

ACTA
ACADEMIAE AGRISIENSIS

NOVA SERIES TOM. XXXVIII.

SECTIO HISTORIAE

**Tradicionális agrárközösségek, mezőgazdasági szövetkezetek
a Kárpát-medencében**

(19–21. század)

Tudományos konferencia előadásai

Eger, 2010. október 6–7.

REDIGIT
TIVADAR PETERCSÁK

EGER, 2011

A szerkesztőbizottság tagjai:

Dr. habil. Kiss László, PhD.
főiskolai tanár

Dr. Makai János, PhD.
főiskolai tanár

Dr. Miskei Antal, PhD.
egyetemi docens

Dr. habil. Mózes Mihály, CSc.
egyetemi tanár

Mgr. Imrich Nagy, PhD.
Besztercebánya

Prof. dr. Peter Kónya, PhD.
Eperjes

ISSN 1785-3117

A kiadásért felelős
az Eszterházy Károly Főiskola rektora
Megjelent az EKF Liceum Kiadó gondozásában
Igazgató: Kis-Tóth Lajos
Felelős szerkesztő: Zimányi Árpád
Műszaki szerkesztő: Nagy Sándorné
Megjelent: 2011. június

Készült: az Eszterházy Károly Főiskola nyomdájában, Egerben
Felelős vezető: Kérészy László

Tartalom

Paládi-Kovács Attila: Paraszti gazdasági közösségek, szövetkezési formák	3
Szilágyi Miklós: Állami irányítás és helyi hagyomány a tradicionális gazdasági közösségekben	9
Bánkiné Molnár Erzsébet: Változások a Jászkun kerület és a Kővár-vidék közbirtokosságaiban az 1853/54-es úrbéri törvények után	15
Oroszi Sándor: Arányosítások a székely közbirtokosságokban	33
Kocsis Lajos: Egy székely birtokközösség, a Csiki magánjavak (1869–1923)	37
Bárth János: Székely közbirtokosságok a 20. század első felében	51
Bihari-Horváth László: Paraszti közösségek 18–19. századi pusztahasznosítása Bihar Vármegye Sárréti Járásában	65
Örsi Zsolt: Karcagi kertkönyvek a 19. századból	77
Simon András: A szőlőbirtokosok szervezetei a Nagykanizsa környéki szőlőhegyeken	99
Mód László: Ártéri gazdaközösségek az Alsó-Tisza mentén	111
Peterscsák Tivadar: Az erdő- és legelőközösségek típusai Észak-Magyarországon a 20. század első felében	125
Nagy Molnár Miklós: Erdőközösségek Gömörben	139
Fodor Ferenc: Gazdasági egyesületek Szeged környékén	149
Schlett András: A tradicionális agrárközösségek válságjelenségei. A paraszti polgárosulás és az egyke	159
Fehér György: Agrárius elképzelések a szövetkezetek szerepéről	173
Gaucsik István: Az elfelejtett hagyomány. A csehszlovákiai magyar szövetkezeti mozgalom (1918–1938)	181
Csoma Zsigmond: A magyarországi hegyközösségek 20. századi megszüntetése és újjászervezése	195
Székely közbirtokosságok a 21. század elején	205
Lovas Kiss Antal: A rendszerváltás után újjáalakuló termelői szerveződések Dél-Biharban	211
Gecse Annabella: A rendszerváltás utáni szövetkezési formák az eltérő adottságú Gömörben és Mátyusföldön	231
A kötet szerzői	245

Paládi-Kovács Attila

PARASZTI GAZDASÁGI KÖZÖSSÉGEK, SZÖVETKEZÉSI FORMÁK

„A magyar *község*, amint már neve is sejtetni engedi, eredetileg közösségekben élőknek egyetemét képezte” – fogalmaz Tagányi a régi magyar községről.¹ A középkori, kora újkori községről szóló kézírata *A földközösségek története Magyarországon* címen, eredetileg a *Magyar Gazdaságtörténeti Szemlé*ben publikált tanulmányával egy időben, 1894 tájékán íródhatott. Ennek a jogintézménynek a korai története szorosan kapcsolódott a feudalizmus kialakulásához és megszilárdulásához Európában. Tagányi maga is hivatkozik a földközösség nyugat- és kelet-európai formáit feltáró angol, német, francia és orosz szerzőkre. Cikke végén leszögezi, hogy „a földközösség e hazában még a honfoglalásnál is régebbi intézmény.”²

Ebben a körben nem szükséges sok szót pazarolni a földközösség magyarországi és erdélyi történetére, 17–18. századi újjáéledésére a Tisza alföldjén. Mindnyájan jól tudjuk, hogy a polgári korszak nyitánya, a földmagántulajdon kialakulása és megszilárdulása még nem hatott a birtokközösségek ellenében. Hiszen 1853-ban az 1848-as áprilisi törvénykezést – nevezetesen az úrbérrendezést – véglegesítő császári pátens az addig elkülönített vagy azután elkülönítendő legelőket továbbra is osztatlanul hagyni rendelte. A felszabadult jobbágyoknak járó szántókat, réteket, legelőket a parasztok közösségei osztatlanul kapták meg. Azt követően alakultak meg a volt úrbéreses, az ún. telkes gazdák, a házas és házatlan zsellérek független, autonóm gazdasági szervezetei, közöttük az úrbéres és a zsellér legelőbirtokosságok. Hasonló folyamat zajlott le az erdők birtoklásában is. 1853 után a földesurak és korábbi jobbágyaik erdeit elkülönítették, de a parasztok erdei, havasai osztatlan közös tulajdonban maradtak és a birtokosok tulajdonjogát – telkük nagyságának arányában – osztatlan eszmei hányad szerint írták be a telekkönyvbe. Később ez volt a kiindulópontja az 1879. évi erdőtörvénynek és nyomában a paraszti erdőbirtokosságok megalakulásának.³ Az erdélyi úrbérrendezésről egy évvel később, 1854-ben kiadott pátens megengedte, hogy a jobbágyok a nekik jutó erdőt maguk között felosszák. Az osztozkodást majd az 1871. LIII. törvény 32. §-a tiltotta meg. Kimondta, hogy a volt úrbéreses számára kihásított erdőrészt közösen kezelendő. Erdélyben azonban – mint azt Oroszi Sándortól tudjuk – elvált a vármegyék, a székely közbirtokosságok, a szász községek és a Naszód-vidéki, meg a bánsági román határőrezredek erdőbirtoklásának a gyakorlata. A szász községi erdővagyon a községi lakosok feloszthatatlanul, együttesen birtokolták, a román határőrök utódai viszont

---

¹ TAGÁNYI Károly 1957. 8.

² TAGÁNYI Károly 1949. 10.

³ BALOGH István 1994. 27–31.

felosztott magánvagyonként rendelkezettek vele. Köztes megoldást követtek a székely közbirtokosok, minthogy a közerdőkből – bizonyos korlátok között – hamar magánvagyonná teheték, kihasználhatták a birtokrészüket. A jobbágyfelszabadítást követő birtokrendezések, tagosítások Erdélyben és Magyarországon is a 19-20. század fordulójáig elhúzódtak.⁴

A nemesi közbirtokosság történeti formáit, az erdő- és legelőbirtokosságok, társulatok, nyárgazdaságok működését a polgári korszakban – többek között Petercsák Tivadar, Oroszi Sándor és Bánkiné Molnár Erzsébet eddigi munkáiból – viszonylag jól ismerjük. Örvendetes, hogy az utóbbi évtizedben a Heves megyei, tágabban az észak-magyarországi közösségi birtoklásról, az erdélyi közösségi erdők, valamint a Kővár-vidéki nemesi közbirtokosságok történetéről is jelentős új kötetek, forrásközlések és kísérelő tanulmányok láttak napvilágot.⁵ A mai napon ezeket az újabb kutatásokat is jól kiegészítő előadásokat fogunk hallani, kivált a székely közbirtokosságok 19–20. századi működéséről.

A hazai néprajzi és agrártörténeti kutatások még nem igazán mérték fel a tagosítások szerepét a helyi társadalmak életében, a régi típusú faluközösségek felbomlásában, új típusú társulások, kooperációk megjelenésében. Nálunk a tagosításnak és a tanyarendszer kiépülésének többnyire a pozitívumait, gazdasági előnyeit vette eddig számba az agrártörténeti, a néprajzi és a szociográfiai kutatás. Érdeemes lenne egyszer – a svédek mintájára – a tagosítás és a másodlagos szórványtelepülések kialakulásának negatívumait is összeszámlálni. Svédországban királyi rendeletek, tagosítási törvények verték szét a falvak tömegét. Az 1755-ben, 1803-ban és 1827-ben három hullámban egymást követő előírások a földek újraosztása és tagosítása mellett kitelepedési kényszert is jelentettek a svéd parasztok számára. A királyi, központi akarat valósággal „szétrobbantotta a falvakat és ezzel a tradicionális népi kultúra lényegében egyszer és mindenkorra felbomlott.”⁶ A kiköltözés teljesen új helyzetet teremtett és sokszor elviselhetetlen anyagi és lelki terheket rótt a kiköltözőkre. A faluközösség megszűnt, az évszázados közösségi szellem és szokásrend elveszett, a közösen végzett munkák és a közösségi ünnepek, multságok elmaradtak. „Sokak számára értelmetlenné vált az élet.” Sokan váltak depresszióssá, alkoholistává. Megjelent az öngyilkosság, s egyesek az örültek házában végeztek.

Nálunk a statisztikus hajlamú folklórkutató, Katona Imre írja a Galga menti magyar népcsoport ismertetése kapcsán, hogy népszokásainak száma kevesebb, mint az északi népterületé, de mintegy 50%-kal meghaladja az alföldi népszokások számát. Ahogy elhagyjuk a Galga mentét – írja – „a szokások szinte megfeleződnek, és a Tiszántúlra [érve] már csak töredékesen maradnak fenn. A mennyiségi választóvonal tehát éppen vidékünkön húzódik.”⁷ Ez a megfigyelés valós területi eltérésre figyelmeztet, de nem ad rá magyarázatot. Az öngyilkosságok dél-alföldi statisztikájára sincs megnyugtató magyarázat. A tanyalakók

⁴ OROSZI Sándor 2004. 5–6, 29–30.

⁵ PETERCSÁK Tivadar 2003., 2008., OROSZI Sándor 2004., BÁNKINÉ MOLNÁR ERZSÉBET 2007.

⁶ SZABÓ Mátyás 1973. 101.

⁷ KATONA Imre 1984. 44.

mentálisának, lelkületének célzott és elfogulatlan vizsgálata pedig még várat magára.

Ennek a konferenciának hangsúlyos törekvése a mezőgazdasági szövetkezetek, különösen a polgári korszak szövetkezési formáinak bemutatása. Ismeretes, hogy a szövetkezés eszméjét a paraszti gépvásárló közösségek vetőgép- és cséplőgép-beszerzései, tenyészállatok vásárlására szövetkező legeltetési társulatai, földek, erdők, legelők vásárlására, szőlők, gyümölcsösök telepítésére összefogó, földbérletre társult parasztgazdái fogadták először. Konkrét eseteleírásokból az is tudható, hogy a paraszti összefogás háttérében rendszerint ott állt egy-egy falu evangélikus vagy református lelkésze, törekvő, vállalkozó mintagazdája. A szarvasmarha-tenyésztést új útra állító fajtaváltás apostola Moson, Sopron, Győr megyében a magyaróvári akadémia tanára, Újhelyi Imre volt az, aki a vidék kiscgazdáinak segítségére sietett a tenyészbikák behozatalában, a tejszövetkezetek szervezésében, az istállózó, takarmányozó marhatartás bevezetésében. Hazai és Erdély-részi szövetkezetek alakításának számos esetét foglalta össze Szilágyi Miklós, a Magyar Néprajz VIII. Társadalom c. kötetében a „Gazdasági társulások, egyesületek, érdekvédelmi szervezetek” fejezetben. Elismerve a paraszti hagyomány szerepét a szövetkezés eszméjének meggyökeresedésében, leszögezi, hogy „a falusi szövetkezetek mégiscsak a nagybirtokosok által létrehozott s az állam által is pártfogolt, kapitalista szellemű érdekvédő társulásoknak tekinthetők.”⁸

Azt gondolom, ez a megállapítás elsősorban a törvényi háttér megteremtésére, a jogszabályok parlamenti elfogadtatására és a szövetkezeti eszme egy-egy konkrét intézményének (pl. Hangya-szövetkezetek, hitelszövetkezetek) országos képviselőre vonatkozatható. Ismeretes, hogy a törvényi háttérrel először az 1875:XXXVII. tc. biztosította, amit a 20. században is „szövetkezeti alaptörvény”-nek fogadtak el. Gyimesi Sándor egyik úttörő tanulmányában az Országos Magyar Gazdasági Egyesület (OMGE) 1879-es székesfehérvári „gazdakongresszusától” számította a mezőgazdasági szövetkezetek hazai történetét.⁹ Hangsúlyozta, hogy az értékesítő szövetkezeteknek eleinte még a legmódosabb parasztgazdák sem voltak tagjai, a mozgalmat néhány lelkes nagybirtokos irányította. Nehezen indultak el a tejszövetkezetek is. A budapesti és a szombathelyi tejszövetkezet sikere nyomán azonban Sopron, Magyaróvár, Zalaegerszeg, Kaposvár, Dombóvár vidékének tejtermelői 1884-ben már tejgazdasági vállalat létesítésével kívánták az értékesítést megoldani. A falusi tejszövetkezeti mozgalom mégis csak 1895-ben lendült fel igazán, s tíz évvel később már a paraszti termelés játszott meghatározó szerepet a városok (Budapest) ellátásában) és a tejtermékek kivitelében. Egyébiránt a tejgazdaság Európa-szerte az 1880-as években lendült fel igazán, amihez hozzájárult a fölözögép feltalálása, a tej ipari feldolgozásának elterjedése is.¹⁰ A 20. század elején a paraszti gazdaság (a Dunántúl említett részein) versenyképesebb volt már, mint az uradalmi majorság, a kapitalista nagybirtok.

⁸ SZILÁGYI Miklós 2000. 580.

⁹ GYIMESI Sándor 1972. 639. Lásd még: HECKENAST József 1969.

¹⁰ VÖRÖS Antal 1965. 473, PALÁDI-KOVÁCS Attila 2001. 700.

Az agrárius mozgalom legnagyobb sikere az 1880-90-es években az országos hitelszövetkezeti hálózat megszervezése volt. Károlyi Sándor gróf a parlamentben már 1883 óta emlegette a hitelszövetkezetek alapításának szükségességét, és elvbarátaival Pest megyében 1886-ban meg is alapította az első helyi szövetkezeteket (Galgamácsa, Monor, Dömsöd, Tass, Cinkota). Helyi támogatói katolikus papok, protestáns lelkészek, tanítók voltak. Az agráriusokat támadó radikális kritika antiszemitának igyekezett beállítani a hitelszövetkezeti-mozgalmat, melynek alapszabályait az osztrák Raiffeisen-szövetkezetek mintájára dolgozták ki. Wekerle és a kormány, a bankokkal együtt ellenezte a hitelszövetkezeti mozgalom törekvéseit és mindent megtett a legyűrésük, a bankok alá rendelésük érdekében.¹¹

A *Hangyáról* (teljes nevén Hangya, Termelő, Értékesítő és Fogyasztási Szövetkezet, a Magyar Gazdaszövetség Szövetkezeti Központja) tudni kell, hogy azt szintén gróf Károlyi Sándor alapította, ő volt az első elnöke. Az alapítás éve 1898. Országos tagszövetkezeti hálózata és tagjainak száma viharos gyorsasággal gyarapodott. 1912-ben már 1278 tagszövetkezete volt, 1914-ben az akkori 1276 szövetkezetéhez 200 ezer tag tartozott. 1941-ben 1800 tagszövetkezete volt közel 800 ezer taggal. A helyi szervezetek demokratikusan működtek. Hartán 1919-ben alakult meg a *Hangya* és 1949-ig működött, élén egy nyolctagú, közgyűlésen választott vezetőséggel. Állami beavatkozással szüntették meg. Ideológus vádakot hoztak fel ellene, a nagybirtokosok és a kulákok „érdekvédelmi szervezete”-ként állították be a falusi közvélemény előtt. Hartán az utolsó közgyűlésen, 1949-ben az 1100 tagnak már csupán töredéke jelen meg, hogy ki mondja az egyesülést az 1946-ban 30 taggal megalakult helyi *Földművelőszövetkezettel*.¹²

A mezőgazdasági termelőszövetkezetek alakítása az 1947–1948-as kommunista hatalomátvételt követően, 1948-ban vált kormányprogrammá. Kiderült, hogy Rákosi és köre egyedül a szovjet mintát követő termelőszövetkezeti formát, a kolhozrendszert tudja fenntartás nélkül elfogadni. A magyar parasztság megismerte a *kolhoz* (kollektívnoje hozjasztvo), a *kulák*, a *brigád*, a *nacsalnyik*, a *narodnyik* fogalmát. Hartán és megannyi községben a nehezen megszerzett földjük elvesztését megemészteni képtelen gazdák közül számosan öngyilkossággal válaszoltak a kolhozosításra, az állami erőszakra. Ők már nem élhették meg a Duna–Tisza közén az 1960–70-es években jól bevált szakszövetkezeti formát, melynek a hazai néprajzi kutatás eddig nem szentelt figyelmet, de az angol Chris Hann monográfiát adott ki róla a cambridge-i egyetemen. A könyv egyik fejezete később megjelent magyarul.¹³ Gondolom, egyszer még a tszcs és a szakszövetkezet is terítékre fog kerülni. Nekünk azonban mára ezek nélkül is igen bőséges a programunk, ezért ülészakunkat haladéktalanul megnyitom.

¹¹ VÁRI András 2008. 629, 644, 665–667.

¹² H. BARTHA Lajos 1999., PALÁDI-KOVÁCS Attila 2007. 220.

¹³ HANN, Chris M. 1980., 1982.

IRODALOM**BALOGH István**

- 1994 Szőlőskert-, legelő- és erdőbirtokosságok 1850–1950. között. In: KIS-BÁN Eszter (szerk.): Parasztkultúra, populáris kultúra és központi irányítás, 25–33. Budapest

BÁNKINÉ MOLNÁR Erzsébet

- 2007 Nemesi közbirtokosságok a Kővár-vidéken. Vallomásos összeírás 1803-ból. Kecskemét

H. BARTHA Lajos

- 1999 Harta. Harta

GYIMESI Sándor

- 1972 A parasztság és a szövetkezeti mozgalmak. In: SZABÓ István (szerk.): A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában, 1848–1914. II. 616–652. Budapest

HANN, Chris M.

- 1980 Tázlár: A Village in Hungary. Cambridge (University Press)
1982 Kisüzemi gazdálkodás Tázlaron a hetvenes években. Ethnographia 93. évf. 33-72.

HECKENAST József

- 1969 Szövetkezések a századforduló paraszti gazdálkodásában. Budapest

KATONA Imre

- 1984 A Galga mente helye népcsoportjaink között. Honismeret XII:4. 42–45.

OROSZI Sándor

- 2004 Az erdélyi közösségi erdők története. Erdészettörténeti Közlemények LXVI. Budapest

PALÁDI-KOVÁCS Attila

- 2001 Szarvasmarhatartás. In: PALÁDI-KOVÁCS Attila (főszerk.): Magyar néprajz II. Gazdálkodás, 658–704. Budapest
2007 Azok az ötvenes évek falun. Ethnographia 118. évf. 219-226.

PETERCSÁK Tivadar

- 2003 Nemesi és paraszti közbirtokosságok Heves megyében (XVIII–XIX. század). Eger
2008 A közbirtokosság. Erdő- és legelőközösségek Észak-Magyarországon. Debrecen

SZABÓ Mátyás

- 1973 A hatóság és a parasztság. A központi irányítás hatása a népi kultúrára Svédországban. Ethnographia LXXXIV. 97–103.

SZILÁGYI Miklós

- 2000 Gazdasági társulások, egyesületek, érdekvédelmi szervezetek. In: PALÁDI-KOVÁCS Attila (főszerk.): Magyar néprajz VIII. Társadalom, 558–584. Budapest

TAGÁNYI Károly

- 1949 A földközösség története Magyarországon. Molnár Erik előszavával. Budapest
- 1957 Tagányi Károly a régi magyar községről. Közli: VARGA István. Agrártörténeti Szemle I. 8–14.

VÁRI András

- 2008 A magyarországi hitelszövetkezeti mozgalom megalapítása, 1886-1894. Századok 142. évf. 629–671.

VÖRÖS Antal

- 1965 A tejgazdaságok kialakulása a Dunántúlon. Agrártörténeti Szemle VII. 471–495.

Kis-Tóth Lajos rektorhelyettes köszönti a konferencia résztvevőit

Szilágyi Miklós

ÁLLAMI IRÁNYÍTÁS ÉS HELYI HAGYOMÁNY A TRADICIONÁLIS GAZDASÁGI KÖZÖSSÉGEKBE

Jelen tanácskozásunk annak részletekbe menő dokumentálását fogja vállalni, hogy az egyéni paraszti gazdaságok (és persze a feudalizmus századaiban a nemesi, illetve a jobbágyparaszti gazdaságok, napjainkban pedig a reorganizálódott magángazdaságok) a *csak közösen*: a partikuláris érdekek egyeztetése révén megoldható gazdálkodás-szervezési, gazdaság-irányítási és haszon-elosztási, mindennek garanciáját biztosítandó rendészeti, igazgatási, jogszolgáltató szükségleteik és feladataik miatt igen-igen sokféle szervezeti formájú és jogi tartalmú gazdasági közösséget működtettek a történelem folyamán – működtetnek (helyenként és a mai lehetőségekhez hozzáigazítva) napjainkban is.

A „sokféleség” pusztá tényét persze e konferencia előtt is számon tarthattuk, hisz könyvtáryi szakirodalom alapján tájékozódhat bárki érdeklődő az ú.n. tradicionális gazdasági közösségek vállalt feladatairól, működési elveiről és a történelmileg meghatározott társadalmi-gazdasági alakulatokon átívelő folyamatos létezésük részleteiről. Konferenciánk új kutatási eredményeket ígérő előadásai – reményeim szerint – elsősorban s főképpen abban a kérdéskörben fognak az eddigi, meggyőződéssé szilárdult ismeret-elemeink újra-rendezésére (is) inspiráló információ-tömeghez hozzájuttatni, melynek exponálására, elsődleges összegzésére ennek a mostani előadásomnak vállalkoznia kellene. A programba iktatott előadások ugyanis (a címeiből következően) helyi-lokális érvényességű megfigyelések és adatfelvételek értelmezése-elemzése révén a *helyi hagyomány* konkrétumait fogják sokoldalúan szemléltetni. A helyi-lokális változataiban megismerhető, hagyomány-szentesítette közösség-szerveződések pedig magukba szokták foglalni mind a kötelező direktívákká és alternatív javaslatokká (azaz: törvényekké, rendeletekké) fogalmazott állami szintű jogi szabályozást, mind az adott embercsoport hosszú távú együttműködése közben kialakult jogszokásokat. A mostani alkalommal bemutatandó gazdasági közösségek ugyanis – a vonatkozó szakirodalomból¹ és személyes megfigyeléseimből, adatelemzéseimből okkal-joggal erre következtettek – *ezt is, azt is* mindennapi tevékenységük vezérfonalának szokták tekinteni. Vagyis a „törvényt” és a „jogszokásokat” *együttösen* fogadják el a maguk érdekközössége működtetésében – a közös ügyek és a partikuláris érdekek egyeztetésében, az együtt-kezelés és a személyes haszon-szerzés ambivalenciája ellenére a maradéktalan igazságosság-méltányosság biztosításában – a legtermészetesebb jogforrásnak.

---

¹ A vonatkozó szakirodalom idézése megoldhatatlan és szükségtelen – elegendő PETERCSÁK Tivadar (2003, 2008) monografikus összefoglalásaira hivatkoznom, melyek a korábbi rész-vizsgálatokról is megfelelő tájékoztatást kínálnak.

A hangsúlyt ez esetben az „írott jog” és a „szokásjog” egybefonódására, egy- séges rendszerré szerveződésére szeretném helyezni. Azt tapasztaltam ugyanis, amikor a gazdasági közösségek helyi szervezési elveit, a közös hasznosítás – egyéni hasznóvétel jogi garanciáinak részleteit (persze inkább az emlékmagyarázatot, mint az élő gyakorlatot) néprajzi módszerrel megismerni törekedtem, hogy egy gazdasági közösség napi gyakorlatát alakítók-formálók, illetve az azt elfogadók, hallgatólagosan tudomásul vevők rendszerint nem tartják számon, legalábbis nem tekintik említésre érdemesnek, ha egy „érdeklődő idegen” (vagyis az etnográfus) faggatja őket, az állami szintű szabályozáshoz való igazodásukat. Azaz: nem a maguk jog-követő állampolgár volta, sokkal inkább a „helyi szokások” tiszteletben tartásának emberi kötelessége szokott kifejeződni kétszemes magyarázataikban és eset-leíró elbeszéléseikben.

Íme, a példák!

Amikor – még etnográfus-tanoncként: egyetemi hallgató koromban – először találkoztam a Zempléni-hegység falvaiban a paraszti tulajdonban lévő erdőknél (részben a volt úrbéresek örököseiként birtokolt, részben valamelyik uraságtól a 20. század folyamán megvásárolt kisebb-nagyobb erdőszőlő, ám gyakran nemcsak fa-kitermelésre, hanem erdei legelőként is hasznosított területeknek) a faluközösség által rigorózan szabályozott közös kezelése és egyéni hasznosítása megannyi részletkérdésével,² még azt sem mértem fel, hisz nem voltak előzetes ismereteim, hogy adatgyűjtői beszélgetéseim közben meg kellene kérdeznem: vajon tudják-e adatközlőim, milyen törvényi előírásoknak engedelmességgel működötték/működtek a maguk erdő-hasznosító közbirtokosságait? Pedig, ha számoltatták volna a mogyoróskaiak vagy a baskóiak, a regéciek vagy az óhutaiak az „úrbéres közbirtokosság”, illetve egy-egy falubeli gazdaember nevét és társait a „birtokosság” elnevezésébe idéző érdekközösség egykori megalakítását lehetővé, egyszersmind kötelezővé tevő, törvényre-rendeletre fogalmazott állami direktívákat, bizonyosan elmondták volna nekem. Hiszen a szocialista korszak mind erősebben szigorodó, a korábbi kereskedelmi-kapcsolatépítési lehetőségeiket radikálisan korlátozó szoros állami felügyeletre (gyakorlatilag: kisajátításra) visszatérően panaszkodtak, sőt beavattak a korlátozások-tilalmak mégiscsak lehetséges kijátszásának faluszerte köztudott „titkaiba” is.³

Az 1980–1990-es években kisújszállási (Jász-Nagykun-Szolnok megye) monografikus igényű adatgyűjtéseim során igen sok és felettebb elevenen élő szóbeli emlékmagyarázat rögzíthettem a „külső legelő” – a Hortobágy-széli Kecskés-

² A debreceni Egyetemi Néprajzi Intézetnek a Zempléni-hegyvidéken végzett tervmunkája – a hallgatók évről-évre visszatérő „kötelező terepgyakorlata” – keretében az erdőmunka, erdei hasznóvétel vizsgálatát a rám osztott feladat. De mert egyetemi szakdolgozatomat a tiszai halászatból írtam, akkor és ott gyűjtött cédula-anyagom mindmáig feldolgozatlan maradt. Feldolgozatlan maradt azért is, mert az utánunk következő egyetemista generációból kiválasztódott egy olyan téma-specialista, Petercsák Tivadar személyében, aki újakezdte a zempléni falvakban az erdei munkákkal kapcsolatos adatgyűjtést, és az összegző tanulmányt is megírta: PETERCSÁK Tivadar 1981. 43–61.

³ A gyűjtési körülményekről és az azon frissiben általánosított eredményekről valamelyest tájékoztat a tetemes késéssel publikált gyűjtői naplóm, melyet annak idején gyűjtőfűzetemtől függetlenül, megfigyeléseim és a gyűjtői beszélgetésekből leszűrt tapasztalataim azonnali rögzítésének igényével vezettem: SZILÁGYI Miklós 2005. 545–564.

puszta – 20. században is jellemző volt közbirtokossági hasznosításáról,⁴ és az ettől független birtokos közösségeknek: a tehéntartó társulatnak, a csürhetartó társulatnak,⁵ illetve (a vegyesművelésű szőlős- és gyümölcsöskertekre felügyelő) úgynevezett „hegyközségeknek” – azaz: a kertgazdaságoknak – a működéséről.⁶ Csakhogy mindezen gazdasági közösségek léte elsősorban, szinte kizárólag ennek a kisvárosnak a redemptus múltjából vezetődött le és a helyi „gazdasági elit” (azaz: a redemptus-származék módos gazdák) akarat-érvényesítő fórumaiként értelmeződött a helyiek készsleges magyarázataiban – a 20. században hatályos törvények befolyásáról csak olyan „apróságok” árulkodnak, mint pl. az ezen a tájon értelmetlen-tartalmatlan „hegyközség” elnevezés.

Amikor 1990–1991-ben a kárpátaljai magyar falvakban (Ungtarnócon, Szürtén, Tégláson, Dercenben, Beregújfaluban stb.) agráretnográfiai célú terepmunkát végeztem, az volt számomra a legmeglepőbb, hogy a majd’ félévszázadnyi kolhoz-gazdálkodás ellenére (tehát a személyes érdekelttség állami szintű felszámolása után is) mennyire elevenen élt e falvak volt-paraszt lakosságának kollektív emlékezetében az úrbéres legelők és erdők 19. századi paraszti tulajdonná válásának emléke és a hasznosításukat még a két világháború között is szervező-irányító „birtokosságok” szerepe-jelentősége. Részletesen ismertette pl. téglási informátorom (akinek jószerével nem is volt módja az önálló gazdálkodásra, annyira fiatal volt a kolhozba-kényszerítés idején⁷) nemcsak azt, hogy miként lehetett adni-venni a legelő-jogot, mivel a *legelőgazda* és a falusi bíró pontos nyilvántartással rendelkezett, hanem azt is, hogyan készítették el (illetve építették újjá évről-évre) közös munkával a legelő-joggal rendelkező gazdák az egész nyáron kint háló lovaik számára a kör alakú, földbe ásott oszlopok köré halmozott vesszőkből a *kosarat*.⁸ Összekapcsolván ennek a karámszerű építménynek az elkészítését a legelő tavasszal esedékes megtisztításával, az építőanyagot – a tüskés vesszőket – ugyanis a legelőt gondosan megtisztogatva gyűjtötték össze. Az oszlopokat pedig az érdekelt gazdák voltak kötelesek összeadni: akkor reggelre, amikor a legelőtisztítást-kosáráépítést meghirdette a birtokosság, kinek-kinek a kapuja elé kellett készítenie annyi oszlopot/karót, amennyire a legelőjoga kötelezte, melyet azután az erre a célra kirendelt szekérral szedtek össze és szállítottak a tethelyre. Arról viszont jószerével semmit sem tudott téglási informátorom – ahogy mások sem a megkérdezettek közül –, hogy léteztek-e valamiféle, a többszöri rezsim-változással együtt szükségszerűen változó-módosuló törvények, melyek kisebb-nagyobb mértékben befolyásolták a „politikai községgel” (azaz: a faluvezetéssel) összefonódott(nak látszó) közbirtokos-

⁴ L. pl. SZILÁGYI Miklós 1996.

⁵ V.ö.: SZILÁGYI Miklós 2006. 136–146.

⁶ L. DUCZA Lajos (szerk.) 2002 konferencia-kötet.

⁷ Az informátorommal készített életút-interjú korábban közölt részlete a kolhozba kényszerítésről: SZILÁGYI Miklós 1994.

⁸ Az Északkelet-Magyarországon jellegzetes állattartó építményre, a tövisfalú *kosárra* l. PALÁDI-KOVÁCS Attila 1989. 296–297. – CSISZÁR Árpád (1982. 143 – fotók: 152.) így írta le a közeli beregi falvakból az ökör-/tinó *kosárt* vagy *karámot*: leverte karók közé „kőkény vesszőből durván font fedetlen bekerített hely, szélessége kb. 30 méter, kör alakú, egy kb. 4 méter széles, rudakból készült kapuval”.

ságok: erdő- és legelőhasznosító társaságok 19–20. századi folyamatos (ám: magyarországi, majd csehszlovákiai, ismét magyarországi, végül Szovjetunió-beli) működését.

A vázlatosan felidézett példáim sugalmazni szeretnék: az az adatgyűjtői tapasztalatom az igazán hangsúlyozandó ez alkalommal, hogy a tradicionális gazdasági közösségek (azaz: a közbirtokosságok, az erdőbirtokosságok, a legeltetési társulatok, a hegyközségek) bemutatásakor és történeti igényű elemzésekor következetesen idézni szoktuk ugyan a megalakításukat, majd újjászervezésüket kötelezővé tevő törvénycikkeket, illetve azok tartalmi vázlatát,⁹ maguk az érdekelt parasztgazdák azonban annyira a „sajátjukká” alakították-formálták ezeket a gazdasági közösségeket, hogy az állami direktíváknak is olyan tartalmakat tulajdonítanak, mint bármilyen más, a napi élettevékenységeket irányító-szabályozó *szokásjognak* vagy *jogi szokásnak*. Következésképpen: miközben a történeti célú etnográfiai elemzés során *kötelező* határozottan kijelölünk – definiálunk és a tartalmi különbségekre rámutatva értelmeznünk-magyaráznunk – a „törvény” (az írott jog) és a „szokásjog”/„jogszokás” *elméleti* (azaz: a mindennapi gyakorlatban kisebb-nagyobb mértékben elmosódott, mert az érdekelték által nem tudatosított) *határát*, az etnográfiai szemléletű lokális kutatásokban a szokásjogban/jogszokásban testet öltő, olykor sok évszázados, de a koronként változó „nagytársadalmi” körülményekhez folyamatosan hozzáigazodó *helyi hagyományra* kell kerülnie a hangsúlynak.

A tradicionális gazdasági közösségek kutatásának *ilyen szemléletű*, általam felettébb indokoltnak tartott, mert a „nagytársadalom” és a „résztársadalom” (azaz: a parasztság) közötti történelmi érintkezésekre rákérdező társadalomtörténeti igényű általánosításainkhoz is új társadalomnéprajzi adalékokat ígérő *folytatása* érdekében hadd fogalmazzak meg néhány, eddig kevésbé figyelembe vett szempontot és kutatási irányt.

1.) Érdemes lenne alaposabban megvizsgálni (figyelemmel a vonatkozó törvénycikkek parlamenti vitájának dokumentumaira is!), hogy a döntően a parasztbirtokokat érintő *törvényalkotási folyamatban* milyen példaadó, iránymutató szerepe-jelentősége volt a parlamenti képviselők által (gyaníthatóan, de bizonyítást igénylően) nyilván jól ismert nemesi közbirtokosságoknak.¹⁰ Ha igazolni tudnánk az ilyen értelmű „példaadást” – „példakövetést”, közelítő magyarázatot adhatnánk egyrészt arra, hogy miért nem ütközött sok egyéb 19. század végi – 20. századi törvényhez hasonló¹¹ paraszti értetlenségbe-elutasításba és „csendes szabotázsba” a gazdasági közösségek „kötelező” megalakításának állami direktívája. Nyilván azért nem, mert sok évszázados szokásjogi hagyományra építettek a törvényalkotók, amikor az egyéni tulajdon – közös hasznosítás – egyéni haszonvétel „kötelező” összehangolását ki akarták kényszeríteni. Másrészt annak értelmezéséhez is közelebb kerülhetnénk a „példaadást” igazolva, hogy a végrehajtás során vajon miért igazították/igazíthatták hozzá a volt-úrbéresek és a volt-zsellérek (anélkül, hogy vétettek volna a törvény szelleme és betűje ellen) a

⁹ L. összegző igényű elemzésemet: SZILÁGYI Miklós 2000a. 562–569.

¹⁰ A nemesi közbirtokosságokról összefoglalóan: SZILÁGYI Miklós 2000a. 561–562.

¹¹ V.ö. SZILÁGYI Miklós 2000b. 711–723.

maguk társulatainak szervezeti felépítését és működtetését a nemesi közbirtokosságok jelentette helyi példához.

2.) Nem ismerek törvényi előírást vagy központi rendeletet arról, hogy a parasztközös birtokvásárlása esetén is kötelező lett volna „vevőtársaság”, „földvásárló szövetkezet” alakítása, s ennek a társulásnak a vásárlás lebonyolítása után „birtokosközösségként” – azaz: közbirtokosságként – való működtetése. Mivel országszerte jellemzőnek látszik a „vett erdők”, „vett legelők” ilyen közbirtokossági hasznosítása, alaposabban meg kellene vizsgálni, hogy valóban *spontán módon* igazodtak-e hozzá a földvásárló paraszti szövetkezésekből átfelldött kvázi-közbirtokosságok ahhoz a szervezeti és működési mintához, melyet „ott, helyben” a volt úrbéresek közbirtokosságai: az erdőket-legelőket hasznosító birtokos-közösségek felkínáltak. Ha a spontaneitás valóban igazolható, ez is azt bizonyítja, hogy a parasztköz „jogszokásként” integrálták a maguk hagyományai-ba az állami diktátumokat.

3.) Ha abból indulok ki, hogy a parasztság hovatovább „sajátjaként” fogadta el – azaz: jogszokásként kezelte – a gazdasági közösségek alakításának-működtetésének törvényi előírásait, vagyis nem (mint sok más törvény esetében jellemző volt) az „urakkal” való csak-azért-is dacolás, a szemben állás, a nyílt vagy burkolt törvényszegés technikáit fejlesztette mind tökéletesebbé, arra is választ kell majd adnia a lokális körben elvégzett etnográfiai kutatásoknak, hogy ez az *alkalmazkodás* milyen változásokat involválta egy-egy konkrét faluközösségen belül és a paraszttársadalomban általában. Vagy ki kellett választódnuk minden egyes paraszti birtokosközösségből olyan, legalább elemi szinten „írás-tudó” és „jogtudó” személynek/személyeknek, akik garantálták a „felsőbbség” megkövetelte szabályszerűséget és jogszerűséget, ha a jegyzőkönyv, a szerződések, a hivatallal való kapcsolattartás, a számvitel, a munkáltatás stb. alaki, formai, stiláris „kellékeit” mégiscsak használniuk/alkalmazniuk kellett. Vagy tudomásul kellett venniük a parasztnak, hogy mindennek a tudásnak csak az „úrféle” lehet a birtokában, paraszt tehát eleve nem lehet birtokossági jegyző. Jogosnak látszik a kérdésem, és spekulatív aligha megválaszolható: vajon melyik megoldást választották inkább a parasztköz? Ha *paraszt* társulati elnökök, jegyzők, egyéb tisztségviselők működését valószínűsítem, ez a nem-paraszti képességeknek és készségeknek *tömeges* felértékelődését: a „népi jogszokásokban” megnyilvánuló elemi jogérzék és az aktuális jogtudás összeegyeztetési képességének-készségének megbecsülését jelenti. Ha azt feltételezem, hogy kénytelen-kelletlen közel engedték a saját ügyeikhez – pl. társulati jegyzőként alkalmazták – a nem-paraszt falusi tisztségviselőket, vajon miként egyeztetették össze a minden „úrfélet” megillető tisztelet és a „mégiscsak a mi alkalmazottunk, tehát szolgánk” felfogásból logikusan következő lenézés eléggé ambivalens érzését?

* * *

Az eddigi kutatási eredményektől inspirált kérdéseket fogalmaztam inkább, nem új kutatási eredményekről számoltam be ez alkalommal. Meggyőződésem, hogy a jól fogalmazott kérdések is hatékonyan hozzá tudnak járulni a folyamatban lévő és az eljövendő kutatásokhoz. Már jelen konferencia előadásai is meg fognak győzni róla, ahogy Önöket is meggyőzik, Tisztelt Hallgatóim, hogy valóban „jók” voltak-e ebben a bevezető előadásban megfogalmazott kérdéseim.

IRODALOM

CSISZÁR Árpád

- 1982 Ökörtartás a szatmár-beregi kisparasztság életében. A nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve XV–XVII. (1972–1974) Nyíregyháza, 132–154.

DUCZA Lajos (szerk.)

- 2002 Kertgazdálkodás Kisújszálláson – Száz éves a Koronakert. (Helytörténeti füzetek, 11.) Kisújszállás

PALÁDI-KOVÁCS Attila

- 1989 A középhegységi állattartás építményei a Kárpát-medence északkeleti térségében. In: Cseri Miklós – Balassa M. Iván – Viga Gyula (szerk.): *Népi építészet a Kárpát-medence északkeleti térségében*. Miskolc – Szentendre, 293–308.

PETERCSÁK Tivadar

- 1981 Az erdő szerepe a Zempléni-hegyvidék népének életében. In: Szabadosfalvi József – Viga Gyula (szerk.): *Néprajzi tanulmányok a Zempléni-hegyvidékről*. (A miskolci Herman Ottó Múzeum néprajzi kiadványai, X.) Miskolc, 43–61.
- 2003 Nemesi és paraszti közbirtokosságok Heves megyében (XVIII–XX. század). (Studia Agriensia 23.) Eger
- 2008 A közbirtokosság – Erdő- és legelőközösségek Észak-Magyarországon. (Magyar Néprajzi Könyvtár) Debrecen

SZILÁGYI Miklós

- 1994 Lehetett volna adni tíz évet is. Jászkunság, XL. 3. sz. 29–30.
- 1996 A kisújszállásiak külterjes állattartásának mai emléke. In: T. Bereczki Ibolya – Gulyás Katalin (szerk.): *Múzeumi Levelek*, 75/2. Szolnok, 127–138.
- 2000a Gazdasági társulások, egyesületek, érdekvédelmi szervezetek. In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz VIII. Társadalom*. Budapest, 558–584.
- 2000b Törvények, szokásjog, jogszokás. In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz VIII. Társadalom*. Budapest, 693–759.
- 2005 Gyűjtői naplófeljegyzések Zemplén megyei faluközösségekről – 1961–1962. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, XLIV. (2005) Miskolc, 545–564.
- 2006 A személyes paraszti tudás érvényessége – Kisújszállás társadalma és gazdálkodása egy száz évet élt parasztgazda emlékezetében. (Néprajzi Tanulmányok) Budapest

Bánkiné Molnár Erzsébet

VÁLTOZÁSOK A JÁSZKUN KERÜLET ÉS A KŐVÁR-VIDÉK KÖZBIRTOKOSSÁGAIBAN AZ1853/54-ES ÚRBÉRI TÖRVÉNYEK UTÁN

A Jászkun kerület és Kővár-vidék közbirtokossági az úrbéri törvények előtt

Kővár-vidék lakossága éppúgy hajdani katonai szerepének köszönhető kiváltságait, mint az ország belsejében letelepült jászok és a kunok. A 17. század elején (1615-ben) az erdélyi országgyűlés Kővár-vidéket fejedelmi magánbirtokból fiskális uradalommá nyilvánította, az uradalom központja azonban a vár lerombolásáig Kővár vára maradt. A lakosok különleges jogaikért a várhoz tartoztak szolgálattal. A 18. században Kővár-vidék egyre inkább megyei jellegűt öltött, 1763-ban főkapitánya, Katona Mihály a *supremus comes* címet használta.¹

A jászok és kunok Jászkun kerületbe szerveződése – szintén koronabirtokon – a török uralom megszűnése után, a 17. század végén zárult le. A kerület élén a jászkun főkapitány állt, aki a vármegyétől elkülönült igazgatást, az adóztatást és a jogszolgáltatást is hatalma alatt tartotta. Az említett hasonlóságokon túl csupán a két autonóm törvényhatóság felszámolása történt ugyanazon politikai akarat egységes módszerével. Kővár-vidék beolvasztását a vármegyékbe éppúgy az 1876:33. tc. rendelkezései írták elő, mint a Jászkun kerület felszámolását.

A két törvényhatóság között a legszembevetőbb különbség a népesség etnikai összetételében, a földrajzi és a természeti környezetben, valamint a földbirtoklásban volt. A jászok és a kunok 1239-től szinte Magyarország közepén, a Nagy Magyar Alföld folyókkal szabdaltsíkságán, földrajzilag több részre tagolt területen formálták autonómiájukat. Etnikai sajátosságaiuk néhány évszázad alatt elhalványultak, keresztény hitre tért magyar nyelven beszélő népességgé váltak. Szálásaik a török uralom végére teljesen igazodtak a magyar falvakhoz.

Kővár-vidék az ország északkeleti peremvidékén a Partiumba tartozott, s annak hányatott sorsában osztozott.² A vidéket szinte körülölelte a Szamos és a Lápos folyó. A szűk folyó völgyek között a hegyes-dombos területeket, hatalmas erdőségeket, hegyi legelőket viszonylag kevés szántóföld tagolta. Az évszázadok során lakosságában többségbe került a román etnikum, s csupán néhány településen, a hivatali elit és a nagybirtokosok között sikerült megőrizni a magyar többséget. Kővár-vidék társadalmának sajátosságát a nagyszámú kismemesség

---

¹ SZENTGYÖRGYI Mária 1972. 35.; BÁNKINÉ MOLNÁR Erzsébet 2007.

² Kővár-vidék 1541-től az Erdélyi Fejedelemséghez került, 1693–1733 között a magyar királyság, 1733–1848 között ismét az Erdélyi Fejedelemség része volt, majd 1848–1876-ig Magyarország partiumi törvényhatósága.

adta. Az egytelkes nemesek tömege a környező vármegyék nemességéhez igazodott, s személyes nemesi szabadságait hangoztatta.

A Jászkun kerület szabadparaszti lakossága olyan személyes szabadságok és tulajdoni viszonyok között élhetett, – s ez Kővár-vidékkel összevetve még élesebben látható – ami korát megelőző lehetőségeivel erős jász-kun identitást alakított ki és parasztpolgári fejlődést tett lehetővé már a 18. század közepétől, melyhez alapot a jászkun redemptio és a jászkun földtulajdon teremtett. A Jászkun kerületben nemesi birtok nem lehetett. A kerületben lakó nemesek nemesi birtokai, ha voltak, a kerületeken kívül terültek el, nemesi előjogaikat csak a kerületeken kívül érvényesíthették maradéktalanul.

Témánk szempontjából különösen fontosak a két autonóm terület földbirtoklásában kimutatható eltérések. A kerület földje kincstári főtulajdonból földesúri tulajdonba, majd zálogba került, s az 1745-ös redemptio után szabad rendelkezésű jászkun földtulajdon lett. A megváltott földön szilárd birtokszerkezet alakult ki. Az egyes települések földterületének megközelítően a felét az osztatlan közös redemptus tulajdonban hagyott határrészek képezték. A határ többi részét egyéni birtokba adták, ezek voltak a tökeföldek. A felosztatlanul hagyott közös puszták – akár legelőnek, akár nyilas osztású határközösségben használt kertföldnek hasznosították – a tökeföld járulékaik maradtak. Akinek tökeföldje volt, az részesült az osztatlan közföldből. Az elvek minden jászkun településen azonosan érvényesültek, eltérés a különböző hasznosítású területek arányaiban, illetve a tökeföld megnevezésében mutatkozott. A birtokigazgatási és a politikai igazgatási jogok összefonódtak, hiszen a politikai jogok forrása a földtulajdon volt. Minden jászkun községben a redemptusok közössége rendelkezett az osztatlan közös föld hasznosításáról, és a földhöz kapcsolt jogaiból eredően rendelkezett a beneficiumokról. A birtoklás szabályozását azonban nem külön közbirtokossági vezetők koordinálták, hanem a helyi tanácsok, melyek az egész település önkormányzatát irányították. A tanács tagjait a redemptusok választották maguk közül.

Kővár-vidéken a földbirtoklásban a kincstári főtulajdonon kétféle birtoklási mód alakult ki: földesúri és a magukat nemesnek tartó szabadalmások földbirtoklása. Előbbi jobbágytelkekre, allodiumokra, majorságokra tagolódott. Utóbbiak közbirtokosságokba tömörültek. A birtok- és szabadságjogok tekintetében sokszínű települések szabadságaihoz csekély lehetőségeivel a helyi önkormányzat és az úgy nevezett közföld, a falu földje adott némi támaszt. A közföld mindaddig, amíg a vidék a kincstár kezelésében volt, mindenki földjének, szabad prédának számított. Amikor a fiskális jogokat megkapta a Teleki família, ők megpróbálták kordába szorítani a közföld használatát. A nemesi közbirtokosok viszont éppen ellenkezőleg az allodizált birtokokat szerették volna újra közfölddé tenni, az ősi állapot szerint. A 18. század végére a felvázolt érdekek alapvetően megszabták egy-egy település birtoklási, társadalmi szerkezetét. Kővár-vidéken a tisztségviselők a nemesek közül kerültek ki. Közülük a nemesek hadnagya és a falu, azaz a parasztok bírója települési szinten irányított úgy, hogy a falu két közössége a sessionatus nemesek és a parasztok megtartották külön szervezetüket. Szerény autonóm jogaik az öngazgatás részterületeire és a földhasználatra vonatkoztak.

A két törvényhatóság közbirtokosságainak sajátos birtokviszonyait ismerve, felvethetjük a kérdést, megfeleltek-e ezek a sajátosságok a nemesi közbirtokosságok ismérveinek.

A nemesi birtokközösségek országszerte már a 17. századtól külön szervezeteket hoztak létre a közös feladatok végzésére, irányítására. A Jászkun kerületben e szervezetek csak a 19. század közepén kezdtek formálisan megalakulni. A compossessorátusban a birtokosok birtokrészeinek arányát az egészhez viszonyítva állapították meg, s a részek nem csak eszmeileg, ténylegesen is birtokukban voltak. A közös vagydon tulajdonjoga a compossessorátus tagjait együtt illette meg. A nemesi közbirtokosság mint testület gyakorolta a földesúri jogokat. A közös haszonvételek kezelésére a birtok nagyságtól függően kevésbé vagy jobban differenciált külön igazgatási szervezetet hoztak létre. A birtokosság irányító testületének tagjait a birtokosok közgyűlésében választották, amelynek számadással tartoztak. A nemesi közbirtokosságok a közös ügyek intézésére külön iratkezelést folytattak, s ha ez utóbbi esetenként a községi előljáróság irataival együtt történt, akkor is elkülönült a közbirtokossági számadások vezetése és kezelése. Mint jogi személyt, a nemesi közbirtokosságot illette a földesúrnak járó malomjog, mészárszékjog, kocsmajog, sőt esetenként külön földesúri jövedelmeik voltak. A felmerülő közös költségekhez a birtokostársak birtokrészeik arányában járultak hozzá, ugyanígy birtokarányos volt a szavazati jog. Kállay István kutatásai azt bizonyítják, hogy a nemesi közbirtokosság közgyűlése mint a közbirtokosság legfőbb döntéshozó szerve, olykor földesúrként a bíraskodás jogát is gyakorolta, s magát sedes dominálistnak, úriszéknek nevezte.³ Általában elmondható, hogy a nemesi közbirtokosságok, akár megelőzte létrejöttük a nemes község politikai szervezetének kialakulását akár nem, beleszóltak a község politikai életébe, de fordítva ez a jog kevésbé érvényesült. A nemes község előljárósága a közbirtokosság ingatlanügyeiben nem ítélezhetett, az ilyen ügyek közvetlenül a vármegye hatásköre alá tartoztak.

A nemesi közbirtokosságok és nemesi községek sajátosságait és egymáshoz való viszonyát a jászkun közbirtokosságokról 1998-ban írott tanulmányomban már vizsgáltam, és megállapítottam, hogy a jászkun közbirtokosság nem tekinthető azonosnak a nemesi közbirtokossággal a compossessorátus megnevezés nem alkalmazható a jászkun közbirtokosságokra.⁴ Oroszi Sándor Karcag közbirtokosságának működését vizsgálva hasonlóan vélekedett.⁵ A jászkun közbirtokosságok osztatlan jászkun földtulajdon felett szabadparaszti jogosultságokat gyakoroltak. Ez a sajátos állapot az 1840. évi tagosítási törvény majd az 1853-as úrbéri pátens hatására lényegi változásokon ment keresztül.

Kővár-vidéken a közbirtokossági szervezet iratai vagy elpusztultak, vagy még lappanganak valahol, működésüket közvetett adatok tanúsítják, többnyire vitás ügyekben található utalás a tevékenységükre. Itt a nemesi közbirtokos földre vonatkozó jogosultságának mércéje az *antiqua telek* volt. Az *antiqua sessio* – a fogalom ismert volt a székely vidéken is – a nemesi jogokat hordozó jelkép

³ KÁLLAY István 1978.

⁴ BÁNKINÉ MOLNÁR Erzsébet 1998.

⁵ OROSZI Sándor 1986. 129–144.

volt, ami után birtokosa a közföld használatára is jogot kapott. Maga az antiqua eredetileg belső telek volt, ahol a lakóház állt. Mivel a helyi szokásjog szerint a töredék és a foglalt antiquák ugyanúgy birtoklási lehetőséget, használatbeli részesedést teremtettek a közhatárból, mint az eredeti egész antiqua, a kismemesek száma nagymértékben megnőtt. A nemesi közbirtokosságba tartozást a 18. század végén már az antiquák teljes elaprózódása sem akadályozta. A nemesi közbirtokos nagykorú fiának vagy a vejének elég volt a közföldből akkora területet foglalni, ahol egy házacská elfért, s máris a compossessorok közé soroltatott. A nemesi közbirtokosok 1803-as összeírása bizonyítja, ha a más vidékről beköltözött beházasodott a helyi nemesi közbirtokos családjába, osztozhatott a szülőkkel vagy foglalt egy darab erdőt a közföldből, kiirtotta és ott szántót létesített. A házasság volt az első, a foglalás a második lépés azon az úton, amelyen a jövevény a nemesi közbirtokosok közé kerülhetett. A birtokok aprózódtak, miközben a kismemesek létszáma egyre növekedett.

A szántóföldi gazdálkodás határközösségben folytatott kétnyomásos ugarolós rendszerben zajlott. A legeltető állattartáshoz legelőnek használták az ugart és az erdei tisztásokat éppúgy, mint a gyepek területeket és irtásokat. A nemesi közbirtokosság Kővár-vidéken is a jobbágyparaszt községgel osztozott a faluhatáron, de nem voltak alávetve a földesúri joghatóságnak, azt nem is ismerték el. Túlzott nemesi öntudatuk paraszti életmódot takart, ugyanekkor erős összetartó erőnek bizonyult. Az agilisak, az irtással birtokot foglalt kétes nemesek, befogadása csakis a nemesi közbirtokosság egyetértésével történhetett.⁶ Kérdés, Kővárvidék compossessorátusaiban történtek-e változások az 1854-es úrbéri pátens hatására, és miként zajlottak ezek a változások?

A két szabad kerület közbirtokosságai az 1853 és 1854 évi úrbéri törvények után

Az 1853-as és 1854-es év úrbéri pátensei nyomán, Magyarországon a Partiumban és Erdélyben is megkezdődhetett a jobbágyi kötöttségek és szolgálatok alól felszabadultak tulajdonszerzése és gazdálkodásuk új alapokra helyezése. Mindez kihatott a nemesek földbirtoklására és határhasználatára, változások történtek a szabadparaszti jászkun lakosság földbirtoklásában is.

A jászkun települések redemptusai tulajdonosi jogaik védelmében már az 1848-as szabadságharc idején megkezdték a birtokosság közös vagyonának és a település vagyonának elkülönítését. Az elkülönülés stációi helységenként nyomon követhetők. Megállapítható, hogy a folyamat az 1840: XXX. tc. hatására kerület szerte lendületet vett tagosításoktól indult. Az 1848-as törvények nyomán megnyílt pusztavásárlási lehetőségek, majd az 1850-es években megkezdődött közös jászkun puszták felosztása tovább sürgette a vagyon elkülönítést.⁷ Nem hagyhatók figyelmen kívül az új adóztatási rendelkezések sem. 1850. november 20-án a polgári adóztatásról szóló rendelet szerint a közös birtokokra

⁶ PALÁDI-KOVÁCS Attila 2004.166–190.

⁷ A tagosítások lebonyolítását és migrációs következményeit lásd: BÁNKINÉ MOLNÁR Erzsébet 2005. 256–263.

községenként egy összegben vetették ki a földadót, amit helyben tovább osztottak a birtokosok részaránya szerint. Ezt a részarányt azonban nem lehetett egyértelműen kimutatni.⁸ A Jászkun kerületben összességében a föld mintegy 50%-a osztatlan közös birtokossági tulajdonban volt. 1855. július 7-én elhatározták, felosztják a Jászkun kerület közös tulajdonát, Páka- és Mérges pusztát. Pákát a kerületek 24 helysége között osztották fel, Mérges Jászberénynek jutott. A felosztáskor a főkapitány figyelmeztette a községeket, hogy a nekik jutó pusztarész kezelésében az érintett helyi birtokosság szabad kezet kapott, s a pusztarészeket mindenütt a közbirtokosságra telekkönyvezték. Az új tulajdonosi szerkezet törvényesítéséhez azonban hiányoztak a megfelelő szervezeti keretek. A kerületben „szervezett közbirtokosság ott működött, ahol a közlegelőekben érdekelt birtokosság megalakította a maga választmányát és vezetőségét és intézte a birtokosság ügyeit”.⁹ Az elkülönülés első stációja az önálló birtokossági pénztárak megalakítása volt.

A törekvést felerősítette, hogy az újonnan megalakult önkormányzati testületekben, a képviselőtestületekben, döntéshozó pozícióba kerülhettek azok is, akik nem tartoztak a redemptus birtokosok közé. A birtokosság nem tűrhette, hogy ügyeibe a birtok nélküliek beleszóljanak, tulajdonának hasznosításáról döntenek, ezért megkezdődött a települési igazgatás és a birtokossági igazgatás szétválasztása. A folyamat nem ment zökkenésmentesen, hiszen minden Jászkun kerületi helységben a polgármester irányítása alatt működött a közbirtokosság és a települési önkormányzat, s a közbirtokosság vezető egyéniségei között szenátorok, városi és kerületi tisztségviselők, képviselők is voltak.

A Jászkun kerületben elsőnek – 1848. márc. 21-én – Félegyházán (Kiskunfélegyházán) alakították meg a birtokosság külön pénztárát, hogy Kötöny pusztá megvásárlását a városi pénztáraktól függetlenül intézhessék, majd a megvásárolt pusztát a közbirtokosságra telekkönyveztették. A továbbiakban a birtokossági pénztárban kezelték azokat a jövedelmeket, amelyeket a várostól visszaszerzett földbirtokok hoztak.¹⁰ E pénztárból fejlődött ki és önállósodott mint a tanácstól független jogi személy, a félegyházi közbirtokosság.¹¹

Majsán (Kiskunmajsán) 1859-től kezdődtek meg a birtokosság önállósulási törekvései, de néhány külön vezetett jegyzőkönyvön kívül a folyamatról nincsenek ismereteink.

Halason (Kiskunhalason) 1853 után megkezdődött a határ felmérése, minek során a tanács, – hogy kifizethesse a város adósságát – a birtokosok hozzájárulása nélkül eladta a vízállásos területeket. A jogsértő akció nagymértékben hozzájárult a közbirtokosság jogi elkülönülésének sürgetéséhez. A tagosítások elhúzódása miatt azonban csak 1863-ban a június 12-i birtokossági gyűlésen tűzték napirendre a gazdasági gyűlések „szervezésének” kérdését, és 80–120 tagból álló közbirtokossági képviselőtestület létrehozásáról döntöttek. A szervezéssel a főbíróat bízták meg, azzal a kikötéssel, hogy „e város nagy-, közép- és kisbirtoko-

⁸ KISS József 1968.

⁹ HAGYMÁSI Sándor 1986. 80–107.

¹⁰ SZERELEMHEGYI Tivadar 1882. 139–140.

¹¹ FEKETE János 1981. 92–94.

saiból, értelmesebb osztályából, úgy a kereskedő és szegényebb osztályból, 120 tagból álló birtokos névsorát” a főkapitányhoz terjessze fel megerősítés végett.¹² A főkapitány megerősítő válaszát a július 16-i gazdasági gyűlésen ismertették.

Kunszentmiklóson 1865-től külön Gazdasági Bizottmány alakult. Ez még nem közbirtokosság, csupán annak előképe, 17 tagja volt, élén a főbíró állt, tevékenysége a helység anyagi viszonyainak a rendezését célozta.¹³

A Nagykun kerületben a karcagi közbirtokosság szervezeti önállósodását részletesen bemutatja Oroszi Sándor. Kutatásaiból tudjuk, hogy 1882-ben fogadták el az alapszabályt, ezt tekinthetjük olyan mérföldkőnek, ami a várostól függetlenedett közbirtokossági szervezet létrejöttét jelzi.¹⁴ A földtulajdon polgárisítása és tulajdonosainak szervezett közbirtokossággá alakulása azonban Karcagon is a különböző pénztárak elkülönítésével kezdődött.

Túrkeve levéltárában 1862-től van közbirtokossági jegyzőkönyv, ez a testület azonban inkább a városi közgyűlést helyettesítette, nem tekinthető a túrkevei közbirtokosság szervezettnek.¹⁵ Az 1862-es jegyzőkönyvet tanulmányozva azt állapíthattam meg, hogy Túrkeven közbirtokossági gyűlésnek nevezték azt a fórumot, ami, az ismert okok miatt, a városi közgyűlést helyettesítette.

Kisújszálláson is csupán vagyon elkülönítés történt, a közbirtokosság, a presbitérium és a képviselőtestület jelentős mértékben átfedték egymást. Ez érzékelhető a személyi összetétel és a napirendek vizsgálatánál.¹⁶ A közbirtokosság, mint jogi személy, 1862-ben megvásárolta a kecskési birtoktestet,¹⁷ a vételárra a Budai Takarékpénztártól vettek fel kölcsönt és cserében lekötötték az akkor még osztatlan közös legelőt. 1867-ben az 1167 magyar hold Becsey birtoktestet vásárolták meg.¹⁸ A pénzügyi akciók a közbirtokosság jogi önállóságát bizonyítják. Szabályozták a közlegelőn való állattartást, bérebe adtak szántóföldeket, kaszálókat, kölcsönt vettek fel és fedezetül a közös legelőt kötötték le.¹⁹ A közbirtokossági tulajdon használatából kizszorították azokat, akik nem voltak közbirtokosok. 1866-ban, aki nem volt közbirtokos, az a közlegelőn csupán 1 számos jószágot legeltethetett, azt is 6 forint legelőbérért. Mindezeket a vagyoni jogi ügyleteket úgy bonyolították, hogy elfogadott alapszabályuk 1895-ig nem volt.²⁰

Kunszentmárton közbirtokosságának jegyzőkönyvei 1857-től 1876-ig hiánytalanul megmaradtak, az önállósodási törekvésekre azonban már az 1854. évi számadások utalnak. 1854-ben Kunszentmártonban volt külön tőkegazdasági pénztár, tagosítási pénztár, pákai pénztár, de a teljesen elkülönült gazdasági

¹² BKML [Bács-Kiskun Megyei Levéltár] Kh. lt.[Kiskunhalas levéltára] Gazdasági gyűlés jkv.[jegyzőkönyv] 1863. jún. 12. 9. jkv. sz.[jegyzőkönyvi szám]

¹³ BKML Kunszentmiklós lt. Gazdasági választmányi gyűlés jkv. 1865. december 2. 91. sz. A Gazdasági Választmány jegyzőkönyvét 1865-1867-ig vezették.

¹⁴ OROSZI Sándor 1986.

¹⁵ HAGYMÁSI Sándor 1986. 80–107.

¹⁶ SZML Kisújszállás lt. tanácsi jkv. 1866. szept. 23.–258. sz.

¹⁷ ZSOLDOS István 1988. 37. l.

¹⁸ ZSOLDOS István 1988. 45.

¹⁹ SZML [Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár] Fasc. 345.,451/1863. ikt. sz.

²⁰ SZML Szolnok vármegye th. biz. 29243/1895. kgy.

pénztár a járási kapitány rendeletére csak 1857-ben alakult meg. Ettől kezdve a gazdasági pénztár élén a közbirtokosok közül választott fizetett pénztárnok állt, bár függetlenségét megkérdőjelezi, hogy a tisztség betöltéséhez főbírói megerősítésre is szükség volt. Igaz, a főbíró a közbirtokosság választmányának elnöki tisztét is betöltötte. Azt viszont már nem tűrte el a birtokosság, hogy a pénztár kezelésébe a kapitány – aki nem volt közbirtokossági tag Kunszentmártonban – beleszóljon. Ezért a pénztár kezeléséről alkotott kapitányi rendelkezés ellen óvást emeltek, mert „*e gazdaság, melly kizárólag az egyes birtokosság sajátja, s így mint magány pénztár tekintendő, mi miatt a járási kapitányság gyámsága alá nem tartozik, ettől semminemű beavatkozást el nem fogad.*”²¹ 1859-ben Kunszentmárton pákai résztulajdonát a főlegyházán székelő cs. kir. hitellekkönyvi főbiztos helyszínelő bizottsága előtt a kunszentmártoni közbirtokosság tulajdonának vallják be. Vagyon- és szervezeti önállósodásuk fontos állomása 1862-ben az alapszabály elfogadása. Az alapszabály mutatja, hogy bár a szervezet jogi elkülönülése formailag már megtörtént, a földtulajdonlás még az 1848 előtti szerkezetet őrzi. Az 1.§-ban leszögezik, hogy a „*közbirtokosság célja a város területén kívül fekvő – a belső határbeli, valamint a csorbai, mesterszállási, és pákai puszták határa területén közös osztatlan állapotban levő földek, és épületek felett minden felsőbb hatósági befollyás nélkül tulajdonos joggal intézkedni és határozni*”²². A kerületek autonómiájának eltörléséig új alapszabály nem született.

A Jász kerületből a jászberényi közbirtokosság külön testületként való megszerveződését Cseh Géza²³ tanulmányából ismerhetjük. A redemptio során a jász települések jelentős kiskunsági területeket is megváltottak. 1750-ben a Belső Jászság területe 175 498 kh volt, a kiskunsági pusztáiké pedig 83 379 kh.²⁴ Az 1850-es évektől megkezdődött a kiskunsági jász puszták felosztása, s ott új községek megalakulása. A közös föld tulajdonosi szerkezetének megváltoztatásáról a közbirtokossági gyűlésekben születtek döntések. 1855-ben a közbirtokosság tulajdonába került Mérges pusztá 4231 kh-as területe, amit a közbirtokosság bérbe adott a város közelében lévő hajtai résszel együtt. A befolyt összeget a közbirtokosság tagjai között azok legelőilletményének arányában szétosztották.²⁵ Az ügyek közvetlen intézésére létrehozott választmány 1854-ben már létezett.²⁶ A külső kiskunsági puszták felosztása és részben leválása Jászberényről az 1860-as évekre lezajlott.

A Jász kerület többi községében is megkezdődött a közbirtokosságok szervezeti átalakítása. Jászszentandráson, ami korábban Jászárokszállás pusztája volt, hamarabb szerveződött meg a közbirtokosság, mint a község. A jászszentandrásiaknak 1874-ben külön közbirtokossági jogtanácsosuk volt, holott községi rangot csak 1886-ban kaptak. Jászfákóhálmán 1873-ban felvetődött a közbirto-

²¹ SZML Kunszentmárton gazdasági gyűlések jegyzőkönyve 1857. január.

²² SZML Kunszentmárton birtokossági jegyzőkönyve, 1862. július 20.

²³ CSEH Géza 1990/a.

²⁴ FODOR Ferenc 1942. 102.

²⁵ CSEH Géza 1988. 103.

²⁶ SZML Jászberény lt. tanácsi jkv. 113/1854.

kosság pákai pusztarészének eladása, hogy az érte kapott pénzből megalakulhasson a közbirtokosság külön gazdasági pénztára. A pénzt a javaslattevő kamatoztatta volna, s esetleg, amikor elegendőre felszaporodott, birtokvásárlásra fordíthatta volna a közbirtokosság.²⁷ Az ötlet kivitelezéséről nincs tudomásunk.

Áttekintéséből – bár az iratok hiánya miatt nem teljes – megállapítható, hogy az 1850-es évektől szinte minden helységben először a közbirtokosság pénzügyi önállósodása történt meg. A közbirtokossági és a községi vezetés személyi állománya viszont továbbra is nagymértékben azonos maradt. A szervezeti zűrzavar megszüntetésére 1863-ban a jászkun főkapitány elrendelte, hogy a birtokosság ügyeit külön közgyűlés intézze, amelyben a redemptációs birtokok nagysága szerint – három kategóriába osztva a redemptusokat – választhattak tagokat.²⁸ A rendelkezés hatására szervezeti szabályzatok, közbirtokossági bizottmányok keletkeztek, de ezek a bizottmányok elsősorban a vagyon elkülönítést tekintették feladatuknak. 1867 előtt egyik településen sem alakult meg formálisan, vezetőséggel és működési szabályzattal rendelkező közbirtokosság.

A kiegyezés után a megváltozott politikai helyzet és a közigazgatás átszervezése nyomán a közbirtokosok önálló testületeket alakítottak. A szervezeti kérdések kidolgozásával a Jászkun kerület külön közgyűlési küldöttséget bízott meg. A legfontosabb kérdés a birtokosság képviseleti és szavazati jogának meghatározása volt. Az alapelvet az 1868. januári kerületi közgyűlés mondta ki: „*birtokügyekben a közbirtokosság, törvényeink értelmében csakis birtokaránylag szavazhat*”²⁹. A közgyűlési bizottság javaslata a községi törvény megszületéséig irányadónak bizonyult, utána a birtokossági képviselőtestületeket a községi képviselőtestületek mintájára, a virilizmusra támaszkodva alakították meg. A legtöbb helységben csak a század végére, a birtokszerkezet átalakulását övező társadalmi konfliktusok között tisztázódott a közbirtokosság szervezete.

Kővár-vidéken a szántók határközösségben történt kétnyomásos művelését a jobbágyföld felszabadítása sem ingatta meg. A változatlanul kényszerűségből is konzerválódott, hiszen sem az erdők, sem a legelők tulajdonjogi elkülönítése nem történt meg. Annak ellenére nem, hogy a Teleki familia már a 18. század végétől több kísérletet tett az allodiális erdeik és legelők elkülönítésére, valamint a kismemesi birtokok és a falu földjeként számon tartott közföldek behatárolására. Kővár-vidék autonómiájának megszüntetéséig, azaz 1876-ig közgyűlési téma maradt a birtokszabályozás megoldatlansága. Kővár-vidék kismemesi társadalma védte a kiváltságait, és a szokásjogba kapaszkodott földbirtoklását. Egy-egy településen a nagybirtokos földesurak a volt úrbéresek és a nemesi közbirtokosságok határhasználati vitáinak tisztázását a politikai bizonytalanság is nehezítette. 1861-ben, miután ismét megalakult Kővár-vidék önkormányzata és helyreállt az autonómia, a közbirtokosságok szorgalmazni kezdték a birtokrendezést és a határhasználat szabályozását. Az első megyei közgyűlést 1861. március 23-án Nagysomkúton a szabad ég alatt tartották, mivel korábban leégett a vidék köz-

²⁷ Jász-Kürt, 1873. 19. sz. Jászlóhalma pákai közbirtokáról lásd még: FODOR István Ferenc 2009.

²⁸ SZML Karcag tanácsi jkv. 1863. 148.

²⁹ Jászkunság, 1868. január 19. 23.

ponti hivatalának számító ún. megyeháza.³⁰ Megtörtént a tisztújítás. Mivel a vonatkozó úrbéri törvényszék csak 1858-ban kezdte meg működését, s az úrbéri követelések beadására kitűzött 3 év türelmi idő még nem telt el, felélénkultek a birtokperek, amelyek a nemesi közbirtokosokat sem hagyták érintetlenül. Gróf Teleki Miksa hosszúfalvi uradalmához például 19 településen tartoztak birtokok, s az elkülönítési perek az úrbéreseket és az egyházi nemeseket, ezáltal a nemesi közbirtokosságokat is érintették.³¹

Életben volt az 1858. évi erdőtörvény, amely az erdők kitermelését a magán-erdőkben is hatósági engedélyhez kötötte.³² Ebből eredően a nemesi közbirtokosok erdőhasználatába beleszólási jogot nyert a vidék legfőbb közigazgatási hatósága a közgyűlés, amely fellebbezési fórum volt a közbirtokossági gyűlések határozatai felett. A rendezés megoldatlanságát mutatja, hogy 1865-ben Kővár-vidék 92 községe közül csak Hosszúfaluban történt megegyezéssel birtokrendezés. Az úrbéri viszonyok rendezettsége tekintetében vidékünk a magyarországi megyék közötti sorban hátulról a harmadik volt. Rendezetlenebb birtokviszonyok csak Krassó- és Zaránd megyében voltak.³³ A rendezetlenség a rendkívül szegényes paraszti életmódot folytató nemesi közbirtokosokat már-már megélhetésükben veszélyeztette.

A szakállasfalui nemesi közbirtokosság legeltetési jogának védelmében egyenesen a kincstárt perelte be Kővárvidék Polgári Törvényszékén. A bíróság kötelezte a kincstárt mint birtokost, hogy Szakállasfalu összes nemességének az addig gyakorolt szokás szerint továbbra is díjtalan legeltetést engedjen a vitatott Miller nevű erdőben.³⁴ Az indoklás szerint a perben a közbirtokosság bizonyította, hogy a szakállasfalui nemesség a legrégebbi időktől szabadon legeltetett. Bemutattak egy 1740-ben keletkezett egyezséget, ami visszautalva a még régebbi időkre, tartalmazta azt a kitételt, hogy „*a legeltetési jog előbbi szabad gyakorlatában meghagyatott*”. Előadták, hogy az 1739–40-ben elkészült szabályozásból – a helybeli jobbágyok, zsellérek és a közbirtokosok közötti viszony rendezésére – nem következhet a nemesek jogainak korlátozása. Sajnos a szabályzatot nem írták be a jegyzőkönyvbe.

A legeltető állattartás a legfontosabb jövedelemforrásnak számított, s akadályozása a közbirtokosok között vitákat, sőt erőszakos fellépéseket okozott. Némelyek a birtok szabad használatára hivatkozva megpróbáltak változtatni a szokásjogon. Kisbunyon és Latzkonyán például, néhány közbirtokos művelésbe vonta a nyomást. A legeltetést akadályozó cselekedet miatt a sértett állattartók a közbirtokosság fellebbviteli hatóságához, a vidék közgyűléséhez fordultak panasszal. A közgyűlés hosszas vizsgálódás után az ugarlegelő megtartása mellett

³⁰ Megyei alkotmányos mozgalmak... 1861., 215.

³¹ A 19 település: Pribékfalva, Magosfalva, Hagymáslapos, Nagysomkut, Törökfalva, Berkesz, Berkeszpataka, Nagynyíres, Kisfentős, Erdőaranyos, Pusztahidegkut, Szappanpataka, Berzencze, Garbonacz, Tresztia, Drágavilma, Csolt, Butyásza, Kisbuny.

³² GARDA Dezső 2002.

³³ Statisztikai és Nemzetgazdasági Közlemények, 1965. év, I. köt.

³⁴ SZSZBML [Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár] IV. B. 1053. Ülésjegyzőkönyv 1866–67. 33–36. p.

döntött. Határozatba foglalták, hogy amíg a törvényes rendezés, azaz a birtok elkülönítések nem történnek meg, a legeltetés rendje az 1848. évi status szerint tartasson meg.³⁵

Hasonló panaszok érkeztek a közgyűléshez Szurdokkapálnakról és Karulyáról.³⁶ A közgyűlés döntési joga nem terjedt ki azokra az ügyekre, amelyek kizárólag nemesi közbirtokosokat érintettek. Ezeket a panaszokat bíróság elé utalták. A közbirtokosságok törekvéseit a magyar többségű Berkesz nemesi közbirtokosságának beadványain keresztül tekinthetjük át. A beadványokból látható, hogy a közigazgatási hatóság legjobb megoldásnak a halogatást találta. Úgy gondolták, a határhasználat maradjon változatlan keretek között, úgy ahogyan 1848 előtt volt, abból baj nem lehet. Az erdőket a biztonság kedvéért zár alá vették, a szántókon továbbra is a kétnyomásos gazdálkodást pártolták. A zár alá vett erdőkből csak a közbirtokosság engedélyével termelhették ki a fát. Péchy László Berkesz egyik nagybirtokosa 1866-ban 276 szálfá kivágására kért engedélyt a közbirtokosságtól, de csak 88-ra kapott lehetőséget. Péchy a megyei közgyűléshez fordult, de a közgyűlés nem módosította a közbirtokossági határozatot. Alig két év elteltével 1868 februárjában ismét közgyűlési téma lett a közbirtokossági erdő használata. Ekkor Péchy László, Katona Miklós, gróf Teleki Sámuel, gróf Teleki Eduárd, gróf Teleki Miksa kérte, hogy a zár alá vett közbirtokossági erdőből a megállapított tűzifán, illetőleg az évente 6 holdanként levágandó illetményen kívül a már megkezdett arányosítási per befejezéséig senkinek ne engedtesse fakivágás.³⁷

A fenti ügyekből a berkeszi közbirtokosság rendszeres tanácskozásaira következtethetünk, s tudjuk, hogy határozataikat szavazattöbbséggel hozták, ami ellen a kisebbség rendszeresen a megye közgyűléséhez fordult panasszal. 1868 szeptemberében például szavazattöbbséggel határozott a nemesi közbirtokosság az 1848 előtti határhasználat helyreállításáról.³⁸ A közgyűlés időtartama alatt a közbirtokossági és más határhasználati ügyekkel ténylegesen az illetékes szolgabíró közbejöttével a kisgyűlés foglalkozott.

Az erdei legeltetésről Berkeszen 1869-ben döntött Kővár-vidék kisgyűlése. Kihirdették, hogy a legeltetési jogot az úrbérrendezés lezárulásáig bérbe kell adni. A közbirtokosság azonban nem fogadta el a döntést, ragaszkodott az 1848 előtti szokásrendhez. Ugyanekkor került napirendre az ugarlegeltetés témája. A közbirtokosság többsége a kétfordulós szántóföldi művelés meghagyása mellett foglalt állást, azzal a kikötéssel, hogy a határozat csak az 1870. évi aratás után lépjen életbe.³⁹ A határozattal csaknem egy éve húzódó vitára tettek pontot, hiszen az első fellebbezés a közbirtokosság ugyanilyen tartalmú határozata ellen még 1868 szeptemberében érkezett a közgyűléshez, onnan eljutott a belügyminiszterig, majd ismét a közgyűlés elé került, amíg végül megszületett az eredeti

³⁵ SZSZBML IV.B. 951. Kővárvidék közgyűlési jkv. 1868. ápr. 14.

³⁶ U.o.

³⁷ SZSZBML IV. B.951. közgyűlési jkv. 1869. febr. 15. kisgyűlés

³⁸ SZSZBML IV. B: 951. közgyűlési jkv. 1868. szept. 21. kisgyűlés

³⁹ SZSZBML IV.B.951. 1869. nov.8. kgy. 249–250. p.

közbirtokossági határozatot helybenhagyó döntés. A változatlanság mellett szavazó közbirtokosok győztek.

Az idézett vitákból is megállapítható a nemesi közbirtokosság folytonossága. Sajnos a szervezet ügyintézésének belső dokumentumait nem ismerjük, szabályozó tevékenységükre azonban közvetett adatokból következtethetünk. Közvetett ismereteink vannak, például a pusztahidegkúti közbirtokosság legeltetési szabályzatáról, mert azt a vidék közgyűlése elé terjesztették.

Pusztahidegkúton a közbirtokosság összes földjét elméletben 20 részre osztották. Minden egész rész után – ami 16 hold volt – 16 nagy marhát, 4 kisebb marhát egynek tekintve, legeltethetett a birtokos. Az a közbirtokos, akinek nem volt a kvótának megfelelő mennyiségű állata, jogosult lett községbeli, de nem közbirtokos személy marháját – 1 forint 50 fillérért darabját – legeltetésre felfogadni. A szabályzat csak a teljes egészében közbirtokossági földre vonatkozott. Azokon a határrészeken ahol a közlegelőben úrbéresek is birtokosok voltak, meghagyták az 1848 előtti gyakorlatot.⁴⁰

A szinte folyamatossá vált legeltetési viszályok mellett egyre élesebbek lettek az erdőhasználati viták. Az 1871. évi LIII. t.c. rendelkezett az 1848. évi törvények által megszüntetett úrbéri kapcsolatokból fennmaradt jog- és birtokviszonyok rendezéséről. A törvény X. fejezete külön rendelkezett Erdély, Kraszna, Közép-Szolnok, Zaránd megyék és Kővár-vidék úrbéri viszonyairól, s az erdei haszonvételekről. A faállományt az erdőzárlat elrendelésével akarták megőrizni. A favágást csak az erdészeti hatóság engedélyezhette, a legeltetés megoldását pedig a volt úrbéresek és földesuraik valamint az egytelkes nemesek közötti egyezségek megkötésétől remélték. A panaszokból ítélve ezeket az egyezségeket vagy meg sem köttették vagy nem tartották meg.

A birtok elkülönítések hiánya miatt sem az úrbéri törvény sem a helyi intézkedések nem eredményeztek megnyugvást.

Kővár-vidék megyei beolvasztása előtt, az autonóm törvényhatóság életének utolsó szakaszában, 1874 decemberében Berkeszpataka és Jéder erdőfenntartási szabályrendelettel próbált valamiféle rendet teremteni az erdőhasználatban, de arra való hivatkozással, hogy az erdőbirtokok tulajdonjogi elkülönítése még nem történt meg, a közgyűlés a szabályrendeletet nem erősítette meg, csupán tudomásul vette. Ugyanebben az esztendőben tárgyalták a kötelesmezői közbirtokossági erdő zárlatának megsértését. A helyszíni vizsgálat során a tilalomtörők elismerték, hogy a zárlat alá vett erdőben legeltették a juhaikat, de kijelentették, továbbra is legeltetni fogják, mert tulajdonjogot formálnak a területhez. Követelték az 1807:XXI. tc. 4.§ érvényesítését. Az ügy a megyei bírósághoz került.

Tény, hogy 1876-ig sem a közgyűlésen, sem az úrbéri bíróságon nem értek véget az erdők tulajdoni elkülönítésének és használatának vitái. 1876 áprilisában még megalkották az erdőkezelési szabályzatot,⁴¹ ami negyvenévenkénti fordulót engedélyezett. Azaz negyven éves kort elért erdőt lehetett irtani. Az irtás után a letarolt erdőt 10 évig legeltetési tilalom alá vonták. A belügyminisztérium jóváhagyó vagy elutasító válaszát azonban forrásaink nem tartalmazzák.

⁴⁰ SZSZBML Kővár-vidék közgyűlési jkv. 1869. jún.1. kisgyűlés

⁴¹ SZSZBML IV.B. 952 Állandó választmányi jkv. 1876. II. füzet április 4.

1876-ban az 1876. XXXIII. tc. mindkét autonóm területet beolvastotta a környező vármegyékbe. Kővár-vidék vizsgált településeinek a nemesi közbirtokosságok a hagyományos módon működtek tovább, legnagyobb problémájuk az első világháborúig elhúzódó birtok elkülönítések megoldatlansága volt. Tevékenységükről a nagymértékű iratpusztulás vagy talán lappangás miatt szinte semmit nem tudunk.

A jászkunsági közbirtokosságok 1876 után

1876 után a Jászkunság immár vármegyei hatóság alá került helyeiben hatalmas változások történtek. Bekövetkezett a közbirtokosságok teljes szervezeti önállósodása. Az 1850-es évektől zajló pusztafelosztások körül kialakult társadalmi konfliktusok az 1880-as évek végére már lecsengőben voltak. A földtulajdonlás átalakulását nehezítette, hogy a redemptióból eredeztetett jogok mindaddig érvényben maradtak, amíg a megváltott osztatlan közös tulajdonban hagyott utolsó pusztát fel nem osztották. A jászkunsági közbirtokosságok rendezetlen viszonyai az országgyűlésen is felszólalásra adtak okot. 1892 novemberében a képviselők arról polemizáltak, hogy a jászkunsági közbirtokosságok jogrendjéről abszolút nincs intézkedés, és érezhető annak szüksége, hogy ezek a közbirtokosságok felbomljanak „és mindenkinek egyéni birtoka azon közbirtokból kitüntetessék és telekkönyveztessek, hogy az egyéni szabadság, a birtokkal való rendelkezés lépjen az eddigi homály és bizonytalanság helyébe”⁴² A felszólaló a szabályozást ugyanazon a módon javasolta megoldani, mint az úrbéreseknél.

A redemptio után osztatlan közös tulajdonban hagyott föld egyéni tulajdonba adása kikerülhetetlen feltétel volt a közbirtokosságok szervezeti átalakulásához, új jogrendjének megszilárdulásához. A folyamat, amely az 1850-es években kezdődött, mindenütt társadalmi konfliktusokat okozott. Ezek a konfliktusok részben gazdasági és politikai síkon zajlottak a közbirtokosság és a községi előljáróság között, másrészt a nagyobb birtokú redemptusok és a hajdani redemptusok elszegényedett utódai közötti földszerzési akciók voltak, harmadrészt a redemptus ősökkel nem rendelkező földnélküliek föld iránti vágyát jelenítették meg.

A Kiskunságban lángra kapott pusztakereső mozgalomban mindaz a konfliktus felszínre került, ami a Jászkun kerületben a legelőfelosztások és tagosítások során másutt is megmutatkozott. A legfontosabb eldöntendő kérdés az volt, kit tartanak redemptusnak, hiszen a felosztandó legelők a tőkeföld járulékaik voltak.⁴³ Bár a földet remélők beadványai szinte minden jogszolgáltatási fórumot megjártak, az osztás elvén egyetlen fórum sem változtatott. Földosztási elv maradt, hogy akinél a tőkeföld tulajdona volt, az részesülhetett a járulékokból. Az 1880-as években perek sora folyt a közbirtokosságok és a települések vagyónának, elsősorban a földtulajdonnak a végleges elkülönítéséért.

⁴² Képviselőházi napló 1892. VI. köt. 102. ülés, november 3.

⁴³ BÁNKINÉ MOLNÁR Erzsébet 2005. 262. A puszták felosztása körüli konfliktusokkal részletesen foglalkozott még FEKETE János 1981., PÖLÖSKEI Ferenc 1956. ; CSEH Géza 1988. és 1990. ; Érinti OROSZI Sándor 1986.

Kiskunfélegyháza és redemptus közbirtokossága között 1882-ben zajlott a per.⁴⁴ Ekkor 1863 személy tartozott a közbirtokosságba. A perben megszületett egy állásfoglalás, amely a közbirtokosság kétes jogállására hívta fel a figyelmet. Idézem: „*a közbirtokosság nem is képez oly társaságot, mint a hatóságilag megerősített alapszabállyal bíró részvény vagy közkereseti társaságok, mely utóbbiaknál az alapszabályok szabják meg azt a módot, hogy a társasági közgyűlések mi rendelkezési joggal bírnak a társulati közös vagyon felett, ily alapszabályokkal a közbirtokosság nem bírván,*”⁴⁵ a városnak csak az egyes birtokosokkal lehet egyezkedni. Az ügy ekkor egy perszűntető egyezményvel zárult le.

1895-ben véglegesen felosztottak a közbirtokossági tulajdonban levő Csólyos, Páka, Harka, Kötöny, és Szent László pusztabirtokból összesen 9000 kh-at 3040 redemptus utód földigénylő között. A közbirtokosság tulajdonában 1160 kh félegyházi és 1761 kh szent lászlói föld maradt.⁴⁶

Jászberényben a szervezet hatáskörének szabályozása 1878-ban következett be. Ekkor különítették el a közbirtokosság és a város vagyonát, de a közbirtokosság elnöki tisztét még a polgármester töltötte be. A városi képviselőtestület tagjai közül is többen viseltek vezetői posztot a közbirtokosság testületében.⁴⁷ A vagyonmegosztás politikai konfliktusokat váltott ki. A város liberális érzelmű vezetése a Szabadelvű Párt mellett, a közbirtokos nagygazdák a nemzeti párt oldalán álltak. A konfliktus valódi oka azonban – Kiskunfélegyházához hasonlóan – az a törekvés volt, hogy a legelők felosztásából földet remélő kisbirtokosokat kiszorítsák a közbirtokossági tulajdonból. A pusztaosztást követelőkkel az állattartó nagygazdák álltak szemben, akik nem felosztani, inkább növelni szerették volna a legelőket, hiszen a külső kiskunsági pusztákat az 1880-as évekre már elveszítették. A többi jász község ekkorra felosztotta a legelőit és intenzívebb gazdálkodásra tért, csak a kezes jószágok hagytak kevés legelőt közel a faluhoz. A közbirtokosságaik is feloszlottak. Kivételként Jászkisér közbirtokossága tartott meg 4528 kh legelőt és Árokszállás volt pusztája, Jászszentandrás alakított közbirtokosságot 1894-ben.

Jászberény ellenkező utat választott, mint a kisebb jász falvak. Berényben 1888-ban a már közbirtokossági tulajdonba került Mérges puszta 4231 kh-ja mellé újabb pusztákat vásároltak. Dabas határában vették meg Mánytelket és Ürböt, összesen 2850 kh területet, de ez a földre áhítozóknak nem jelentett reményt. A távoli puszták hasznosítására külön szabályzatot alkottak 1889-ben.⁴⁸ Ebben elfogadták, hogy Mánytelek puszta kizárólag legelőnek használható. Azok hajthattak Mánytelekre jószágot, akik Mérges pusztából járulékot birtokoltak. A járulék egysége 20 hold tőkeföld utáni legelő volt. A legeltethető állat-

⁴⁴ BKML Kf. lt. [Kiskunfélegyháza levéltára] Kiskunfélegyháza Polgármesteri hivatal iratai I. 2477/1882.

⁴⁵ BKML Kf. lt. Kiskunfélegyháza közgyűlési iratok 85/1883.

⁴⁶ KISS József 1968. 121.; 138.

⁴⁷ A kérdéskörrel Cseh Géza több tanulmányában foglalkozott. CSEH Géza 1988.; 1990/a; 1990/b.

⁴⁸ Jászberény város redemptus közbirtokosságának tulajdonát képező Mánytelek puszta használatára vonatkozó szabályzata. Jászberény, Brünauer Adolf könyvnyomdája, 1889. –Jászberényi Jász Múzeum 259. sz.

számot tőkeföld egységenként szabták meg. A legelő felosztását követelők azonban továbbra sem nyugodtak meg, s mivel szám szerint többségben voltak a városi vezetéstől remélték ügyük támogatását. Az 1894:12. tc. megszületésével azonban lezárulhatott a konfliktus. A törvény a külterjes állattartással foglalkozóknak kedvezett, hiszen úgy rendelkezett, hogy közbirtokosságokban ne a személyek száma szerint számlálják a szavazatokat, hanem a birtok arányában. A nagyobb birtokosok így megvédehették pusztáikat. 1903-ban mégis eladták Mérgecs pusztát, mert fenntartása gazdaságtalannak bizonyult. A vételárat felosztották a legelőilletménnyel rendelkezők között, s ezzel némileg enyhítették a kisbirtokosok elégedetlenségét.⁴⁹ A közbirtokosság alapszabályát 1878 után, 1895-ben és 1910-ben módosították.⁵⁰ Utóbbit, mintha az úrbéri törvények meg sem születtek volna „*Jászberény város redemptus közbirtokosságának szervezeti szabályzata*” megnevezéssel fogadták el. Ezen a néven hitelesítette Jász-Nagykun-Szolnok vármegye törvényhatósági bizottsága.⁵¹

A Nagykunságban szintén a 19. század végén történt meg a végleges vagyonmegosztás és ekkor születtek meg a közbirtokosságok alapszabályai. Túrkevéen 1890-ben, Kunhegyesen a megmaradt pecsét tanúsága szerint 1889-ben, más forrás szerint 1895-ben fogadták el az alapszabályt.⁵² Kisújszálláson 1886-ban zárult le az arányosítási per. A budapesti kir. ítélőtábla kimondta, hogy a „*jelzett közös területek felosztására szolgáló aránykulcsul kinek-kinek mostani bel- és külbirtoka váltásának mennyisége állapíttatik meg*”⁵³. 1895-ben elfogadott szervezési szabályzatukban, a közbirtokosság ügyeiben az így megállapított aránykulcs szerint szavaztak. Tehát a közlegelő Kisújszálláson is elválaszthatatlan járuléka volt a tőkebirtoknak. Az 1895-ös alapszabály tartalmazza a legelő-rendtartást is. A kisújszállási közbirtokosság 1908-ban vásárolt újabb birtokot. Utóbbi vétellel a közbirtokosság tulajdonában lévő terület 7693 kh-ra növekedett, s mintegy 1500 birtokos közös tulajdona volt.⁵⁴ Karcagon, amint már említettem, 1882-ben alakították meg a városi képviselőtestülettől független 408 fős közbirtokossági képviselőtestületet a virilizmus elvei szerint. 1902-ig kiosztottak még 25 000 kh legelőt, az úgy nevezett réti földet. Az osztás után a közbirtokosság új szervezeti szabályzatot alkotott.⁵⁵ Később, 1909-ben ismét szabályozták a vagyonkezelést, s ezt a szabályzatot 1911-ben megújították. Legeltetési társulatot – mert erről rossz tapasztalataik voltak – csak az 1930-as évek végén alakítottak.

Összegzésként megállapítható, hogy a két autonóm terület közbirtokosságának jogi helyzete lényeges különbséget mutat. Kővár-vidék említett közbirtokosságai az úrbéri törvények után a jászkunokhoz hasonló birtokmegosztási és elkü-

⁴⁹ CSEH Géza 1990./b. 111.

⁵⁰ Jászberény város redemptus közbirtokosságának szervezeti szabályzata. 1910. – Jászberény, Jász Múzeum 261.sz.

⁵¹ Jász Múzeum 261. sz.

⁵² BOTKA János 1998. 135–139.; Vigh Márta adatközlő

⁵³ BKML Kf. lt., Kiskunfélegyháza közbirtokosságának iratai 1883. évi cs.

⁵⁴ ZSOLDOS István 1988. 45–46.

⁵⁵ OROSZI Sándor 1986. 135–136.

lönítési problémákkal küzdöttek, de mindezt, mint nemesi közbirtokosság tették. Vagyon- és birtok elkülönítési vitáik a nagybirtokos nemességgel illetve azok volt úrbéréseivel voltak. A birtok elkülönítések hosszadalmassága, s a tulajdonosi jogokat nyert úrbérések határhasználati jogosultságai inkább védekezésre készítették a közbirtokosságokat. A bizonytalan és ismeretlen következményeket nehezen és csak kevesek cserélték volna fel a megszokott – bár már erősen elmaradott – gazdálkodással. Közbirtokossági szervezetüket, amint nemességüket is, megingathatatlan szilárd alapnak tartották, amelyet nem érdemes a bizonytalan változásokkal háborítani. Úgy gondolták ráérnek kivárni, amíg a nagybirtokosok és úrbéréseik között lezajlanak a jogi procedúrák, ezért addig maradjon minden változatlanul.

A jászkun közbirtokosságok sajátos jászkun földtulajdont birtokoltak, de nem voltak nemesi közbirtokosságok. A pusztafelosztások során nem idegen nemesi birtokosoktól kellett tulajdonukat elkülöníteni, a tulajdon nevesítése birtokon belüli osztozás eredménye volt. Az osztozást bonyolította, hogy a tulajdon polgárosítását és a jászkun jogok lebontását párhuzamosan kellett végrehajtani, s ezt konfliktusok nélkül nem tudták megoldani. Ahhoz, hogy új alapokon építkezzenek, a régit teljesen le kellett bontani. A bontás végrehajtása a jászkun jogokon létesült közbirtokosságok keretében történt. A végrehajtás, s a közben bekövetkezett törvényi változások felemésztették a szervezeteket. Ezért, mire az utolsó közös jászkun pusztát felosztották és a redemptióból származtatott jogok elenyésztek, a legtöbb közbirtokosság feloszlott, s csak azok maradtak meg, amelyek az úrbéri törvények megszületése után vásároltak maguknak polgári földtulajdont. Az új jászkunsági közbirtokosságokban a birtokkal való rendelkezést alapszabályban rögzített paragrafusok szabták meg, amit az egyéni szabadság tiszteletben tartásával fogadtak el. Mások új társulási formában a legeltetési társulatokban, kertközösségekben találtak gazdasági lehetőséget.⁵⁶ A legeltetési társulatok azonban nem képezik tanulmányom tárgyát.

IRODALOM

BÁNKINÉ MOLNÁR Erzsébet

- 1998 Közbirtokosságok a Jászkun Kerületben. In: Zounuk 13. Levéltári évkönyv. Szerk. Zádorné Zsoldos Mária. 185–216. Szolnok
- 2005 A jászkun autonómia. Szeged (Dél-Alföldi évszázadok 22.)
- 2007 Nemesi közbirtokosságok a Kővár-vidéken. Vallomásos összeírás 1803-ból. Kecskemét (Monumenta Muzeologica 1.)

BOTKA János

- 1998 „Falba helyezett emlékirás” Kunhegyesről. In: Kunhegyesi nagykun Kalendárium 135–139.

CSEH Géza

- 1988 Országgyűlési választási mozgalmak Jászberényben a kiegyezéstől a millenniumig. In: Zounuk 3. Szerk.: Botka János. 87–120. Szolnok

⁵⁶ PETERCSÁK Tivadar 1995. ; HAGYMÁSI Sándor 1986.

- 1990/a Redemptus közbirtokosságok szervezete a századfordulón és a városi önkormányzatok. In: Példák és lehetőségek 1. Szerk.: Jernei Bálint, Pethő László. 127–156. Szolnok
- 1990/b. Országgyűlési és önkormányzati pártharcok Jászberényben a millenniumtól az első világháború kitöréséig. In: Zounuk 5. Szerk. Botka János. 97–124. Szolnok

FEKETE János

- 1981 A kiskunfélegyházi pusztakeresők és az alföldi parasztmozgalom. In: Bács-Kiskun megye múltjából III. Szerk. Iványosi-Szabó Tibor. 71–155. Kecskemét

FODOR Ferenc

- 1942 A Jászság életrajza. Budapest

FODOR István Ferenc

- 2009 Béreltük Pákát. In: Jászsági évkönyv 2009. Szerk.: Pethő László. 255–269. Jászberény

GARDA Dezső

- 2002 A székely közbirtokosság. I–II. Csíkszereda

HAGYMÁSI Sándor

- 1986 Legeltetési intézmények Túrkevéen. In: Múzeumi Levelek 53–54. 80–107. Szolnok

[Szerkesztőségi tudósítás]

1868. [Január 15-diki közgyűlésről] Jászkunság I. évf. január 19. 23.

KÁLLAY István

- 1978 Nemesi közbirtokosságok iratai az Országos Levéltárban. In: Levéltári Szemle, 1978. 2. sz. 203–210.

Képviselőházi Napló

- 1892 Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés Képviselőházának naplója VI. köt. Budapest

KISS József

- 1968 Jászkunsági agrármozgalmak a kiegyezéstől a millenniumig (1868–1895.) Budapest

OROSZI Sándor

- 1986 A karcagi közbirtokosság szervezetének változása és szerepkörének módosulása a város gazdálkodásában. In: Zounuk 1. Szerk. Botka János. 129–144. Szolnok

PALÁDI-KOVÁCS Attila

- 2004 Kisnemesi társadalom és kultúra. In: Magyarország társadalomtörténete a 18–19. században I. Szerk. Faragó Tamás. 166–190. Budapest

PETERCSÁK Tivadar

- 1995 A karcagi kertközösségek. In: Tanulmányok és közlemények. Szerk. Ujváry Zoltán. 287–291. Debrecen–Szolnok

PÖLÖSKEI Ferenc

1956 Az alföldi parasztmozgalom. In: Századok 1956. 90. évf. 4-6.sz. 617–656.

HUNFALVY János

1865 Statisztikai és Nemzetgazdasági Közlemények I. köt. Pest

SZENTGYÖRGYI Mária

1972 Kővár vidékének társadalma. Budapest.

SZERELEMHEGYI Tivadar

1882 Kis-Kun Félegyháza város monographiája. Nagykőrös

ZSOLDOS István

1988 A város gazdasági és társadalmi fejlődése a szabadságharctól az első világháborúig. In: Kisújszállás története III. Szerk.: Szabó László. 5–98. Kisújszállás

Oroszi Sándor

ARÁNYOSÍTÁSOK A SZÉKELY KÖZBIRTOKOSSÁGOKBAN

A székelyföldi erdők tulajdona még az egykori székely közösségből ered. Évszázadokig csak a kiirtott, letarolt földek használatát szabályozták, s kerültek azok idővel magántulajdonba. A székely társadalom fokozatos rétegződése, vagyoni differenciálódása természetesen az ősi, közös földtulajdont érintette leginkább, így az erdőkét is. Azok részben magánerdőkké váltak, másik oldalon pedig a jobbágyi helyzetben lévő székelyföldi lakosok a környező erdőknek csak használóivá, nem pedig tulajdonosává lettek. A szabad székelyek tömegei azonban továbbra is közös használatú és közös tulajdonú erdőkből, kaszálókból éltek.

Az 1848. évi jobbágyfelszabadítás, majd annak földbirtokra vonatkozó rendelkezései nyomán a Székelyföldön is bizonyos átrendeződés ment végbe. Ez előbb csak a volt jobbágyokat, majd idővel csaknem az egész lakosságot érintette. A székelyek a közös tulajdonú földeket, így az erdőket is, egyre inkább csak – a már korábban végbement vagyoni differenciálódást tükröző – aránykulcsok szerint használhatták. Az aránykulcs nemcsak a közös hasznosításnak, hanem a birtokfelosztásnak is alapjául szolgált. Az arányosításokat (felosztásokat) 1871-ben, 1880-ban és 1908-ban törvényekkel szabályozták. Az arányosításnak tárgyunk szempontjából fontos feltétele volt, hogy a közösből magántulajdonba kerülő erdőkre és legelőkre területi minimumot írtak elő. Ezzel a birtok indokolatlan elaprózását akarták megakadályozni. Számunkra azonban most nem is ez a további lépés, hanem az első, a birtokelkülönítések, az arányosságok adminisztratív oldala a legfontosabb. Ezt vizsgáljuk most meg három kászonszéki (Csík megye) község példáján keresztül, amelyek dokumentumai csíkszeredai magángyűjteményben maradtak fenn.

I.

Kászonjakabfalva 1900-ban törvényerőre emelkedett arányosítását 4253 kh 1591 □öltre végezték el. Az úrbéri illetmények kiadásának alapját az 1871. évi LIII. és LV. törvénycikkek képezték, továbbá az 1880. évi XLV.

Legelőjét és erdejét legelőször a volt földesúr, Balázsy Lajos kapta meg, összesen 191 kh 373 □ölet. Azután a községi iskola, lelkészi hivatal, a római katolikus egyház, továbbá a kántori és tanítói hivatal, szintúgy a görög katolikus lelkészek, tanítók és hivatalok is. A községben még birtokos, de már csak az egykori nemesi közbirtokban érdekelt Apor, Bornemissza és Lázár családok járandóságát – hasonlóan a volt jobbágyokéval – ugyanitt az általuk „*birt fekvőségük területe és mennyisége a belsőségek háromszoros számításal*” állapították meg. Érdekességként jegyezzük meg, hogy a fenti egyházi személyek és hivata-

lok „kiemeltségét” a reformátusok nem élvezték. Így a 852 birtokot tartalmazó jegyzékben csak az utolsó két helyen szerepeltek, a körlelkész 34/5974729-ed (= 34 ööl), a tanítói hivatal pedig 17/5974729-ad (17 ööl) résszel – tekintettel arra, hogy nekik a faluban ingatlanuk nem volt. Itt hívjuk fel a figyelmet arra, hogy a „közhelybeli arányszám” 1/5974729; egy-per-ötmillió-kilencszázhetven-négyezer-hétszázhuszonkilenc-tízmilliomod. Ez úgy került meghatározásra, hogy a felosztandó összes földet átszámították négyszögöltre, s egy négyszögöl adott egy egységnyi juttatást. Igaz, így elérték, hogy osztáskor öl alatti egységek nem kerültek meghatározásra, de a későbbiek során azt is látni fogjuk, hogy a jogosultak még további – legtöbbször családon belüli – aprózást is kérhettek. S így például két birtokos:

„840. *Mészáros Antal, Mezei Ferenc, Mezei József, Mezei Mihály, Mezei Róza, Mezei Trézsi, Mezei Éva 3 hold 29 ööl, 5090/5974729-ed részben.*

841. *Mezei József 2 hold 759 ööl, 3959/5974729-ed részben*” lett tulajdonos. Ezek után elképzelhető, hogy a fentiek családja hogyan és mennyi fából részesedhetett akkor, amikor az erdőkre megalakították az 1898: XIX. tc. szerinti birtokközösséget. Még akkor is, ha a kászonjakabfalvi volt úrbéresek – miként a legelővel, úgy az erdővel is – „a szabad székely birtokkal” összekapcsolódtak, azt közösen hasznosították. Az említett törvény szerint kidolgozandó alapszabályban viszont mindenki csak birtokarányának megfelelően szavazhatott, illetve részesedhetett a felosztandó javakból.

II.

A **kászonimpériék** 1903-ban befejeződött arányosítása az előbbinél annyival érdekesebb, hogy itt négy közös területről, ráadásul kettő más község határában fekvőről, született megegyezés. Ahogyan az előbb, itt is legelőszőr a volt földesurak, majd a hivatalok és intézmények, végül pedig a közszékelyek, illetve a volt jobbágyok kaptak részesedést. A 3240 kh 761 ööl terület elméleti „szétbontása” – a „kiemeltek” levonását követően – 1/5 076562 osztásával került meghatározásra. Például:

„53.	<i>Tamás Ignác</i>	9523/5076562	5 kh	1523 ööl.
53.a.	<i>Tamás Ignác és neje András Mária</i>	1360/5076562	-	1360 ööl
54.	<i>Tamás Antal és első neje Gábosi Róza</i>	2721/5076562	1 kh	1121 ööl
54.a.	<i>Tamás Antalné Balázs Terézia</i>	1360/5076562	-	1360 ööl
54.b.	<i>Tamás Antal</i>	1360/5076562	-	1360 ööl
55.	<i>Ráduj János (kicsi)</i>	3174/5076562	1 kh	1574 ööl
55.a.	<i>Ráduj János és neje Demeter Mária</i>	2268/5076562	1 kh	668 ööl”.

A második birtoktárgy, a répáti borvízforrás összterülete – némi kiegészítést követően – 36 kh 688 ööl volt. Az osztási arányszám: 1/60804. Egy egységre egy négyszögöl terület jutott, s már ezen arányosításkor kimondták: mind a bor-

vízforrás területe, mind a rajta lévő épület állandó közösségben tartandó. Azaz az összesen 440 jogosult azt egyéni birtokba nem adja.

A harmadik a **Csíkbánfalva** határában fekvő Lesőd-havas, míg a negyedik, a **kászonal-** és **-feltízi** határon levő Borsik-havas (az első arányszáma 1/171407, a másodiké 1/119479) összterülete 108 kh 534 □ölet, illetve 75 kh 822 □ölet tett ki. Ezekben az esetekben a példák idézésétől eltekintünk, csak megjegyezzük: mindkét havas legelő- és erdőterületeket tartalmazott. S tudjuk: a székely a „havas” fogalma alatt mindkettőt érti.

III.

Kászonalaltíz esetében az újraarányosítást érhetjük tetten. Az 1906-ban elkezdődött munkálatok eredményét 1908. március 12-én tették közzé, miközben ezen újraarányosításokat megszigorító törvény, az 1908. évi VIII. tc. március 17-én hirdettetett ki. Azaz a kászonalaltíziek mintegy az utolsó pillanatban éltek az újraarányosítás lehetőségével.

Az 1871. évi LV. tc. 8.-ának 2. pontja alapján az újraarányosítási kérelemnek mindenképpen helyt kell adni akkor, ha valamelyik birtokosnak 100 kh feletti arányrésze van, s kéri annak kiadását. Bár az említett, 1906-ban elinduló folyamat kérelmét nem ismerjük, de mögötte Fejér Károlyt sejthetjük. Nevezett ugyanis úgy vélte, hogy neki már van 100 kh-at meghaladó arányrésze. Következésképpen egyéni tulajdonra jogosult. A feltehetően nagy per- és műszaki (felmérési) költséggel – amit kénytelen volt Kászonalaltíz „birtokos közössége” viselni – végzett munka végül Fejér Károlyra nézve kedvezőtlen eredményt hozott, mivel neki „*saját tulajdonú 100 hold községbeli illetmény nem jutott.*”

Az újraarányosítás során Kászonalaltíz „község földbirtokos közönsége” is kapott 1087 □ölet (84. sorszám). Szintén ilyen, feltehetően tisztázhatatlan helyzet eredményezte a 37. sorszám alatti, 344. telekkönyvi (al)számon szereplő birtokrészt, amire „megszűnt” bejegyzés került.

A 3826 kh 755 □öl területet egyébként 531 sorszám alatt és 1/6122355 arányszám mellett osztották fel. A jogosultak további „oszlására” példát idézünk. A 110. sorszámúak 1086/6122355-ad arányrész után 1086 □ölet kaptak, de így:

„Balázs János	9/99
Balázs Anna	9/99
Balázs József	9/99
Balázs Dávid	8/99
Balázs Márton	8/99
Balázs Lajos	8/99
Balázs László	8/99
Balázs Katalin	8/99
Balázs Zsigmond	8/99
Balázs Károly	8/99
Balázs György	8/99
Balázs Terézia	8/99.”

Ezt látva elképzelhető, hogy egy-egy számosállatra mennyi legelő, netalán a kiosztandó tűzi- és épületfából hány köbméter juthatott.

V.

Összefoglalásként rámutatunk, hogy a 20. század elejére a kétféle birtokközösség – az úrbéri és a székely – a Székelyföldön területileg és szervezetileg is kezdett összeolvadni. Az arányrészek meghatározása, majd telekkönyvi rögzítése hosszadalmas és költséges eljárás volt, aminek gyakorlati használhatóságát újra és újra be kellett bizonyítani. (Itt rögtön az erdőbirtokos közösségekről szóló, illetve a legeltetési közösségekről intézkedő törvényekre utalhatunk.) Az arányrészek szerinti döntésekhez, szavazásokhoz ugyanis a pillanatnyi jogosultakat és jogosultságuk mértékét kellett ismerni. A modern polgári tulajdon szintén megkövetelte a birtokközösségek tagjainak ilyen módon való meghatározását, a mindenkori helyzet ismeretét. Tehát a birtoknyilvántartás folyamatos „karbantartást” igényelt, ami azonban el-elmaradt. Ebből komolyabb gondok csak akkor keletkezhetek, ha az arányrészek kiadásáról, netalán a közös birtokot érintő – az állam által megkövetelt – szervezetek kialakítására került sor. Végül természetes, hogy a tulajdoni hányadukkal nem élők, netalán „pillanatnyi pénzvavarral” küzdők szorultságukban arányrészüket (is) eladták, ami a hírhedt székelyföldi spekulációkhoz, visszaélésekhez, végső soron pedig a székelyek gazdasági erejének gyengüléséhez vezethetett.

A konferencia résztvevői

Kocsis Lajos

EGY SZÉKELY BIRTOKKÖZÖSSÉG, A CSÍKI MAGÁNJAVAK (1869–1923)

Bevezetés

A Csíki Magánjavak néven ismert csíki székely vagyonközösség lényegében csak 1869–1923 között létezett és működött zavartalanul, gyökerei viszont jóval mélyebbek. Fennállása egy hosszú folyamat eredménye volt, amelyet két, sok tekintetben hasonló esemény foglalt keretbe. A vagyonkomplexum előzményei ugyanis a moldvaiak 17. századi terület foglalásaihoz vezethetők vissza, míg a kegyelemdőfést a román állam általi elkobzás jelentette. Az elfoglalt erdők és legelők sorsa a károsult székely családok és faluközösségek számára igencsak váratlanul alakult. A számtalan tiltakozás ellenére ugyanis ezek a területek nem kerültek vissza a korábbi tulajdonosaikhoz, hanem a vitás kérdésben döntőbíróként fellépő állam érdekeinek estek áldozatul. II. József 1783-ban ugyanis ezeket a Moldvától határkijárási útján visszaszerzett („*revendikált*”) havasokat a székely határőrezredek támogatására adományozta, majd a határőrség feloszlásával (1851) a székelységet a határőrezredek vagyonára nem tartották méltónak és az osztrák államkincstár javára lefoglalták. A visszaszerzésére tett próbálkozásokat csak a kiegyezés után koronázta siker: a kormány által készített javaslatnak megfelelően Ferenc József 1869-ben visszaadta a volt határőri vagyont korábbi tulajdonosainak. Az előző időszakhoz képest rendeltetése természetesen megváltozott, hiszen a határőri intézmény megszűnésével az addigi kizárólagos cél (katonáskodás elősegítése) is idejét múlt. A királyi elhatározásnak megfelelően így a vagyon jövedelmeit olyan közhasznú célokra kellett fordítani, „*amelyek a székely nemzet jólétét képesek előmozdítani.*”¹

1. Tulajdonjog

A Csíki Magánjavak egységes elnevezés tehát az 1869-ben visszaadott, a csíki székelységet megillető egykori határőri ingó és ingatlan vagyont jelöli. Bemutatása előtt feltétlenül szükséges röviden definiálni a tulajdonjogot. A fennállása utolsó éveiben előtérbe kerülő kérdéssel lényegében először természetesen a visszaadást kérelmező illetve jóváhagyó dokumentumok foglalkoztak. A miniszteri felterjesztés a javakat az első székely gyalogezredet alkotott Csíkszék lakosságának teljes tulajdonosi joggal javasolta visszaadni, így a legtöbb helyen egyszerűen csak „*Csíkszék közönsége*” fordul elő. Ennek ellenére, hogy az általáno-

---

¹ Ferenc József 1869. február 16-i „*legkegyelmesebb elhatározásának*” rövidített változata február 25-én jelent meg a Budapesti Közlönyben.

sításból erre következtethetünk, ez alatt valójában nem a szék összes lakóját értették. A beadvány ugyanis többször hangsúlyozta, hogy a vagyon a székelység anyagi és szellemi haladását és fejlődését kell, hogy szolgálja, és ezt a királyi elhatározás is megerősítette.

Fennállása első felében a Magánjavak vezetése nagyvonalúan kezelve ezt a kérdést, elmulasztotta egyértelműen meghatározni a vagyonállomány tulajdonjogát. Részben ezzel magyarázható a „*Csikvármegye Magánjai*” elnevezés meghonosodása is, amely tévesen társította az állam közigazgatási szervét és az egységes irányítás érdekében összevont magánvagyon fogalmát. Széleskörű használata azonban nem változtathatott a vagyon tulajdonjogán, hiszen a „hivatalos” vármegye soha nem tekintette saját tulajdonának a vagyonállományt. A tulajdonjog kérdésével alaposabban természetesen mindkét alapszabály foglalkozott. A három miniszter felterjesztésében foglaltakhoz hasonlóan az alapszabályok a volt első székely határőrezredet alkotó 52 csikvármegyei község (Gyergyóalfalu, Gyergyócsomafalva, Gyergyóditró, Gyergyókilyénfalva, Gyergyóremete, Gyergyósárhegy, Gyergyószentmiklós, Gyergyótekerőpatak, Gyergyóújfalu, Csikborzsova, Csíkcsicsó, Csíkcsobotfalva, Csíkcsomortán, Csikdánfalva, Csikdelne, Csikgöröcsfalva, Csikjenőfalva, Csíkkarcfalva, Csikmadaras, Csikmadéfalva, Csikmindszent, Csíkpálfalva, Csíkrákos, Csíkszentdomokos, Csíkszentlélek, Csíkszentmihály, Csíkszentmiklós, Csíkszenttamás, Csíkszépviz, Csíktaploca, Csíkvacsárcsi, Csíkvárdotfalva, Csíkszögöd, Csikbánkfalva, Csíkcsatóság, Csíkcekefalva, Kászonaltíz, Kászonfeltíz, Kászonimper, Kászonjakabfalva, Kászonújfalu, Csíkkozmás, Csíklázárfalva, Csíkmenaság, Csíkszentgyörgy, Csíkszentimre, Csíkszentkirály, Csíkszentmárton, Csíkszentsimon, Csíktusnád, Csíkverebes és Csíkszereda) közönségét tekintette a vagyon tulajdonosának, de a székelység támogatása érdekében, ehhez a vármegye területén tartózkodott más székely és örmény családok (tehát románok nem) is jogosultak voltak.

2. A Csíki Magánjavak birtoka (havasi javak)

2.1. Az erdők kezelése

A Csíki Magánjavak vagyona szerkezetileg nem volt teljesen összefüggő, hiszen földbirtoka mellett számos külön kezelt pénzalappal és épülettel is rendelkezett. A vagyonkomplexum földbirtokát a revendikált havasok (ahogyan a visszaadás után nevezték: havasi javak) alkották. Földrajzi szempontból a birtok nem alkotott egységes területet, hiszen a „Havasi javak kezelőségi pénztára” által Tölgyesen kezelt nagyobb része a szék észak-keleti (gyergyói) felén feküdt, míg jóval kisebb része a szék dél-keleti (csíki) csücskében terült el. Az adótelekkönyvek szerint, a visszabocsátását követő első években, előbbi 60 348 hold 590 négyszögöl, utóbbi, pedig 10 388 hold 1350 négyszögöl volt, így a havasi javak területe összesen 70 737 hold 340 négyszögölet tett ki (ezzel a területtel a Magánjavak a vármegye legnagyobb földbirtokosa volt)². Annak ellenére, hogy

² CSÁL Csíki Magánjavak iratai 78/25.

elvileg nem lehetett áruba bocsátani, kiterjedése az évek során szinte állandóan változott: 1923-ra már 62 604 holdra csökkent.

Csik szék földrajzi adottságainak megfelelően, a havasi javak legnagyobb részét természetesen erdő (87% fenyő, 13% bükk, tölgy, nyír, kőris, hárs, juhar és nyárfa) borította. Mivel korábban a kincstár elhanyagolta kezelését, a vezetés már kezdettől fogva legfontosabb feladatának tekintette az 52 538 hold 593 négyszögöl kiterjedésű erdőbirtok (ez a szék erdeinek több mint 13%-át jelentette) megőrzését és állagának javítását. Az erdőtörvény (1879: XXXI. tc.) életbelépése jelentős előrelépés volt a célszerű erdőgazdálkodás megvalósítása terén. A vármegye területén található erdőkhöz hasonlóan (csak 21 904 holdra nem vonatkoztak a törvény előírásai) ezután a havasi javak erdeinek kezelése is rendszeres gazdasági üzemtervek alapján kellett történjen (17.§), amelynek biztosítása érdekében a vezetés köteles volt szakképzett erdőtiszteket alkalmazni (21.§). A Magánjavak belátta az intézkedések szükségességét, megfelelő szakemberek hiányában – akárcsak a többi vármegyei birtokos – azonban nem tudott ezeknek eleget tenni.³ Végül a földművelésügyi minisztériummal kötött szerződés értelmében 1884. január 1-jétől az állam ezután magára vállalta az üzemtervek elkészítését, az erdők felmérését, az eladásra szánt erdőterületek kimérését és az ezen lévő fatömeg megbecslését, a kopár és véderdők beerdősítésének irányítását stb.⁴ A csíkvármegyei erdők állami rendezése tehát nem állami erdőgazdálkodást jelentett, hiszen az újonnan létesített csíkszeredai m. kir. erdőhivatal és kirendeltsége, a gyergyószentmiklósi m. kir. erdőrendezőség alkalmazottai csak a kezelés szakszerűségét biztosították, és összhangba hozták a birtokosok érdekeit az erdőtörvény előírásaival.

Ahogy már korábban is szó volt róla, a Magánjavakat gyakorlatilag megoldhatatlan feladat elé állította az erdők használatát hosszabb időre előirányzó szakszerű tervezet készítése. Az erdők állami kezelésbe adása sem oldotta meg egy csapásra a problémát, hiszen az üzemtervek alapjául szolgáló felmérések elvégzése még az erdőhivatal alkalmazottainak is hosszú időt vett igénybe. Mivel ezek befejezéséig nem lehetett felfüggeszteni a kitermelést, átmeneti megoldásként a meglévő kataszteri adatok, katonai térképek, és természetesen a helyszínen szerzett tapasztalatok alapján az erdőhivatal megállapította a területek nagyságát, amit a közigazgatási bizottság útján a minisztérium is jóváhagyott.

Az erdőhivatal elképzelése szerint, a felmérési adatokkal állandóan frissített – 1885-ben elkészített – ideiglenes gazdasági üzemtervet néhány év múlva már egy végleges váltotta volna fel, hiszen csak ez alapján lehetett volna a nagy kiterjedésű vagyron rendszeres és céltudatos kezelését hosszú távon megvalósítani. Bár ennek kidolgozása egyre szükségesebbé vált (a Magánjavak mellett az erdészeti hatóságok is hangsúlyozták fontosságát), előrelépés csak 1908–1909-ben történt, amikor a havasi javak északi (gyergyói) birtokának rendszeres gazdasági üzemtervét soron kívül kezdték elkészíteni. Az 1913-ban elfogadott – és a minisztérium által a következő évben jóváhagyott – üzemtervet (1. táblázat) azon-

³ Magyar törvénytár 1896. 108–110.

⁴ CSÁL Csíkmegye törvényhatósági bizottsága 1883. évi közgyűlésének jegyzőkönyvei. (november 13.) 7/19.

ban a háború kirobbanása, majd az impériumváltás miatt gyakorlatilag már nem vették figyelembe. Ennek ellenére mindenképpen hasznos megvizsgálni a vagyontöredék fennállása idején készült egyetlen rendszeres gazdasági üzemtervet, amely alapos és pontos képet nyújt a teljes erdőbirtokról és változatlan politikai körülmények között meghatározta volna a Magánjavak érdeinek kezelését a következő évtizedekben.⁵

Az ideiglenes tervekkel ellentétben, a rendszeres gazdasági üzemtervben 100 éves vágásfordulót állapítottak meg, amely szerint az „A” üzemosztályból (itt az állomány 93%-a lucfenyő, 5,5%-a bükk, tölgy, kőris, akác, 1,5%-a jegenyefenyő, erdei-, fekete-, és veresfenyő volt) a főhasználatra 1911-től 1930-ig évente 382,71 holdat, míg az utóhasználatra 56,05 holdat írtak elő. Bár a „B”, „D”, „E” üzemosztályokból összehasonlíthatatlanul kevesebb került kitermelésre (évente összesen 13,58 hold), az évi 452,34 hold erdő értékesítéséből a vagyontöredéknek közel félmillió korona jövedelme származott volna. Érthető, hogy ennek életbelépését a vezetés és a tulajdonosok is türelmetlenül várták, hiszen a rendszeres üzemterv szerinti rendes és költségvetésileg előirányozható bevételek biztosították volna a Magánjavak céljainak megvalósításához szükséges anyagi feltételeket.

Annak ellenére, hogy az erdők 1869 előtt állami kezelésben voltak, a községekkel közvetlenül határos területekről gyakran történtek falopások. A vagyontöredék visszaadását követően azonban a vezetés nagy jelentőséget tulajdonított ezek megakadályozásának és igyekezett megelőzni minden más jellegű szabálytalanságot is. Ennek ellenére, hogy tisztában voltak az erdő értékével, a kopár és véderdők mesterséges úton való beerdősítésére kezdetben egyáltalán nem fektettek hangsúlyt. A gazdasági üzemterv elkészítése mellett az erdőhivatal legnagyobb érdeme az erdők gyarapításának ösztönzése és megszervezése volt. Annak, hogy a beerdősítés csak két évtized múlva bontakozott ki igazán, nemcsak a fejletlen erdőgazdálkodás (például csemetekertek hiánya), vagy a költséges ültetés volt az oka, hanem a kiadások csökkentésén fáradozó vezetés mérsékelt ellenállása is. Bár az erdőrendezés javaslatára 1895-től csemetekerteket tartottak fenn, mindenképpen szerették volna elérni, hogy a szükséges erdősítéseket magánvállalatok útján is megvalósítsák, és így a csemetekertek tartási kötelezettségétől megszabaduljanak. Ennek ellenére, hogy az igazgatótanács végig túlzottan tartotta az erdőhivatal „*célon túlmenő erdősítési törekvéseit*”, a 20. század első éveitől egyre nagyobb kiterjedésű kopár területet és véderdőt fásítottak be. Ezt jól szemléltetik a havasi javak erdőrendezési költségeinek a növekedése is, hiszen míg 1890-ben csak 3471 forint 24 krajcárt, addig 1907-ben már 73 027 korona 28 fillért költött erdészeti és erdőfenntartási munkálatokra.

2.2.A havasi javak kihasználása

A kezeléséhez hasonlóan természetesen a havasi javak kihasználása is művelési ágak szerint különbözött. A szigorú értelemben vett hasznosítás azonban egységes volt, hiszen a visszaadásakor előírtaknak megfelelően a Magánjavak

---

⁵ CSÁL Csíki Magánjavak iratai 78/87.

kereskedelmi tevékenységet nem folytatott (mint cég tehát be sem volt jegyezve), így az erdőket és a többi területet (kaszálók, legelők, tutajkikötők stb.) is csak árverés vagy ajánlat útján értékesítette. Mivel a vagyonkomplexum működését, céljainak sikeres megvalósítását alapvetően a havasi javak kihasználása határozta meg, egész fennállása során a vezetés hatalmas jelentőséget tulajdonított ennek.

Az erdők visszabocsátása után mindenekelőtt véget vetettek a korábban folytatott általános kitermelésnek (átadás előtt 21 helyen volt vágás), és részletes tervet dolgoztak ki az erdők célszerű használatára. Figyelembe véve az ottani viszonyokat és az addigi tapasztalatokat, a faeladás a legelőnyösebbnek bizonyuló szálaló üzemmód szerint, – a törvényhatósági bizottság által jóváhagyott tóár mellett – történt: egyszerre nem egy erdőrész teljes állományát értékesítették, hanem csak az erdőőrök által lebélyegzett fák kerültek hasznosításra. A favágási előirányzatban pontosan meghatározott fa mennyiséget ebben az időszakban a nyílt árverésen győztes, többnyire Gyergyótölgyesen, Hollón, Békáson és a közeli községekben letelepedett kisebb fakereskedők termelték ki, akik a szerződések értelmében annyi fenyőtőkét kaptak, hogy az általuk fenntartott fűrészek üzembe tarthatók legyenek. A faanyagból aztán un. padló vagy duláp deszkákat vágtak, amelyek nagy részét tutajba kötve a Kis-Besztercén szállították Romániába, ahol elsősorban galaci kereskedők vásárolták meg, akik hajóra rakva egészen Konstantinápolyig vagy Alexandriáig szállították. Bár a vágásra kijelölt erdőkből kiváló minőségű fa került eladásra, az első években a kereslet igen mérsékelt volt, hiszen nagyon sokan egyelőre a községi erdőkből látták el magukat tőkével. Az általános pénzhiány miatt a helyzet 1874-re tovább romlott, így a vezetés a moldvai kereskedőkkel kötött szerződésekkel igyekezett a bevételeket gyarapítani.⁶ A három-négy évig tartó pangást követően, a helyi fakereskedelem kisebb fellendülésének hatására azonban fokozatosan növekedett az eladott fa mennyisége, amiből egyre többet a Ditró, valamint Tekerőpatak erdőit már kihasználó zsidó bérlők vásárolták meg.

A gyarapodó felvevőpiacnak köszönhetően természetesen a favágatási előirányzatban meghatározott fát mindig értékesítették, így a korábbi évekhez képest az eladások tekintetében nagymértékű növekedés tapasztalható. Mivel az itteni erdőkből nagyon jó minőségű fa került kihasználásra, ezt a kedvező helyzetet igazán még az 1885-ben kirobbant vámháború sem befolyásolta, hiszen a romániai gazdag kereskedőknek továbbra is szükségük volt az elsősorban Kis-Ázsiában értékesített első osztályú faanyagra. Ennek köszönhető, hogy a székelyföldi, keleti piacra irányuló fakereskedelem pangása ellenére nőtt a havasi javak erdőiből kihasználásra kerülő fa iránti igény.⁷ Annak ellenére, hogy az erdőhivatal a helyes erdőgazdálkodás érdekében, a havasi javak erdőhasználatát évről-évre próbálta csökkenteni, vagy legalább elérni, hogy ne növekedjék,

⁶ 1875 májusában például a piatrai Leonida Ștefanide, a gyergyói részről legnehezebben megközelíthető bélbori erdőből 4000 fenyőfátőkét vásárolt. CSÁL Csíki Magánjavak iratai 78/231.

⁷ A kereslet fokozódását jelzi, E. Weisenberg galaci fakereskedő esete is, aki 1888-ban közvetlenül a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi minisztériumhoz nyújtotta be vásárlási ajánlatát. CSÁL Csíki Magánjavak iratai 78/69.

Csík vármegye gyergyói részén lévő erdőtulajdonosok közül a Magánjavak minden évben messze a legtöbb faanyagot adta el, ami az összes értékesített fa mennyiségének általában több mint a 35%-át jelentette.

Bár az első 1897. évi alapszabály nem tartalmazott erre vonatkozó intézkedéseket, érvénybelépését követően a faeladás jelentősen átalakult. Az igazgatótanács ugyanis szakított a több mint három évtizedes gyakorlattal, amelynek megfelelően a kereskedők minden évben meghatározott számú tőkét termelhetek ki, és nagyobb hasznot remélve ezentúl a vágásterületek teljes haszonfa tömegét egyszerre értékesítette. A változásoktól teljesen függetlenül, 1905–1906-tól azonban, a kedvezőtlen fa konjunktúra és a havasi javakkal szomszédságában lévő – az arányosítás következtében magántulajdonba átment – erdők piacra dobása miatt, néhány évig az itteni fa iránt csökkent a kereslet. Jelentősebb famennyiséget 1907 őszén (Putna-völgyi erdők), majd 1911-ben sikerült eladni. Ennek ellenére (vagy pont ezért) ez volt a Magánjavak háború előtti történetének talán legellentmondásosabb és széleskörű sajtónyilvánosság előtt zajló időszaka. A székelyföldi erdők arányosítása során tapasztalt visszaélési hullám ugyanis – ha nem is olyan mértékben, de – a vagyonkomplexumot is elérte. Az értékesítés körül kialakult zűrzavaros helyzet a kérdéssel egyre többet foglalkozó csiki társadalom mellett igencsak megosztotta a vármegyei előljáróságot, akik nemegyszer parázs vitákban és hírlapi polémiákban igyekeztek bizonyítani vétlenségüket vagy álláspontjuk helyességét. A stagnáló eladások miatti kedvezőtlen helyzet végül 1911-ben teljesen megváltozott. A Magánjavak történetének legeredményesebb árverésén (1911. augusztus 10.) (2. táblázat) ugyanis sikerült értékesíteni az utóbbi években megvételre kínált összes erdő nagy értékű faanyagát.⁸

Az őszi folyamán még két területről sikerült értékesíteni jelentős mennyiségű fát, így ezek az erdőeladások közel öt millió korona bevételt hoztak volna a következő 15 évben (a legnagyobb területnek, az Úz- és Veresvíz völgyi erdőrésznek a kitermelését 1926-ig kellett befejezni). Emellett a szerződések lejáratá után az összes építmények és berendezések, amelyeket a kihasználás érdekében a havasi javak területén létesítettek (fűrészek, gépházak, raktárak, iparvasút stb.) teljesen ingyen, a gépek és felszerelések, pedig fél áron a Magánjavak tulajdonába mentek volna át. De az első világháború kirobbanásával minden ezzel kapcsolatos előzetes terv és elképzelés megghiúsult, hiszen 1914 őszétől szinte egyetlen cég sem tett eleget kötelezettségeinek. A magas munka- és fuvardíjakra hivatkozva ugyanis majdnem mindenütt szüneteltették a kitermelést (az Úz- és Veresvíz völgyi erdőrészénél például az iparvasúton kukoricát csempészték Moldvából), így természetesen a részleteket sem fizették, ami súlyos szerződészegésnek minősült. A rendkívüli helyzet ellenére a vezetés a háború alatt, majd utána is folytatta az erdők értékesítését, ami jelentős veszteséget okozott a Magánjavaknak.

Az erdők kihasználásával kapcsolatos kép nem lenne teljes, ha röviden nem foglalkoznánk a szállítási viszonyokkal. Amint láttuk, a Magánjavaktól a kitermelés jogát elnyerő kereskedők szinte az összes fát Moldvában értékesítették,

⁸ CSÁL Csík vármegye törvényhatósági bizottsága 1911. évi közgyűlésének jegyzőkönyvei. (augusztus 31.) 7/47.

ami azzal magyarázható, hogy a Tölgyestől tutajozható Kis-Besztercén viszonylag könnyen szállíthatták a fűrészárut. Mivel gyakorlatilag ez volt az egyetlen szállítási lehetőség (a faanyagnak a Marosig való közúti fuvarozása a jelentős távolság miatt költséges lett volna), a vezetés már kezdetől fogva igyekezett minél használhatóbbá tenni: tutajkikötőhelyeket létesítettek és vásároltak, szükség esetén, pedig a folyót is szabályozták. A közbeeső meredek hegyek és nagy távolságok miatt nehezen megközelíthető egyes erdőrészek kitermelését elősegítő közlekedési és kihozatali utak kiépítése azonban már a kereskedőkre maradt. Annak ellenére, hogy a kikiáltási árak felemelésével már rövidtávon megtérült volna, hasonló befektetésekre (a Kis-Besztercéig vezető utak, vagy deszkaüzem csatornák építése), ugyanis a Magánjavak egész fennállása alatt nem került sor. (Ezzel először csak a rendszeres gazdasági üzemterv foglalkozott).

A fa értékének jelentős növekedését, és az egyirányú szállítás megszűnését igazán a magyarországi piac elérése hozta volna meg. Ezt mindenki – akárcsak a székelység gazdasági problémáinak megoldását – természetesen a vasúti kapcsolatot megteremtésétől várta, de a székely körvasút kései kiépülése⁹ sem változtatott látványosan a korábbi helyzeten, hiszen az erdőbirtoktól elég nagy távolság választotta el.

2.3. Kaszálók, legelők és a birtokkal járó jogok hasznosítása

A tekintélyes kiterjedésű erdő mellett a havasi javakhoz számos kisebb terület is tartozott. Az első felmérések szerint ez 1661 hold 340 négyszögöl szántóból, 5515 hold 64 négyszögöl kaszálóból, 10 399 hold 1233 négyszögöl legelőből és 622 hold 1142 négyszögöl terméketlenből állt.¹⁰ Az erdőkhöz hasonlóan, a Magánjavak vezetése ezt is igyekezett gondosan hasznosítani: a kezdeti másfél év kivételével, amikor ennek inkább alkalmi jellege volt, ezeket a területeket, valamint a hozzá kapcsolódó különböző haszonvételeket határozott időre (árveréseket minden harmadik évben tartottak, de egyes területeket hat évre is meg lehetett szerezni) bérbe adta. A minden harmadik évben megtartott árveréseken több mint 60 legelőt, rétet, kertet, telket, vadászati, halászati és korcsmállási jogot valamint tutajkikötőhelyeket adtak haszonbérbe.

A legelők és kaszálók fentebb részletezett hasznosítását a háború előtti években egyre többen kifogásolták. Nem véletlen, hiszen a birtok fekvése miatt a legeltetési- és takarmánytermelési haszonvételeket majdnem kizárólag a területek szomszédságában fekvő Gyergyóholló, Bélbor, Gyergyótölgyes és Gyergyóbékás lakossága élvezte, míg a vármegye többi része, tehát gyakorlatilag a Magánjavakhoz jogosultak nem vehették igénybe. A birtok állomány termőképességének és jövedelmezhetőségének gyarapítása érdekében a legtöbb szakember az albérleti rendszer megszüntetését és belterjes gazdálkodás megvalósítását ajánlotta. A kérdéssel a rendszeres üzemterv is foglalkozott (a legelők „svájci

⁹ A Sepsiszentgyörgy – Csíkszereda – Gyimesi határszél vonalat 1897-ben, a Madéfalva – Gyergyószentmiklós vonalat 1907-ben, míg a Déda – Gyergyószentmiklós vonalat 1909-ben nyitották meg.

¹⁰ CSÁL Csíki Magánjavak iratai 78/25.

módon” való berendezése), de háború kirobbanása miatt a birtok gazdasági rendszerének átalakítására végül nem kerülhetett sor.

Ez a havasi javakhoz tartozó – többnyire kaszálókból és legelőkből álló – terület már a visszaadás pillanatától két részre oszlott: 7664 hold 346 négyszögöl ugyanis a Tikos, Kűszűrűköpatak, Zsedánpatak, Márpatak, Baraszó, Holló, Bélbor községekben lakó román telepítvényesek birtokait képezte, így csak a többit lehetett bérbeadás útján hasznosítani. Ez jelentős bonyodalmakat okozott, hiszen míg az utóbbi esetben az egész rendszer végig jól működött, addig a telepítvényesek helyzetét csak évtizedek alatt sikerült rendezni. A telepítvényekről szóló 1873. évi XXII. tc. életbelépését követően végül 710 telepítvényes váltotta meg birtokát, így a havasi javak területe összesen 5349 hold 718 négyszögöllel csökkent.¹¹

2.4.A havasi javak bevételei

Ahogy a fentiekből is kitűnik, a havasi javak fő („rendes”) bevételei elsősorban a faeladásokból és a haszonbérleti tárgyak értékesítéséből származtak. Az érvényben lévő előírások, majd alapszabályok értelmében a havasi javak évi nyers jövedelméből mindenek előtt a birtok kezelésével járó dologi (erdőrendezési- és erdősítési költségek, új építkezések, épületek fenntartása, adók, úti- és perköltségek stb.) és személyi (igazgató, gazdatiszt valamint erdészeti alkalmazottak fizetése, mellékjárandóságok) kiadásokat kellett fedezni, így csak a fennmaradó részt fordíthatták közoktatási célokra, amit minden évben a nevelési alapnak, majd később a ruházati alapnak adtak át.

A bevételeket vizsgálva mindenekelőtt szembetűnik azok ingadozása, ami elsősorban az értékesített faanyagok változó mennyiségével, valamint ezek árának pontatlan kifizetésével magyarázható. A bevételeknek az első öt évben tapasztalható erőteljes ingadozása egy negyedszázadra valamelyest megszűnt, így a fakereskedelem fellendülésével a jövedelem, ha nem is egyenletesen (egy-két évi gyarapodást követően legalább egy évben mindig alacsonyabb volt), de fokozatosan növekedett. A 19. század utolsó éveitől, az addigi ingadozó gyarapodást, az egyenletes, lassú apadás váltotta fel, így 1899-re már csak alig több mint 60 ezer forinttal számolhattak. A tendencia a 20. század első évtizedében sem igen változott, hiszen a pénzromlás ellenére 200 000 korona feletti bevételt csak egyetlen egy évben könyvelhettek el (1908-ban, a Putna-völgyi erdők értékesítésének köszönhetően), míg 1906-ban és 1910-ben ez még a 100 000 koronát sem érte el. A havasi javak nehéz pénzügyi helyzetét fokozta, hogy a tiszta jövedelem a nyers bevétellel nem azonos mértékben csökkent: míg korábban általában a bevételek feléből tudták fedezni a költségeket, addig 1905-től már egyre nagyobb összeget fordítottak erre. (Sőt 1907-ben és 1909-ben a kiadások jóformán az összes bevételt felemésztették). A havasi javak jövedelmi viszonyai az 1911-es árverések után valamivel javultak, az utolsó két békeév azonban még nem hozott gyökeres átalakulást.

¹¹ CSÁL Csikmegye törvényhatósági bizottsága 1878. évi közgyűlésének jegyzőkönyvei (december 18.) 7/14 és CSÁL Csikmegye törvényhatósági bizottsága 1879. évi közgyűlésének jegyzőkönyvei (október 15.) 7/15.

Rendeltetésének fontosságára való tekintettel a miniszterek felterjesztése pontosan kijelölte azokat a célokat, amelyre a Csíki Magánjavak jövedelmei fordíthatók voltak. Ezek az elvek az első alapszabályban – akárcsak az addigi szabályrendeletekben – a bizonyos szempontok szerint felosztott alapokhoz kapcsolódtak. Az 1909-es alapszabály azonban már a bevételek felhasználásában követendő egységes célkitűzéseket tartalmazta: a vagyon Csíkvármegye területén olyan intézmények létesítésére, fenntartására és segélyezésére volt igénybe vehető, amelyek a földművelés, kézmű- és gyáripar, bányászat, kereskedelem fejlesztésére és a nép oktatására szolgáltak; továbbá ösztöndíjak és segélypénzek adományozása által a gazdaság, kereskedelem, de gyakorlatilag minden tudományághoz értő diákok nevelésére; és nem utolsósorban alacsony kamatlábú kölcsönök nyújtása által a csíki székelység anyagi támogatására használhatták.¹² Ennek megfelelően a Csíki Magánjavak évről-évre egyre nagyobb összegeket fordított a csíki diákok bőkezű támogatására és hozzájárult a megyei iskolahálózat kiszélesítéséhez és korszerűsítéséhez. A számos ösztöndíj mellett (alig volt ebben az időszakban olyan elemnél magasabb szintű iskolát látogató csíki székely diák, aki hosszabb-rövidebb ideig ne részesült volna ösztöndíjban vagy segélyben!) több intézményt támogatott, épített és tartott fenn.

3. A Csíki Magánjavak belső szervezete és működése

A miniszteri felterjesztésnek megfelelően a vagyon kezelését, a bevételek felhasználását, az alkalmazottak tevékenységét a tulajdonosok által alkotott és több minisztérium által megerősített előírás kellett, hogy szabályozza. A visszaadást követő időszakban azonban a vezetés nem törekedett ennek gyors és szigorú betartására, hiszen nemhogy egységes, minden problémára kiterő alapszabály nem készült, de az érvényben lévő rendelkezések is csak egy-egy kérdést érintettek. Mivel az intézmény fejlődését látszólag nem befolyásolta egy átfogó, részletes szabályzat hiánya, ennek kidolgozása csak több mint két évtized után került napirendre. Az első alapszabályt a törvényhatósági közgyűlés 1897-ban hagyta jóvá és a vallás- és közoktatásügyi minisztérium is csak 1901-ben fogadta el. Bár érintette a vagyonkomplexum körüli legfontosabb kérdéseket, az alapszabály igencsak kezdetlegesnek bizonyult, így már életbelépésekor megkezdődtek egy új szabályzat készítésének előkészületei. Az előzőhöz képest az 1909-es alapszabály egy sokkal terjedelmesebb, precízen megfogalmazott alkotás volt, de a minisztérium csak 1918 őszén hagyta jóvá.

A Magánjavak belső szervezetének jellegzetessége, hogy már kezdettől fogva külön tisztviselői voltak, de kizárólag csak a saját ügyeit intéző testülettel több, mint három évtizedig nem rendelkezett. Mivel a vagyon Csíkvármegye szinte egész lakosságának közös tulajdonát képezte és céljait csak egy összehangolt, egységes vezetés alatt érhetette el, ebben az időszakban az egyetlen vezető szerve a vármegye közgyűlése (törvényhatósági bizottsága) volt, amely nemcsak a Magánjavak közgyűlésének szerepét töltötte be, hanem a vagyonközösség teljes működését is irányította. Az 1897-es alapszabály talán leglényegesebb

---

¹² Alapszabály 1909. 1

újítása egy, kizárólag az alapok vagyonának kezelését irányító testület felállítása volt: a Csíkszeredában székelő igazgatótanács döntött szinte minden fontos kérdésben. A megváltozott viszonyok miatt 1919 tavaszától egy husztagú ellenőrző bizottságot választottak, amely a Magánjavak legfontosabb döntéshozó fórumává vált, az ügyviteli szabályzat szerint ugyanis nemcsak a közgyűlés által intézett ügyekkel foglalkozott, hanem a vallás- és közoktatásügyi minisztérium alapszabályban meghatározott főfelügyeleti jogát is átvette. Kettős megbízását azonban csak rövid ideig teljesíthette, hiszen a Csík megye élére kinevezett prefektus átvette a vagyon-felügyeleti jogkört és 1920. december 24-én feloszlatta a már ideiglenes jelleggel, csupán a közgyűlés újjáalakulásáig működő bizottságot és feladatainak ellátását átmenetileg az igazgatótanácsra bízta.

A Magánjavak sajátos belső szervezetére jellemző, hogy míg fennállása nagyobb részében a vármegyével azonos döntéshozó testülete volt, a teljes ingó és ingatlan vagyon védelmével, jövedelmeztetésével, igazgatásával közvetlenül kapcsolatos feladatokat saját fizetett alkalmazottai végezték. A közgyűlés illetve a törvényhatósági bizottság által egyszerű többséggel választott „*magán tisztviselők*” (a kortársak által használt fogalom pár nemcsak a vármegye köztisztviselőitől való megkülönböztetésükre szolgált, de a vagyon jellegére is utalt) közül a legjelentősebb szerepe a teljes erdőbirtok és a hozzá tartozó ingatlanok (épületek, tutajkikötőhelyek, fűrészek stb.) kezelését irányító igazgatónak volt (összesen négyen voltak). Jelentős szerepe volt a tölgyesi gazdatisztnak, valamint az erdőőröknek és erdőszolgáknak is. A havasi javakkal kapcsolatos ügyeket intéző tisztviselők mellett a Magánjavak pénzalapjainak kezelését is saját alkalmazottai végezték: már kezdetben pénztáros és az ellenőrt alkalmazták, (őket változó számú hivataloszolga segítette), majd később számvevői és ügyészi állást is rendszeresítettek.

4. A Csíki Magánjavak az első világháború után

Az impériumváltást követően a Magánjavak sokkal nehezebb körülmények között, de működött tovább és igyekezett ellátni feladatait. A vezetésnek kezdetben még a helyi basáskodó román tisztviselőkkel is sikerült együttműködni. A helyzet az 1921. évi földbirtokreform (Lex Garoflid) után gyökeresen megváltozott, hiszen ennek megfelelően már ki lehetett sajátítani a községek, közbirtokosságok, társulatok vagy vagyonközösségek tulajdonában lévő legelőket (ha normális állatállomány fenntartásához szükséges kiterjedést meghaladták) és erdőket (a törvényben meghatározott mértéken felül).¹³ Bár kénytelenek voltak belenyugodni a törvény megváltoztathatatlanságába, a vezetés igyekezett legalább a végrehajtás során előforduló szabálytalanságokat és visszaéléseket megakadályozni és azok felülvizsgálatát kérte az Agrár Bizottság erdélyi osztályától (1923. február 1.). De az erdélyi földreform célkitűzéseire jellemző, hogy a Magánjavak birtokai felének kisajátítása ellen nemcsak a károsultak tiltakoztak, hanem a román hatóságok is. Bár tízezzrel érkeztek kisajátítási panaszok a Comitetul Agrarhoz, az alsó fokú agrárbizottságok határozatainak felülvizsgálat-

¹³ MO 1921. július 30.

ára létesített testület sürgősen le akarta zárni ezt a kérdést, és az elsők között foglalkozott a Magánjavakkal. A döntés lesújtó volt. Az Agrár Bizottság 1923. február 26-án 11. szám alatt hozott határozata ugyanis a vagyonkomplexumot magyar állami vagyonnak minősítette, és a jogutód román állam tulajdonának nyilvánította. Ennek jogosságát a határozat tehát a korábbi magyar állami tulajdonra alapozta, amit hosszasan, pontatlan és valótlan érvrendszerrel próbált bizonyítani.

A Csíki Magánjavak teljes ingó és ingatlan vagyonának igazságtalan elkobzása valószínű az egyik legsúlyosabb csapás, amit története során a csíki székelységnek el kellett szenvednie. A román állam által „*hazafias tettnek*” minősített törvénytelen eljárás ugyanis – egy 1914-ben készült becslés szerint – 105 820 000 aranykorona értékű vagyontól fosztotta meg jogos tulajdonosait.¹⁴

Összegzés

Az 1869-ben visszacapott volt határőri birtokokat a Csíki Magánjavak vezetése a kor elvárásainak megfelelően kezelte és más pénzalapokhoz hasonlóan a csíki székelység érdekeinek figyelembe vételével hasznosította. Bár kétségtelen tény, hogy a jövedelmek egy részét eredeti rendeltetésétől teljesen eltérő célokra (tisztviselői nyugdíjalap létesítése, jótékonykodás, hadikölcsönök stb.) fordították, a Magánjavak elsősorban a kultúra fejlesztése és terjesztése valamint az új gazdasági követelményekhez való igazodás érdekében egész fennállása során a csíki oktatás helyzetének javítását, színvonalának emelését helyezte előtérbe. Törvényellenes elkobzásával azonban a csíki székelység kultúrájának bőkezű támogatóját is elveszítette. Nem véletlen, hogy a súlyos csapásból feleszmélve, a tulajdonosok mindent megtettek a vagyonkomplexum visszaszerzése érdekében. Miután a Magánjavak ügyének politikai úton való megoldására tett kísérletek teljesen eredménytelenek maradtak, a vezetők a Nemzetek Szövetségéhez fordultak jogorvoslatért (1929). A várt eredmény azonban elmaradt, így a Magánjavak ügye végig elintézetlen kérdés maradt a két világháború közötti időszakban.

---

¹⁴ MOL K 63 – 1929 – 27/6.

TÁBLÁZATOK

1. táblázat. A havasi javak gyergyói birtokának rendszeres gazdasági üzemterve (1913)

Az üzemosztály megnevezése	Erdő terület	Az erdőbirtokhoz tartozó				Összes terület
		Szántó és kert	Legelő	Havasi legelő	Terméketlen	
		Kataszteri hold				
A üzemosztály Fenyőszálerdő	43832,9	4	866,2	6428,2	69,5	51200,8
B üzemosztály Tölgy szálerdő	371,7	–	38	395,2	3	807,9
C üzemosztály Véderdő	190,4	–	–	–	2	192,4
D üzemosztály Legelőerdő	1311,4	10,9	163,3	79,2	8,7	1573,5
E üzemosztály Luxuserdő	63,8	–	–	–	–	63,8
Összesen	45770,2	14,9	1067,5	6902,6	83,2	53838,4

2. táblázat. A Csíki Magánjavak történetének legeredményesebb árverése (1911. augusztus 10.)

	Vágásterület	Kikiáltási ár (korona)	Eladási ár (korona)	Vásárló
1.	Úz- és Veresvíz völgyi erdőrészt	2 828 000	3 307 500	Czell Frigyes és Dr. Czell Rudolf (Brassó)
2.	Baraszó völgyi erdőrészt	477 000	501 218	Márton Lajos, Blénesi Lajos és Sáska Kajetán (Gyergyószentmiklós)
3.	Sulca vízére hajló Keresztes erdőrészt	221 507	230 000	Goetz et Comp. (Bécs)
4.	Balázs-pataki erdőrészt	59 980	70 218	Márton Lajos és Blénesi Albert (Gyergyószentmiklós)
5.	Bogársarki erdőrészt	37 069	40 500	Lebovits Lázár (Csíkszentsimon)

IRODALOM

Rövidítések

CSÁL = Nemzeti Levéltár, Hargita Megyei Igazgatósága, Csíkszereda

MO = Monitorul Oficial

MOL = Magyar Országos Levéltár

Alapszabály

1909 A csíkvármegyei volt székely–határőr ezredeket alkotott községek székely lakosságának tulajdonát képező ruházati alap kezelésére vonatkozó alapszabály.

Magyar törvénytár

1896 Magyar törvénytár 1879–1880. évi törvénycikkek. Budapest.

Bárth János

SZÉKELY KÖZBIRTOKOSSÁGOK A 20. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN*

A közbirtokosságról általában

A közös tulajdonú és közös használatú erdők, legelők használatának szervezésére létrehozott, leginkább *közbirtokosság* néven emlegetett gazdasági szervezeteknek többféle változata, formája létezett a Kárpát-medencében a 19–20. század fordulóján. A közbirtokossági formák sora a nemesi közbirtokosságoktól, a székely közbirtokosságokon, a jászkunsági közbirtokosságokon, a volt úrbéresek gazda- és zsellérközösségein keresztül, a közösen vásárolt erdők és legelők közbirtokosságaig terjedt.¹ Ez a sokféleség némiképp besugárzott a Székelyföldre is,² de kevés nyomot hagyott. A székely tájakon a legtöbb közbirtokosság az egykor kollektív nemességet élvező hajdani szabad székelyek, katonarendűek és provincialisták utódainak, a székely falvak és mezővárosok földet, beltelket birtokló gazdáinak gazdasági szervezeteként működött. Tanulmányomban elsősorban az efféle, „székely” jelzővel illelhető közbirtokosságokkal foglalkozom.

Az ún. székely közbirtokosságok lehettek egy-egy falu, vagy egy-egy falurész, *tizes* közbirtokosságai. A bejegyzett, hivatalosan működő 20. századi közbirtokosságok legtöbbször egy-egy helység gazdáinak közbirtokait kezelték, illetve egy-egy helység azon gazdáit fogták össze, akik jogosultak voltak a helység nevével jelölt közbirtokok használatára. Azokban a falvakban, ahol a 20. század első felében működtek még a *tizes*nek nevezett „falurész-autonómiák”, a tizeseknek külön közbirtokosságaik alakulhattak.

Ahol a „falusi közbirtokosság” mellett *tizes* közbirtokosságok is léteztek, például az alsíki Csikszentgyörgyön és Csikbánkfalván, a falusi közbirtokosságot „*nagy közbirtokosságnak*”, a tizesek kis birtokközösségeit *tizesközbirtokosságoknak* nevezték. Előbbi a falusi közbirtokokat, a falvak népének közerdeit, havasi erdős legelőit kezelte, utóbbiak pedig a tizestilalmasok, a tizeslegelők használatát szervezték.

Az alább bemutatandó közbirtokosságok elsősorban ún. *erdőbirtokosságok* voltak, bár legtöbbször legeltetési feladatokat is elláttak.

A közbirtokok, vagyis a közerdők és a közlegelők használatának alapját az *eszmei résztulajdonok* képezték. Valamely közbirtokosságnak, mint gazdasági szervezetnek, azok a gazdák lehettek a tagjai, akik a közbirtokosság által kezelt közbirtokok eszmei résztulajdonosai voltak. Az eszmei résztulajdon alapegysége-

---

* A téma kutatását az OTKA K78551. számú kutatási programja támogatta.

¹ PETERCSÁK Tivadar 2008. 19–30.

² Vö.: GARDA Dezső 2002. I. 371–375., ahol elvétele a „volt úrbéresek” közbirtokosságairól is olvashatunk

gét általában *jognak*, a székelyek *jógnak* nevezték. A *jógok* birtoklása nyújtott lehetőséget a közbirtokok hasznóvételére. A közbirtokosságok tagjai jogaik arányában kaptak közbirtokosságtól pénzosztalékot, fát, és jogaik száma alapján határozták meg, hogy hány állatot hajthattak fűbérfizetési kötelezettség nélkül a csordába.

Mondhatjuk: a közbirtokosságot *közbirtokok*, *tagok* és *jógok* alkották. Alábbiakban a közbirtokosság létének ezt a három fontos tényezőjét tekintem át.

A birtokok

A székely közbirtokosságok erdeinek és erdős legelőinek nagysága a 20. század első felében fölöttébb változatos képet mutatott. Akadt példa 100–200 holdas kis közbirtokosságokra, de előfordultak 4000–5000–9000 holdas közbirtokosságok is. Nyilvánvaló, hogy jelentőségük, gazdasági súlyuk, falun belüli szerepük összefüggött az általuk kezelt közbirtokok nagyságával. Azoknak a kis falvaknak, amelyek például Udvarhelyszék nyugati felén, vagyis a Hargita és a Görgényi hegység havasaitól távol feküdtek, meg kellett elégedniük 100–200–300 holdas közerdővel. Ráadásul ez a közerdő néha a falutól nagyon távol, a belső határtól elszakítva, ún. második határként, szigetszerű folt gyanánt terült el valamelyik havasban, más helységek havasai között.³ Ezzel szemben a Hargita, a Görgényi hegység, a Csíki havasok, a Gyergyói havasok közelében fekvő nagy lélekszámú falvak közbirtokosságai legtöbbször több ezer holdas erdőt és erdős legelőt mondhattak magukénak a havasban.

Azok az erdők és erdős legelők, amelyeket a 20. század első felében a székely közbirtokosságok birtokoltak, korábban, a 17–18–19. században, legtöbbször a faluközösségek, vagy a 2–3 falut összefogó egyházközségek, a „megyék” kezelésében segítették a falvak népének életét.

Álljon itt néhány, példaként kiválasztott, Csík megyei közbirtokosság birtokterületének számadata 1948-ból!⁴

Gyergyóalfalu	8736 hektár
Gyergyóditró	5002 hektár
Csíkmadaras	4179 hektár
Csíkszentdomokos	7371 hektár
Csíkszentkirály	2325 hektár
Csíkszentimre	2539 hektár
Csíkszentmárton	2279 hektár
Csekefalva	5474 hektár
Csíkbánkfalva	3458 hektár
Csíkszentgyörgy	3643 hektár
Menaság	1113 hektár
Kászonaltíz	2601 hektár
Kászonfeltíz	2553 hektár
Csíkkozmás	1110 hektár

³ A „második határokra”: BÁRTH János 2001. 64.

⁴ KÁDÁR Zsombor 1994. 156-157.

Csikszépvíz	3789 hektár
Csikszentmihály	2739 hektár
Csikszentmiklós	2691 hektár

A tizesközbirtokosságok, már ahol megalakultak és léteztek, a „nagy” közbirtokosságokénál jóval kisebb birtokokkal rendelkeztek. A 20. század elején, ha megszerveződött a tizesközbirtokosság, azt a birtokot, tizeserdőt, tizeslegelőt kezelte, amelyet a tizes évszázadokon át magáénak mondhatott. A tizesbirtok nagy részét *tilalmas* gyanánt óvta, őrizte a tizesek népe.

Csikszentgyörgy tizeseinek közbirtokosságai (Háromtizes, Jenőfalva tizes és Körösmény tizes közbirtokosságai) egyenként körülbelül 400–400 kataszteri hold tizeserdőt birtokoltak. A tizestilalmasok nem a távoli havasokban, hanem a hosszan elnyúló belterület közelében helyezkedtek el. Szomszédságukban ott sorakoztak a Csikszentgyörggyel összeépült, „közös megyét alkotó” Csikbánkfalva öt tizesének valamivel kisebb kiterjedésű tizeserdei.⁵

A tagok

Némileg különbözött a *tag* fogalma, elismerése, megítélése, jogosultsága a „nagy” közbirtokosságokban és a tizesközbirtokosságokban. A különbséget különösen érzékelhették, számon tarthatták azok a gazdák, akik mind a két közbirtokosságban tagnak mondhatták magukat. (Sajnálatos, hogy a közbirtokossági tagság kérdéskörére, különösen a „nagy” közbirtokosságok vonatkozásában, az eddigi történeti kutatás nem fordított elegendő figyelmet.)

A „nagy” közbirtokosságnak azok a családfők lehettek tagjai, akik a közbirtokosság által kezelt közbirtokokban részaránytulajdonnal rendelkeztek. A tagság öröklődött, de a „jogok” vásárlásával is hozzá lehetett jutni.

A tagságot legtöbbször az eszmei erdőbirtokok és az eszmei legelőbirtokok holdakban kifejezett nagyságával, illetve az ennek alapján birtokolt *jogok* és szavazatok számával tartották számon. Az eszmei erdőbirtok és legelőbirtok nagyságát viszont az arányosításkor számba vett beltelek és mezei birtok nagysága határozta meg. Az arányosítás idején a beltelek területét 3-as szorzóval szorozták.⁶ Némely adatok azt sejtetik, hogy az eszmei közbirtok nagysága függött a kiszámításához alapul vett mezei birtok határbeli fekvésétől, minőségétől is.⁷ A tag részt vehetett a közbirtokosság közgyűlésein. Ott birtokolt *jogai*, szavazatai arányában szavazhatott. Meg lehetett választani a közbirtokossági tisztiségekre.

A tizesközbirtokosságokban, miként szinte minden téren, így a tagok tekintetében is, archaikusabb kép számított jellemzőnek, mivel ott több évszázados települési, társadalmi szerveződésekre, a nagy múltú tizesekre húzták rá a 20. század elején a „közbirtokosság” titulust. Következésképp, a „közbirtokossági”

⁵ BÁRTH János 2007. III. tábla.

⁶ Az arányosításról: GARDA Dezső 2002. I. 202–283, különösen: 204.

⁷ BÁRTH János 2006. 12.

működés korszakában is tovább éltek az évszázadok alatt formálódott „tizesbeli” működési módok, hagyományok.

A tizestagság és egyben a tizesközirtokossági tagság legfontosabb feltételeinek az alábbi tényezők tekinthetők:

1. Beltelek, mégpedig legalább 16 x 8 öl kiterjedésű „épületes bennvaló” birtoklása.
2. A tizesben lakás, *törzsökösség*.
3. Beköltözés (pl. vőség, vagyis leányra, asszonyra való *reászállás*) és beltelek vásárlás esetén az átlagosnál nagyobb *beüsmertetési díj* fizetése.

Senki, még a törzsökös tizestag gazda fiúörököse sem lehetett automatikusan a tizesbirtokosság tagja. Aki tag, *bébiró* akart lenni, vagyis szeretett volna *bébirni a tilalmasba*, annak, ha a feltételek adva voltak a taggá válásához, valamelyik tizesgyűlésen *bé kellett üsmertetni* magát. A *béüsmertetés* rítusának fontos eleme volt az egyénre szabott *béüsmertetési díj*, valamint az áldomás során elfogyasztott, *kupákban* mért pálinka árának megfizetése.⁸

A tizestag, a *tilalmasba bébiró* családfő részt vehetett a tizesbirtokosság közgyűlésein, és ott egy szavazattal nyilváníthatta ki véleményét. A tizesbeli *jóg* birtokosa egy tizestagnak, egy *tilalmasba bébirónak* számított. Társadalmi helyzetétől, vagyona nagyságától függetlenül a tizes gyűlésein egy szavazattal szavazhatott. A tizestag a többi tizestaggal azonos mértékben részesedhetett a tizesvagyon hasznélvezetéből.

A jogok

A *jóg* a székely szóhasználatban „nagy” közirtokossági jogot és tizesközirtokossági jogot egyaránt jelentett. A *jóg* birtoklása a „nagy” közirtokosságok és a tizesközirtokosságok tekintetében nem jelentett azonos rendszerű jogosultsági állapotot. A *jóg* a „nagy” közirtokosságok esetében a közirtok használatbavételi mértékének egységét, a tizesek esetében eredendően tizestagságot, a tizes közirtokából való részesedés lehetőségét, alapját jelentette.

A „nagy” közirtokosságokban a tagok különböző számú *jógot* birtokoltak, és ezáltal különböző mértékben részesültek a közerdők és a közlegelők használatból. A 20. század első feléről szólva gyakran használnak efféle kifejezéseket a csíki székelyek: „*Óregapámnak 8 jóga vót*”. „*Nagyátámnak 12 jóga vót*.” stb.

A „nagy” közirtokosságok legtöbbször egy hold eszmei erdőbirtokra számítottak egy *jógot*. Az eszmei erdőbirtok nagysága viszont, a fentebb írtaknak megfelelően, a beltelek és a mezei birtok nagyságára vetíthető vissza. Következésképp, a 20. század elején a közirtokosságok megalakulása táján a több földet birtokló módosabb gazdáknak általában több *jóguk* volt, mint a kevésbé tehetőseknek és a szegénység határán vergődőknek. A földnélküli szegények: a napszámosok, az alkalmi munkákból élők, a favágók, a pásztorok stb. általában nem birtokoltak közirtokossági *jógokat*.

⁸ BÁRTH János 2007. 105–123.

A közbirtokossági tag a birtokában lévő *jógok* száma arányában részesedett a közbirtok hasznából. Faosztáskor annyi fát rakhatott szekereére, szánjára, amennyit *jógai* a helyi közösségi szabályozás szerint lehetővé tettek számára. Szent György nap (ápr. 24.) után, általában május elején, annyi állatot hajthatott ki fűbérfizetési kötelezettség nélkül a havasi csordába, ahány állatra a helyi szokás-jog alapján *jógai* feljogosították.

A közbirtokossági *jógokat* lehetett örökölni, adományozni, eladni, venni. Az öröklés, adományozás, adásvétel tényét az érdekeltek legtöbbször írásos nyilatkozatban rögzítették, amelyben kérték közbirtokosságuk vezetőségét, hogy a szóban forgó *jógok* tulajdonosváltozását a közbirtokossági tagok és *jógok* nyilvántartó lajstromában örökítse meg.

A „nagy” közbirtokosságok gyűlésein a tagok *jógaik* arányában szavaztak. Következésképp, a leadható szavazatok száma a gyűlésen „képviselt” *jógok* számával volt azonos. Mivel a szavazások során a *jógok* szerepe elvitatathatatlanná vált, a közbirtokossági adminisztrációban a *jógokat* és a szavazatokat néha azonosították. Keletkeztek olyan közbirtokossági tagnévsorok, amelyekben a tagok neve utáni rovatban nem a „*jógok* száma”, hanem a „szavazatok száma” kifejezést írta a közbirtokossági jegyző.

A szavazások könnyebb lebonyolítása érdekében a közbirtokosságok gondosan igyekeztek számon tartani tagjaik jogbirtoklását. A változásokat naprakészen átvezették. A taglajstromok készítésekor a tagok *jógainak* számát mindig föltüntették. Ezért a *jógok* száma, a tagok száma mellett egy-egy közbirtokosság jellemzésének meghatározó tényezőjévé vált. Például 1930-ban Szentegyházsoláhfalu közbirtokossága 490 tagból állt, akik 7384 *jógot* képviseltek.⁹ 1936-ban Csíkbánkfalva közbirtokossága 342 családot (tagot) és 1537 *jógot* jelentett. 1930-ban Csíkszentgyörgy közbirtokossága 496 tagot és 2765 *jógot* foglalt magába.¹⁰ Csíkszentmárton közbirtokosságát 1915-ben 332 tag alkotta, akik 1450 *jóggal* rendelkeztek. 1912-ben Csatószeg közbirtokossága 199 tagot mondhatott magáénak, akik 800 *jógon* osztoztak.¹¹

A közbirtokossági közgyűlések jegyzőkönyveiben a „Jelen voltak” kezdetű névsorok is tartalmazták a gyűlésen megjelent tagok szavazatainak mennyiségét. A névsor után legtöbbször deklarálták: „Összesen 181 közbirtokos 930 szavazattal”, „Összesen 191 közbirtokos 946 szavazattal”.¹²

A tizesközbirtokosságokban, néhány újmódi kivételtől eltekintve, a *jógok* és a tagok száma azonos volt. Aki megfelelő méretű beltelket birtokolt a tizes területén, és *béüsmertetés* révén a tizesbirtokosság tagjává vált, az egyben *jógot* szerzett a tizestilalmas és más tizesbeli javak hasznóvételére.

⁹ KARDALUS János 1998. 49.

¹⁰ Csíkszentgyörgy és Csíkbánkfalva közbirtokosságának rendszeres iratai jórészt megsemmisültek, illetve nem állnak a kutatás rendelkezésére. A bánkfalvi iratok egy kis töredéke bekerült a csíkszeredai állami levéltárba. (Csíkszeredai Állami Levéltár. A továbbiakban: CSÁL. Bánkfalvi közbirtokosság jkv.) Néhány iratot a 2000-ben újjáalakult közbirtokosságok eredetiben vagy másolatban megszereztek és székházukban őriznek.

¹¹ Szemétből, tüzelésre szánt papíryanagból válogatott közbirtokossági irattöredékek a szerző tulajdonában.

¹² CSÁL. Bánkfalvi közbirtokosság jkv. 136. p. (1942), 132. p. (1935)

Két közbirtokosság kötelékében

Azokon a helyeken, ahol a 20. század közepét megérték a tizesek és a tizesközbirtokosságok, például Csíkszentgyörgyön és Csíkbánkfalván, az átlagos falusi székely gazda a 20. század első felében két közbirtokosságnak is tagja volt egyidőben: a „nagy” közbirtokosságnak és valamelyik tizesközbirtokosságnak. A két közbirtokosság kiegészítette egymást a falu lakóinak szolgálatában, a közbirtokok haszonvételében.

Azáltal, hogy a gazda tagja volt faluja „nagy” közbirtokosságának, a következő kedvező körülményeknek lehetett a részese:

1. „Heverő”, „lógó”, meddő marháit, lovait, *jógai* arányában, járathatta a közbirtokosság havasi, erdős legelőin.
2. Juhai a tizesenként szerveződő *esztenatársaságok*, juhtartó *cimboraságok* nyájai keretében a „nagy” közbirtokosság távoli havasi legelőin kaptak helyet.
3. *Jógai* arányában részesedett a nagy faeladások bevételeiből.
4. Faosztások alkalmával *jógai* arányában épületfához és tűzifához juthatott a havasi vágtereken.
5. Ha segítségre szorult (például, ha kútközössége kutat ásott, leégett a csürje, ha fiatal házasként házat épített stb.) a „nagy” közbirtokossághoz fordulhatott támogatásért.

Azáltal, hogy a gazda tagja volt tizese közbirtokosságának, az alábbi kedvező körülményeknek lehetett a részese:

1. Más tizestagokkal egyenlő mértékben részesedett a közeli tizestilalmas osztott tűzifájából. (Ez a tűzifa a közelség miatt viszonylag könnyen szállítható volt, és ezáltal, szinte nélkülözhetetlennek számított a tizestag háztartásában.)
2. Nyári szántás idején igásállatait legeltethette a közeli tilalmas átmenetileg felszabadított, legeltetésre alkalmas tisztásain, *ciheres* területein.
3. Egy sertését, amíg szokásban volt, makkoltathatta a tizes tilalmasában.
4. Szarvasmarhái, sertései szaporítása céljából igénybe vehette a tizesbikát és a tizeskant.
5. Teheneit, sertéseit *páskomtaxa* fizetése nélkül járathatta a tizese által szervezett hazajáró csordában, *seregben*, a nyomásos határ ugarnak hagyott részén.
6. Szükséghelyzetben kérhette tizese közbirtokosságának segítségét.
7. Számíthatott arra, hogy halála után földi maradványait nem a falu köztemetőjében földelik el, hanem tizese „előkelőbbnek” számító tizestemetőjében helyezik örök nyugalomra.

Aki két közbirtokosság tagja volt, két közbirtokosság haszonvételeiből részesült ugyan, de viselnie kellett a két közbirtokossági tagsággal együtt járó terheket is. A közbirtokosságok ugyanis rendszeresen szerveztek közmunkákat, ame-

lyeken minden tagnak részt kellett vennie. Aki nem tudta, vagy nem akarta teljesíteni a közmunka-kötelezettségét, kénytelen volt pénzbeli megváltást fizetni. Faosztások idején rendszerint számba vették, hogy a tagok teljesítették-e közmunka-kötelezettségüket. Aki tartozott munkával vagy annak megváltásával, nem részesült a kiosztott fából. Közbirtokosságoként változott, hogy mennyi közmunka terhelte a tagokat. Olvashatunk évi 2-3 nap közmunka-kötelezettségről, de 1915-ben Csekefalva közbirtokossága évi 10 nap közmunka elvégzését vagy megváltását várta el tagjaitól.

A „nagy” közbirtokosságok jellemző közmunkái voltak: a tavaszi legelőtisztítás, a havasi út- és hídjavítás, vágtertisztítás.

A közmunkák időpontját, a gyülekezés helyét, a szükséges munkaeszközök fajtáját legtöbbször dobszó kíséretében hangos utcai hirdetéssel hozta a közbirtokosság a falu népe tudomására. A hirdetések alkalmával a távolmaradás következményeire is történt utalás. A síkszentmártoni közbirtokosság 1934., 1941. és 1944. évi dobolócéduláin a következő közmunkákra hívtak „minden háztól egy felnőtten”: „*legelő takarítani*”, „*csemete ültetni*”, „*vágtér takarítani*”, „*csemete mag ültetni*”. A Bodó Dávid vagy Tamás Imre kapujában gyülekező felnőtt közmunkások fel kellett, hogy szereljék magukat: „*fejszével vagy gereblyével*”, „*fejszével és vasvillával*”, „*fejszével és lapáttal*”, „*fejszével, csákánnyal, vederrel*”, „*gereblyével és kassal*”, „*gereblyével vagy villával*”, esetenként: „*négy napi élelemmel*”.¹³

A „nagy” közbirtokosságok mellett a tizesközbirtokosságok is elvárták és megszervezték a maguk közmunkáit. Évente visszatérő rendszeres tizesközmunkát jelentett: a bokorirtás a tizeslegelőkön és a tizestilalmas tisztásain, *pusztáin*; a patakárcok tisztítása, erősítése a belterületen és a tizesbirtokok tájékán; a belterületi közlekedő utak, utcák töltése, javítása; a tizesbirtokokra menő, illetve a tizesbirtokokon átvezető utak javítása. Tizesközmunkaként előfordult erdőaszalás; borvízforrások tisztítása, karbantartása; *vetéskertek*, *vetéskapuk*, *tanórakkapuk* készítése; hidak javítása; tizestemető kerítésének javítása; tizestemplom, tizesiskola építése, javítása.¹⁴

A tizesközbirtokosságok is bizonyos járandóságok, kedvezmények megvonásával fenyegették azokat a tizestagokat, akik megpróbálták kivonni magukat a közmunkák végzése alól.

A közbirtokosság tisztségviselői, irányítása

A „nagy” közbirtokosság legalább évente kétszer, tavasszal és ősszel közgyűlést, *teljes birtokossági gyűlést* tartott. A közbirtokosság legfontosabb és legmagasabb rangú döntéshozó fórumát, a teljes birtokossági gyűlést rendkívüli esetekben is össze lehetett hívni. A teljes birtokossági gyűlésen minden *jóggal* rendelkező közös birtokos gazda, vagyis birtokossági tag részt vehetett és jogai arányában szavazhatott. A legtöbb helyen el is várta a közösség, hogy a birtoko-

¹³ Szemétből, tüzelésre szánt papíryanagyból válogatott közbirtokossági dobolócédulák a szerző tulajdonában.

¹⁴ BÁRTH János 2007. 284–292.

sok a közgyűlésen megjelenjenek, és ott kinyilvánítsák akaratukat. Mivel a jogok szavaztak, pontosan tudni kellett a gyűlésen képviselt jogok számát. Ezért a két háború közötti években a közbirtokossági jegyző a közgyűlésről írott jegyzőkönyv elején aprólékosan, név szerint felsorolta a megjelent tagokat. Nevük mellett feltüntette jogaik, szavazataik számát.

A közgyűlések közötti időszakokban egy 15–20–25 fős testület hozott döntéseket a közbirtokosságot érintő ügyekben. Ezt a testületet *birtokossági tanácsnak*, vagy *választmánynak* nevezték. A szűkebben értelmezett választmány tagjait a közgyűlés választotta, legtöbbször három évre. Némely faluban és némely időpontban a választmányt, illetve a választmány és az elnök, alelnök, jegyző együttesét nevezték birtokossági tanácsnak. A testület ügyvezető szerepet töltött be. A közbirtokosság mindennapi tevékenységével kapcsolatos döntéseket hozott, majd ellenőrizte a határozatok végrehajtását, a kitűzött feladatok teljesítését. A birtokossági tanács a közgyűlésnél jóval sűrűbben, a szükségletnek megfelelő időpontokban ülésezett. A tanácskozásain elhangzottakat a birtokossági jegyző legtöbbször a közbirtokosság jegyzőkönyvében rögzítette.

Bizonyos ügyek elintézésére, kivizsgálására, bizonyos feladatok megoldására a közgyűlés, illetve a birtokossági tanács gyakran választott és küldött ki néhány fős bizottságokat, leginkább a birtokossági tanács tagjai sorából.

Az elnököt, az alelnököt, az *erdőgazdát*, (esetleg az alelnöki teendőket is ellátó *erdőgazdát*), a jegyzőt és a pénztárost a közgyűlés választotta határozott időre. A közbirtokosság tényleges vezetőiként tiszteletdíjat, fizetést kaptak munkájukért.

Az elnök végrehajtotta a közgyűlés és a birtokossági tanács határozatait, képviselte a közbirtokosságot a hatóságok előtt. Folyamatosan kapcsolatban állt a tagsággal, meghallgatta a tagok panaszait, kéréseit. Intézkedett az aktuális ügyekben. Szükség esetén összehívta és vezette a közgyűlést, illetve a birtokossági tanács üléseit.

A jegyző vezette a jegyzőkönyveket. Levelezett a tagokkal, a hatóságokkal és az üzletfelekkel. Kezelte a közbirtokosság irattárát.

Az erdőgazda szervezte, irányította az erdővédelem, az erdőmegújítás, az erdőkitermelés, a faosztás, a faeladás munkálatait. Sokat járt terepre. Jól ismerte és óvta a közbirtokosság havasi erdőit és erdős legelőit.

A pénztáros kezelte a közbirtokosság kasszáját. Könyvelte a bevételeket és a kiadásokat. Költségvetést és számadásokat készített.¹⁵

A legtöbb „nagy” közbirtokosságnak voltak fizetett alkalmazottai. Közéjük tartoztak az állandó vagy alkalmi erdőőrök, mint például az *erdőpásztor*, *fenyőpásztor*, *vágtérpásztor*. Fizetést kapott a hivatalsegédi teendőket is ellátó utcai hirdető, a „dobos”. A közbirtokossági alkalmazottak egy része a gazdacsaládok hozzájárulása révén kapott bért. *Vékával*, *kupával*, *tarisznyával* mérték és szedték járandóságukat. Közéjük tartoztak a *határpásztorok* és a különböző csordák, nyájak pásztorai.

A „nagy” közbirtokosságok jegyzőkönyvei a 20. század első felében súlyos protokollumkönyveket töltöttek meg. Gazdálkodásuk, levelezésük, ügyviteli

¹⁵ BÁRTH János 2006. 8–9., GARDA Dezső 1998. 251–254., KARDALUS János 1998. 49–53.

„irattermelésük” irattárakat teremtett. 1949 után a közbirtokossági iratok egy kis töredéke állami levéltárakba került. Egy másik töredékét zsákban, kosárban, csűrben, padláson a volt közbirtokossági elnökök családjai őrizték. Az iratok többsége azonban az enyészet, a gondatlanság, a nemtörődömség és a politikai indíttatású tudatos pusztítás áldozata lett.

A tizesközbirtokosságok, a fórumaik, vezetőségük tekintetében, kicsiben ugyanúgy néztek ki, mint a „nagyok”. Fontos különbségnek tekinthető azonban, hogy esetükben a 20. század elején, a közbirtokossággá alakulás idején a régi tizesintézményekre, tizes-tisztségviselőkre „húzták rá” a közbirtokossági mázat. A nagymúltú *tizesgyűlésből közbirtokossági gyűlés* lett. A *tizesbíró*t vagy *főerdőbíró*t a hivataloskodó tizesjegyzőkönnyvek *elnök*nek titulálták.

A tizesek a közbirtokossággá alakulás előtt és után is vezettek jegyzőkönyveket. A tizes-írásbeliség dokumentumai jórészt elpusztultak vagy padlásokon, csűrökben lappanganak. E sorok írója, eddig kutatatlan új történeti forrás gyanánt, 2004 ősze és 2006 vége között 7770 oldal tizedokumentumot, jobbra tizesjegyzőkönyvet tárt fel és másolt le Csíkszentgyörgyön.¹⁶

A közbirtokosságok tevékenysége, legfőbb feladatai

Erdőgondozás, erdőmegőrzés, erdőmegújítás

A 20. század első felében a közbirtokosságok az állami erdészeti hivatalokkal együttműködve igyekeztek megőrizni az elődöktől örökölt havasi erdőket. Erdőrontó, erdőpusztító akadt bőven, különösen a háborús, háborúvégi esztendőekben és az impériumváltások idején, amelyekből fölöttébb kijutott a Székelyföld népének 1914 és 1949 között. A „zavaros” években, a hatalmi vákuumok időszakában a szokásosnál is több fatolvaj pusztította az erdők faállományát. A közbirtokosságok régi rendszabályok újrafogalmazásával, a birtokosok *kapuszám* utáni, illetve *szërre* történő erdőőrzésével, máskor újabb erdőpásztorok munkába állításával védekeztek a fatolvajlás ellen. Évszázados gyakorlatot folytattak az erdők szélein előrehaladó irtásbővítő foglalók, akiket a közbirtokosságok tisztségviselői, *szërre* vagy fizetésért vigyázó erdőőrei rendszeresen lelepleztek és büntettek.

A 20. század első felében az erdészeti hatóságok már kötelezték a közbirtokosságokat arra, hogy időnként csemeteültetéssel, illetve csemete magok vetésével növeljék az erdők területét. A közbirtokosságok legtöbbször több napos közmunkák szervezésével teljesítették havasi csemeteültetési kötelezettségüket. Több közbirtokosság csemetekertet is fenntartott.

Erdővágás, faosztás, faértékesítés

A közbirtokosság vezetői évente kijelölték azt az erdőterületet, amelyet faosztás vagy faértékesítés céljából szerettek volna kivágni. A favágás szándékát, helyét, mértékét egyeztették, jóváhagyatták az illetékes állami erdőhivatallal. A kivágandó erdő területét *vágtér*nek nevezték.

¹⁶ BÁRTH János 2007. 30–33., BÁRTH János 2008.

Ha a vágter fából a tagságnak akartak fát osztani, a birtokossági tanács pontosan meghatározta a részesedés feltételét, módját, időpontját, a végrehajtás menetét. Csak az kaphatott közbirtokossági fát, aki a közbirtokossággal szemben minden tartozását, fizetési hátralékát rendezte. A „nagy” közbirtokosságokban a tagok a birtokukban lévő jogok száma alapján részesedtek a fából. A tizesköz-birtokosságok tagjai, mivel mindannyian egy joggal rendelkeztek, azonos mennyiségű fára számíthattak. A fakitermelés és a faosztás végrehajtásának első szakaszában az *erdőgazda*, illetve a *főerdőbíró* néhány bennfentes birtokossági taggal, több napi havasi terepmunkával, elvégezte a vágásra kijelölt terület fájának megjelölését, elosztását, számmal, névvel való ellátását. Az előkészítő csoport mindig több fát igyekezett megjelölni, mint amennyi kellett a tagok fajárandóságának fedezésére. A fennmaradó fákat a közbirtokosság vagy eladta, vagy felhasználta a különleges kérelmek teljesítésére, a rászorulók támogatására. A munkálatok második szakaszában, a közbirtokossági tanács által kitűzött napon vagy napokon a birtokossági tagok felmentek a havasba, és kivágták, ágaiktól megtisztították, megfelelő darabokra vágták, rakásokba rakták a számukra kijelölt fákat. A harmadik szakaszt a szekérral, szánnal történő hazahordás jelentette. A birtokosok szállító járművei a kijelölt napokon közelíthették meg a vágteret, és nagy felügyelet mellett, meghatározott útvonalon közlekedhettek.

A közbirtokosság, annak érdekében, hogy bevételeit gyarapítsa, erdei élőfák és kiszáradt, ledőlt fák eladására árverezéseket rendezett. A *feltartókról*, vagyis a legtöbbet ígérőkről és az általuk megvett fákról pontos jegyzék készült, hogy ezáltal elkerüljék a visszaéléseket.

A 20. század első felében a közbirtokosságok, időnként nagy tételben is adtak el fát, kivágandó erdőterületeket *fűrészeknek*, fafeldolgozó üzemeknek, fakereskedőknek. A nagy faeladások révén szerzett bevételeket adósságaik törlesztésére, nagyobb kiadásaik fedezésére fordították, ritkábban pedig kiosztották tagjaik között.

A legeltetés szervezése

Azokban a falvakban, ahol a 20. század első felében a tizesek már nem rendelkeztek birtokokkal és jelentős falurészi önállósággal, illetve ahol korábban a faluközösség szervezte az állatlegeltetés egészét, a közbirtokosság, mint a közös legelők kezelője, természetesen felvállalta a falubeli állatállomány legeltetésének szervezését.

Legtöbb falu határában az állatlegeltetés kétféle szintéren folyt: 1. Amíg a nyomásos gazdálkodás fennállt, a szántóhatár ugarnak hagyott részén, 2. A hegyek erdős és kevésbé erdős legelőin.

A birtokossági tanács minden év tavaszán döntött arról, hogy a határ mely részén legelhetnek a szarvasmarhák, a sertések és a juhok. Előfordult, hogy a közbirtokosság vezető testülete azt is meghatározta, hogy mely határrészen hány marhát járathatnak a pásztorok.

Általában a közbirtokosság elnökére várt az a feladat, hogy a jelentkezők közül kiválassza a birtokosság pásztorait, és egy legeltetési szezonra egyezséget kössön velük. A nagyobb közbirtokosságoknak legtöbbször volt *tehénpásztor*,

tinópásztora, sertéspásztora. A juhok pásztorait, a *majorokat* vagy *bácsokat* a juhtartó esztenársaságok, cimboraságok fogadták, de az esztenáknak a közbirtokosság biztosított helyet.

A marhacsordákba, *sertésseregekbe* jogaik száma alapján hajthatták ki a birtokossági gazdák állataikat. A közbirtokosság akkurátus pontossággal meghatározta, hogy egy-egy *jógra* hány nagyobb és hány kisebb állatot lehet pásztor elé hajtani. A birtokossági tag *jógon* felüli marhája, sertése, illetve a *jóggal* nem rendelkező falubeli személyek állata akkor legelhetett a közbirtokosság legelőjén, ha gazdája *fűbért* fizetett utána.

Azokban a falvakban, például Csíkszentgyörgyön és Csíkbánkfalván, ahol a 20. század első felében léteztek működő tizesek és tizesközbirtokosságok, az állatlegeltetés szervezésének feladata megoszlott a „nagy” közbirtokosság és a tizesközbirtokosságok között. A „nagy” közbirtokosság fogadta a havasi pásztort, szervezte a havasi csordát. Ugyancsak a „nagy” közbirtokosság havasi legelőin kaptak helyet a tizesenként szerveződő juhtartó esztenák. A tizesközbirtokosságok tizesenként fogadtak tehénpásztort, sertéspásztort. Tizesenként jöttek létre a belső határban legelő, hazajáró tehéncsordák és sertésseregek.

Azokban a falvakban, ahol nem jöttek létre tizesközbirtokosságok, a „nagy” közbirtokosság végezte a bikatartást és a kantartást. Csíkszentgyörgyön és Csíkbánkfalván, korábbi hagyomány folytatásaként a 20. század első felében is a tizesközbirtokosságok feladata maradt az apaállat-tartás.

A közbirtokosságok átvállalt faluközösségi feladatai

A 20. század első felében a nagy közbirtokosságok magukra vállaltak sok olyan tennivalót is, amelyet korábban a faluközösségek, a falusi elöljáróságok végeztek. Ezek a feladatok bizonyára azért kerültek a közbirtokosságok teendői közé, mert ott nagyobb esély mutatkozott arra, hogy anyagi háttérük biztosítva legyen.

Évszázadokon át a faluközösségi elöljáróság irányította a nyomásos gazdálkodást, a *vetéshatár* művelésének rendtartását. A 20. század elején bizonyos helységeken, például Korondon,¹⁷ a megalakuló közbirtokosságok vették át ezt a termelésszervező, határrendtartó, határfelügyelő feladatot.

Rendszerint a birtokossági tanács ülésein jelölték meg azokat a koraőszi napokat, amikor az *őszhatár beszabadult*, vagyis, amikortól a távoli legelőkről hazahajtott marhák a vetéshatár területén is járhattak. A birtokossági tanács határozta meg azt az időpontot is, amikor a gazdák elkezdheték szedni a tavaszi nyomásban termelt kukoricát, a *törökbúzát*.

A közbirtokossági tanács december, január táján *határbíró*t és *határpásztoro*kat választott. A határpásztorok tavasztól késő ősziig őrizték a vetést és a termést a tolvajoktól, a tilosban legeltetőktől és más kártevőktől. Vigyáztak a szántóhatár rendjére. A közbirtokosság alkalmazottainak számítottak, de bérüket, a korábbi faluközösségi hagyományok továbbéléseként, a gazdák terményekben adták össze.

¹⁷ BÁRTH János 2006. 16–19.

Évente sok rászoruló kért segítséget a közbirtokosságtól. Az egyik panaszkodónak a háza égett le, a másiknak a csűrét vitte el a patak áradása. Ismét másiknak a fia megnősült, új életet akart kezdeni önálló házban, de nem volt boronafája. Akadt, akit betegség, állatdögvesz sodort a tönk szélére. A kérelmeket a közbirtokossági tanács vagy a közgyűlés elbírált. Ha csak tudott, a közbirtokosság segített. Legtöbbször fát kaptak a rászoruló kérelmezők.

A közbirtokosság által támogatott intézmények, szervezetek sorában fontos helyet foglalt el a helyi egyház. A templom, a templomkerítés, a plébánia, a kántorház, a harangozóház, az egyházi iskola, a temetőkerítés, a kálvária javítása, felújítása jobbra a közbirtokosságra várt. A községi iskolák és más kulturális intézmények, a legkülönbözőbb gazdasági és kulturális egyesületek, az amatőr művészeti csoportok is nehezen működtek a közbirtokosság anyagi támogatása nélkül. A feladatvállalás szinte végletes példáját nyújtotta Székelyszentlélek közbirtokossága, amikor 1928-ban elvállalta, hogy az iskolaszolga rendszeres fizetését biztosítja.¹⁸

* * *

A fentebb leírtak tanúsága szerint a közbirtokosságok a 20. század első felében a székely élet fontos tartozékai, mentsvárai lettek. 1949. évi erőszakos állami fölszámolásukkal hatalmas úr keletkezett. Bizonyára hiányuk miatt vesztett kárba a 20. század közepétől a hajdani „rendtartó székely falu”¹⁹ minden maradék hagyománya.

IRODALOM

BÁRTH János

- 2001 Varság, a székely tanyaközség. Kecskemét
- 2006 A korondi közbirtokosság három évtizede (1904–1933). Libelli Transsilvanici 1. Kecskemét
- 2007 Az eleven székely tizes. A csíkszentgyörgyi és a csikbánkfalvi tizesek működése a XVII-XX. században. Kecskemét
- 2008 Tizesjegyzőkönyvek a Székelyföldön. In: Történeti forrás – Néprajzi olvasat. Szerk.: *Fülemüle Ágnes-Kiss Réka*. 150–157. Budapest

GARDA Dezső

- 1998 A falutörvénytől a közbirtokosságig. Gyergyóújfalu monográfiája. Csíkszereda
- 2002 A székely közbirtokosság I–II. Csíkszereda

IMREH István

- 1973 A rendtartó székely falu. Bukarest

¹⁸ CSÁL. F. 337. A székelyszentléleki közbirtokosság jkv. 132 v. – 133.

¹⁹ A „rendtartó székely falu” szállóigévé vált fogalmára, működésére: IMREH István 1973.

KÁDÁR Zsombor

1994 A Székelyföld erdészettörténete. Erdészettörténeti Közlemények XIV.
Budapest

KARDALUS János

1998 Szentegyháza közbirtokosságának rendtartásáról. In: Népélet a Kis-
Homoród mentén. Szerk: *Kardalus János*. 47–79. Szentegyháza

PETERCSÁK Tivadar

2008 A közbirtokosság. Erdő és legelőközösségek Észak-Magyarországon.
Debrecen

Bihari-Horváth László

PARASZTI KÖZÖSSÉGEK 18–19. SZÁZADI PUSZTAHASZNOSÍTÁSA BIHAR VÁRMEGYE SÁRRÉTI JÁRÁSÁBAN

Tanulmányomban Bihar vármegye gazdaságtörténetének egyik kutatási részterületét, a 18–19. századi *pusztahasznosítás* jelenségkörét mutatom be. Kutatásom elsődleges forrását a Magyar Országos Levéltár Urbaria et Conscriptiones állagában lévő úrbérrendezés-kori, és a Hajdú-Bihar Megyei Levéltár úrbéri irategyüttesesei képezték. A paraszti közösségek pusztákon folytatott gazdálkodására vonatkozó alapvető adatokat az *investigatók*, a Mária Terézia rendelete nyomán megkezdett országos úrbérrendezés anyagához szorosan kapcsolódó paraszti vallomások biztosították kutatásomhoz.¹

Az olyan határhasználati jelenségek, mint a pusztahasznosítás (illetve a megélhetési keretek kiszélesítése érdekében, vagy robot-kötelezettség alapján, közösségek, esetleg csak egyes egyének által végzett egyéb munkák²) egyértelműen jelzik, hogy a paraszti gazdálkodás már a 18. században túlnőtt egy-egy település határain. Így volt ez a vármegye Sárréti járásában is, sőt különösen jellemezte azt, hiszen – főként a járás nyugati, délnyugati részében, a tulajdonképpeni Sárréteken – még a század első felében is meglehetősen kiterjedt területeket veszélyeztetett a víz, uralt el a mocsár, sokszor élehetetlenül összeszűkítve ezzel a települések művelhető határrészeit. Északon a lassúfolyású, több ágra szakadó Kálló, délen pedig a Berettyó és a Sebes-Körös rendszeres áradásai okoztak jelentős károkat, előirányozva a kárvallott lokalitások megélhetési (így a gazdasági térbeli) korlátainak áttörését.

A török hódoltság végére a vármegyei népességszám jelentősen, a törökkor előtti népességszám 40%-ára csökkent, és a településhálózat is számottevően megritkult.³ Ugyan a korabeli összeírásokban meglehetősen gyakran szerepelt a puszta értelmű *deserta* kifejezés a lokalitások neve mellett, de ez általában nem elpusztult, lakatlan helyet, hanem adófizetésre képtelen, például elmenekült népességű falvakat jelölt.⁴ A végleg elpusztult vármegyei települések száma azonban így is tekintélyes volt, az 1690-es évekre meghaladta a 130-at, melyből 26

---

¹ Az iratanyag a közelmúltban a Debreceni Egyetem Középkori Magyar Történelmi Tanszékének forráskiadvány-sorozatában is megjelent (BÁRSONY István – PAPP Klára – TAKÁCS Péter 2001.).

² A sószállítás fuvarozási lehetősége, a piacokon történő terményfelesleg-értékesítés, etc. (Vö. BÁRSONY István 1985. 41–48.)

³ Vö. DÁVID Zoltán 1982. 117–126.

⁴ BÁRSONY István 1984. 11.

esett a Sárreți járásra (1. ábra).⁵ A pusztatelepülések területe fokozatosan olvadt valamely szomszédos, a török időkben lakónépességgel átvészelt (esetleg újratelepült) község határába.

Kutatásom azokra a Sárreți járási pusztákra terjedt ki, melyeket az úrbérrendezés korától a 19. század közepéig *paraszi életmódot folytató közösségek* hasznosítottak, és nem érintette egyrészt a korszakban a járás területén található öszses (ezen belül pedig szintén nem terjedt ki az öszses, a török idők alatt elnéptelenedett) egykori települési pusztahatárnak, másrészt a nem közösségi bérletek formájában használt pusztáknak a hasznosítási formáit (2. ábra).⁶ Jelen tanulmány terjedelmi keretei ezen települések közül is csak egynek, a legspeciálisabb pusztahasznosítású, Kálló-menti *Konyár* paraszi közösségének, a *Fejértői-pusztán* folytatott pusztahasznosítási gyakorlatát teszi lehetővé ismertetni.

Mielőtt azonban erre rátérnék, szükségesnek tartom a pusztai határhasználat jelenségének általánosabb jellemzőit röviden ismertetni. Tanulmányomban paraszi közösség általi *pusztahasznosítás* alatt a paraszi életmódot folytató (leginkább úrbéres, esetleg – bihari hajdúként – szabadalmas jogállású) közösségek *prédiumon*⁷ folytatott gazdálkodását értem. Ennek jogi keretét a feudális földtulajdon *közösségi árendálása* képezte. E kereten belül a bérlet eredete, időtartama és feltételei szerint számtalan változat különíthető el, azonban általános érvényű a megállapítás, hogy a Sárreți járásban *bérföldekre* a paraszi közösségeknek minden esetben a határ szűkössege miatt volt szüksége. A szűkhatárúságnak

⁵ Andaháza (Berettyóújfalutól északnyugatra), Besenyő (Berekböszörmény közelében), Bosold (Darvastól délkeletre), Bökény (Komádi környékén), Csif (Darvastól északra), Ész (Komáditól északra), Fejértó (Konyártól keletre), Hát (Komáditól nyugatra), Iráz (Komáditól délnyugatra), Kasza (Pocsajtól nyugatra), Kérsziget (Komádi szomszédságában), Kórógy (Bakonszegtől délkeletre), Kót (Komáditól délnyugatra), Kovácsi (Bakonszegtől északra), Körmösd (Mezősastól délkeletre), Nyésta (Komáditól északra), Ós (Komáditól északnyugatra), Petlend (Magyarhomorogtól délkeletre), Séptely (Biharkeresztes és Bojt között), Szöcskőd (Csökmőtől keletre), Kis- és Nagy-Tóti (Komáditól délnyugatra), Tölgykerék (Körösszegapáti és Körösszakál között), Újlak (Berettyóújfalutól délre), Kis- és Nagy-Zomlin (Ártándtól északkeletre).

⁶ Az úrbérrendezés során felvételezett paraszi vallomásokban a pusztá gyakorta mint a földesúr számára teljesített *robot helyszíne* jelenik meg. A járásból például Bárádon, Nagyrábén és (Sárreți-) Udvarin vallották, hogy a kistrábi pusztán évente takartak szénát az uraság számára (Vö. BÁRSONY István – PAPP Klára – TAKÁCS Péter 2001. 211., 253., 276.). Itt jegyzem meg továbbá, hogy nem vizsgáltam azon paraszti közösségeknek a saját településhatárukon túlmutató határhasználati gyakorlatát sem, amelyek az úrbérrendezés-korában nem egyértelműen pusztákon folytattak gazdálkodó tevékenységet. A dancsházaiaknak például kevés legelőmezőik miatt, jóllehet csak telente, de *másutt* kellett legeltetniük marháikat. A dologidő multával a szentpeterszegiek és a váncsodiak is *más határra* csapták heverő marhájukat. A kabaik, mivel többnyire háts határuk szűkön termelt és nem is volt annyi szántóföldjük, hogy a maguk határan elélték volna, a *közben lévő szomszéd határokon* kényszerültek szántani. Sárádról csak a tehetősebb gazdák szántottak *más határon*, saját szántóföldjeik homokos volta miatt. Hogy ezek a „más határok” valójában pusztákat jelöltek-e, és hogy milyen keretek között gazdálkodtak rajtuk a paraszti közösségek, további kutatásaim célja lesz megállapítani.

⁷ A 11–13. századi magyar okleveles forrásokban a prédium-település eredetileg a földesúr önellátó mezőgazdasági üzemeként tűnt fel és szerepelt a 14. század végéig, a prédiumos gazdálkodás megszűnéséig. Ekkor egyes prédium-települések faluvá (villává, possessióvá) fejlődtek, mások elnéptelenedtek, pusztává váltak, sőt eredeti gazdasági funkciójuk helyett megnevezésük is a *puszta fogalmának kifejezője* lett (vö. SZABÓ István 1963.)

leginkább a természeti környezet mostohasága volt az oka. Ritkábban egy-egy pusztá azért is kerülhetett paraszti közösségek kezére, mert távol esett az uradalmi központtól, házi gazdálkodásban nem volt hasznosítható. A 18. század utolsó harmadában a bérleti viszonyok kiterjedését egyébként is erősen befolyásolta a majorsági gazdálkodásnak a mezőgazdasági dekonjunktúra következtében való beszűkülése. A puszták birtokosai egészen a napóleoni háborúk alatti gabonakonjunktúra időszakáig a puszták bérletbeadását tartottak ugyanis rentábilisnak. A bérlet tárgya megoszlott művelési áganként is aszerint, hogy éppen a szántónak, a rétnak, vagy a legelőnek volt híján az adott paraszti közösség. Időtartamát tekintve a bérlet érvényes lehetett bizonyos munkaidényekre (például a rétek letakarításának idejére), több esztendőre, vagy akár határozatlan időre is. Magát az árendát a birtokos kérhette pénzben, terményben, vagy robottal, sőt több járadékfajtaival egyszerre téríteni.⁸ A bérelt puszták (vagy pusztahatár-részek) területei, bár nem viselték magukon az úrbériség jegyeit, lényegében a parasztbirtok szerves részét alkották. A pusztabérletek egy jelentős része annyira összekapcsolódott az árendáló paraszti közösséggel, hogy az 1848 előtt megkötött örökvaltságai egyességek értelmében utóbb át is került az adott közösség tulajdonába.

Amíg a pusztabérletekről az archivális források részletesen szólnak, addig a paraszti közösségek pusztai gazdálkodásáról már nehezebb komplex képet alkotni, hiszen a források nem adatolták a pusztai földhasznosítás intenzitását, az árutermelés és önellátás gazdálkodásbeli arányát és szerepét, a bevonható munkaerő és eszközök mennyiségét és minőségét, vagy az üzemvitelt meghatározó ökonómiai tényezőket: a pusztai üzemhelyek megoszlását, távolságukat a belterületi telkektől, etc. Mindezek ellenére, ha nem is a komplex, de egy összetett kép kirajzolható a történeti források segítségével.

Erre példaként Konyár paraszti közösségének a Fejértói-pusztán folytatott pusztahasznosító tevékenységét ismertetem (3. ábra).⁹ Konyár és térsége, a Sárréti-járás a felszabadító háború időszakában a *három ország határvidékére* esett, a seregek állandó vonulásainak és csatározásainak a színtere volt. A 17. század második felében a Várad birtoklásáért felvonuló seregek rendre végigdúlták a járás területét. A középkori Fejértó település nagy valószínűséggel az 1660. évi Szejdi-dúlás alatt pusztult el. A század utolsó harmadában egy birtokösszeíró conscriptor említi először, hogy „*a Fejértó vetései után járó kilencedet már idegenek adják*”.¹⁰ A lakosság pusztulását, elmenekülését a falu és a vele kapcsolatos kultúrtáj lassú visszafejlődése, *pusztásodása* követte. Ezt azonban lefékezte, hogy a település határrészeit az 1690-es években már a szomszédos Konyár lakossága művelte.¹¹ A konyáriak *földszükségének*, kényszerült pusztabérleteinek okára az 1726-ban készült megyei adóösszeírás szóveges megjegyzése világít rá: „*Konyár határa tulajdonképpen mocsár, ahova a lakosok állataikat*

⁸ VARGA János 1967. 102.

⁹ Az erre vonatkozó adatokat egy korábbi tanulmányomban már közöltem – Vö. HORVÁTH László (BIHARI-) 2008. 5–33.

¹⁰ MOL UC. 34 : 52.

¹¹ PAPP Klára 2002. 119.

*hajtják.*¹² A konyári földeket az év nagyobb részében ugyanis a Kálló és a Nyírség felől érkező Pályi Folyás tartotta víz alatt. Olyannyira, hogy a közel 7300 katasztrális hold területű határból a 18. század első harmadában csupán 500–600 hold lehetett művelés alatt.¹³ A határ nagyobb hányadát a nagyszámú jószágállomány tartását szolgáló legelők, kaszálók és a művelésre alkalmatlan területek alkották. Leginkább *legeltetésre* volt alkalmas a Fejértói-pusztá is, de 1731-ben már rétgazdálkodást és szántóföldi termelést is folytattak itt a konyáriak¹⁴, akik a 19. század elejéig állandó kapcsolatot tartottak fenn a Fejértói-pusztá mindenkori tulajdonosának birtokszervezetét, azaz a diószegi uradalmat irányító tiszttikkal.¹⁵ Pusztabérletük az *ideiglenes birtokszerezésnek* az a módja volt, amelynél meghatározott árendaösszegért hosszabb időre vehették használatba egy földesúr pusztáját. Az *árendás puszták* használatának nagy jelentősége volt a feudalizmus idején, mivel a kötetlenebb földhasználat és a kedvezőbb járadékszolgálati viszonyok miatt a bérelt földek művelése kifizetődőbb volt, mint a jobbágyföldeké.

A Fejértói-pusztán művelés alá vont területek elhelyezkedéséről egy 1791/1792. évi földbérszedői elszámolás közöl adatokat.¹⁶ A konyári lakosok a pusztá tulajdonosának ekkor összesen 1285 Rénes forintot és 36 krajcárt fizettek árendaként. Ebből 450 Rft a *bajontai földek*, 650 a *tóközi földek* és az *ugar*, 185 Rft pedig a *legelőterület* bére volt. A legelőterület hasznosításáról maga a konyári úrbéres közösség is vallott 1771-ben, az úrbérrendezés során. Az ekkor Konyáron is feltett (az úrbéresek vagyoni helyzetére, a gazdálkodás feltételeire, a megélhetési lehetőségekre, etc. vonatkozó) kilenc kérdőpont közül a negyedik a konyári határ haszonvételeit hivatott taglalni. E kérdés egy alpontja pedig konkrétan az úrbéresek más községben történő *legelőbérletére* kérdezett rá. Az erre adott válaszból, paraszti vallomásból kiderül, hogy míg a hazajáró kezesjószág számára fenntartott belső legelő Konyár közigazgatási határán belül helyezkedett el, addig a Fejértót jelölő „*szomszédban lévő pusztá*” legelői képezték a település *külső legelőövezetét*, ahol a konyáriak a tenyésztést szolgáló állataikat és igásmarháikat tartották.¹⁷ A külső (részben ártéri) legelő nagyarányú extenzív állattartás színhelyét képezte. A pusztai legelőterület csak a 19. század elejétől kezdett visszaszorulni a *pusztai telepítések*, a pusztá fokozatos benépesítése és *eke alá vétele* következtében.

A konyáriak által hasznosított pusztai határrészeket az 1790-es években készített *első katonai felmérés* térképszelvényei teszik lehetővé lokalizálni. Ugyanis a térképszelvényeken színekkel különítették el mezőgazdasági művelési ága-

¹² Idézi: VARGA Gyula 2002. 259.

¹³ VARGA Gyula 2002. 255.

¹⁴ MOL. UC 36 : 71.

¹⁵ Konyár mint bihari hajdútelep, ekkor egy másik birtokszervezethez, az Esterházyak derecskei dominiumához tartozott.

¹⁶ HBML. V. 640/a. 4.

¹⁷ „*Amely legelőmezőnk vagyon, az fejtős marháinknak ugyan és borjúnak elegendő egész esztendő által, de az vonómarháinknak szomszédban lévő pusztán arendálni szokunk legelőmezőt és ottan szántván szaporodásra való marháinkat is tartjuk.*” Az investigációt közli: BÁRSONY István – PAPP Klára – TAKÁCS Péter 2001. 243–245.

kat, így a legelőterület és a szántóterület, a pusztát ábrázoló térképszelvényen jól kivehetően elválik egymástól, lehetőséget adva elsősorban a *konyáriak külső legelőövezetének* kijelölésére. A *tóközi* és a *bajontai földek* pedig a későbbi kéziratok térképeken szereplő helynevek, objektum-megjelölések alapján lokalizálhatók (4. ábra).

A felmérés indirekt forrásértéke, hogy épített objektumokat a puszták területén nem jelöl. Ha lettek volna itt ilyenek, azokat a mérnöktiszteknek helyezhűen és alaprajzszerűen ábrázolniuk kellett volna.¹⁸ A térképszelvényeken például egyetlen gabonatermesztő major vagy tanya sem szerepel. Ennek oka, hogy a pusztatulajdonos nagybirtokost ezekben az évtizedekben még semmi nem ösztönözte az intenzív gabonatermesztésre: ehhez ugyanis a munkaerő szűkös, a jobbágyrobot korlátozott hatékonyságú, a gabonakereslet pedig alacsony szintű volt.¹⁹ A konyári árendátoroknak sem a szántóföld terménye, a gabona hozott hasznot, hanem a pusztán legeltetett *szarvasmarha értékesítése*. Ezért majorépületek helyett a korszakban csak a jószágállomány teleltetésének néhány hónapjára létesített, ideiglenes telelők, állattartó telepek lehettek a pusztán. Csak feltételezhető, hogy e telepek egyszerű építményeinek (a szénatárolók, aklok, karámok, szárnyékok együttesének) a helyén épültek fel később, a 19. század elején a földesúri nagybirtok első gabonagazdasági majorépületei.

A 18. század egész folyamát a *közösségi pusztahasznosítás* korának tekinthetjük. Ugyan a jelen tanulmányban ismertetett konyári közösség a korszakban szabadalmas jogállású volt, de számtalan olyan úrbéres közösséget is említnek a források, melyek saját határuk szűkössége miatt kénytelenek voltak pusztákat bérelni. Ezeket a pusztákat az úrbéres közösségek – paraszti földmagántulajdon nem lévén – nem birtokolhatták, azaz nem alakulhattak a nemesi közbirtokossághoz hasonló paraszti birtokos közösségek, de a közös földhasználat (elsősorban a legeltetés) megszervezéséhez, a pusztabérlet fenntartásához az úrbéreseknek mindenképpen szükségük lehetett bizonyos szervezeti keretekre. Ahhoz azonban, hogy a közösségi földhasználat ezen speciális változatát, a 18. századi „*paraszti közbérlőséget*” a jövőben részletesebben megismerjük, az ez irányú történeti-néprajzi kutatások elmélyítésére van szükség. Jelen tanulmányom terjedelmi keretei miatt is, most csak az úrbéres közösségi pusztabérlet problémafelvetésére szorítkozhattam.

A Fejértói-pusztán a konyáriak hagyományosan külterjes állattartásának megszűnésében valószínűleg több tényező is szerepet játszott. Egyrészt a 19. század folyamán megváltozott Konyár belső határának hasznosítása: az ármentesítés arányában növekedett a művelés alá vont terület, ezen belül pedig megfordult az évszázadokon át túlsúlyos *legelő-szántó arány*.²⁰ A kereslet bővülésével Konyáron is jövedelmezőbb lett az *intenzív gabonatermesztés*, mint a vágóállatok tenyésztése, vagy az állati termékek előállítására. A konyáriak legelőszükségletét egyre mérsékelte az istállózó állattenyésztés elterjedése is. Másrészt a diószé-

¹⁸ JANKÓ Annamária 2004.

¹⁹ OROSZ István 1993. 32.

²⁰ A határbeli *szántó-rét-legelő* százalékos megoszlása az 1771. évi 16%–28%–43%-os arányról 1864-re 49%–12%–24%-os arányra módosult (Vö. VARGA Gyula 2002. 259.).

gi uradalom gazdasági magatartása a 19. századra döntően megváltozott. Az uradalom megnövekedett igényét a szántóföldekre a majorsági földterületek folyamatos bővítésével kívánta kielégíteni. A Fejértói-pusztán ekkor vette kezdetét a *magánkezelésű majorsági gazdálkodás* kiépítése és kiterjesztése. Elkezdődött a legelőterületek feltörése és gabonával való bevetése. A fogyó legelők a pusztai állattartás bázisát erősen lecsökkentették. A napóleoni háborúk alatti *gabonakonjunktúra* következtében pedig létrejöttek a pusztá elsősorban monokultúrás gabonagazdaságai: a *Fehértó-* és a *Kis Fehértó-tanya*. A 19. század végére az ilyen gazdaságok, majorok száma négyre növekedett.

A Fejértói-pusztá igazi benépesülésére 1860 és 1890 között, a majorépítkezések évtizedeiben került sor. A külső gazdasági üzemegységek ugyanis állandóan kint lakó cselédek *bérmunkáját* igényelték. Ezt az igényt csak fokozta a század utolsó harmadának (az Európába áramló olcsó amerikai búza okozta) magyar gabonatermelési válsága. A válságból ugyanis csak azok a gazdaságok tudtak kilábalni, amelyek a gabonatermelésről áttértek a meglehetősen munkaerő-igényes intenzív takarmánytermelésre, az erre épülő istállózó állattartásra, ipari növények termelésére, vagy nagy tőkebefektetéssel, intenzív talajműveléssel, talajerő visszapótlással, s magas fokú gépesítéssel nagy hozamokat produkáltak. A Fejértói-pusztai gazdaságok pedig ezek közé tartoztak. A majorokon nagyszámú állatállományok befogadására alkalmas istállók épültek, jelentős termőterületet foglalt el a dohány és a cukorrépa, melyek művelése egyben lekötötte a környező települések munkaerő-feleslegét is.

A Fejértói-pusztá hasznosításának közösségi formái közül minden bizonnyal a *szikótermelés* a legspeciálisabb. A Fejértói-pusztát ugyanis a 19. század folyamán még számos kisebb-nagyobb vízzel borított terület, *szikés tavak* szabdalták. Maga a pusztá (illetve a korábbi középkori település) e tavak egyikéről kapta nevét, mivel a fehér ~ fehér melléknév a környező tavak fenekének, vagy partjának sziksós „kivirágzására” utalhatott.²¹ Ezeknek a tavaknak a vize oldott állapotban *szikót* tartalmazott. A sziksó, azaz a nátrium-karbonát, vagyis a szóda (ahogy a hamuzsír, azaz a kálium-karbonát is) elsősorban a *szappangyártás* alapanyaga volt. Ennek a begyűjtése rendszeres *kiegészítő jövedelemforrást* biztosított a környező települések paraszti közösségének, akik a *debreceni szappanosoknak* szállították a sziksót.

A Fejértói-pusztán a 18. század végén már biztosan *seperték* a sziksót. A lipcei kiadású *Chemische Annalen*²² egy 1793-as számának nagyváradi jelentésében Rückert György, udvari gyógyszerész értekezik a Fejértói-pusztai sziksó kitermelésének és feldolgozásának lehetőségéről. Rückert Bihar vármegyén átutazva figyelt fel a helyi (konyári) lakosok egy csoportjának sziksógyűjtésére.²³ Ekkor itt még olyan tömegben képződött a sziksó, hogy Rückert 25 000 mázsa sziksó kitermelését sem tartotta lehetetlennek. Kezdeményezésére az

²¹ RÁCZ Anita 2007. 133.

²² *Chemische Annalen für die Freunde der Naturlehre, Arzneigelahrtheit, Haushaltungskunst und Manufakturen* 1., szerk: Lorenz Florenz Friedrich von Crell, Helmstadt; Leipzig, 1793.

²³ A konyáriak pusztabeli sziksógyűjtésének ekkor már évtizedes hagyományai voltak (vö. Hatvani Stephanus 1777. 110., 141.)

1790-es években két *szikógyár* is létesült a pusztán. A szikógyártást igazán azok a tavak tudták kiszolgálni, amelyekben nagy felületen kevés víz gyűlt össze, biztosítva a gyakori kiszáradást. A Fejértói-pusztá déli határrészének szoloncsák szikes-mocsaras területe bővelkedett az ilyen tavakban.

A termelés általában áprilisban kezdődött, miután a tó párolgási intenzitása megnőtt és október-november végéig tartott. A begyűjtés nyáron történt, amikor az ősztől tavaszig felgyülemlett talaj- és csapadékvíz az aszály idején elpárologott, és maga után, a tó partján egy-két centiméter vastagságú sziksóréteget hagyott. Ezt a földfelszínről *kapával*, vagy *vakaróval*, *vakaróseprővel* összesepertek, vagy *kaparóékékkal* „összevakartak”, majd csomókba hányták és vermekhez szállították, ahol gúlákba rakva szalmával és földdel takarták be, hogy „összeérjen”. A szikföldet néhány nappal később kilúgozták, ülepítették, majd addig főzték, amíg kásás anyaggá alakult. Ez az anyag kemencében hevítve, kristályosítva, finomítva elnyerte végső formáját. A sziksófőző üzemben, az üstöknél öt főző és egy felügyelő, a tónál tizenkét gyűjtő dolgozott. Egy gyűjtő körülbelül napi 2,5 m³ sziksót gyűjtött össze. A gyűjtők telente a sziksó helyett fát, gallyakat, trágyát gyűjtöttek a tüzeléshez. Az üzem egy kocsisal, és tizennégy cseléddel is, tehát összességében *jelentős munkaszervezettel* rendelkezett.²⁴ A munkások pedig a környező települések paraszti lakosságának tagjai voltak. Közösségi munkatevékenységük hagyományosnak nem, de – akárcsak a fakitermelés – mindenképpen parasztinak nevezhető.

A pusztai szikógyárak a *Leblanc-féle nagyipari szódagyártási eljárás* magyarországi elterjedésével párhuzamosan, a sziksó iránti kereslet csökkenése miatt mentek tönkre. A franciák ugyanis, miután a francia-angol háborúk miatt akadoztak az amerikai hamuzsírshállítványok, kifejlesztették a konyhasóból történő szóda-előállítását. Ez pedig forradalmasította a szappangyártást, egyben annyira lecsökkentve a szappan árat, hogy az hamarosan Európa-szerte a legszegényebb társadalmi rétegek számára is elérhetővé vált.

A sziksótermelés tehát a 19. század közepére, kereslet hiányában visszaszorult. Egy 1849-ben kötött szerződés²⁵ már arról vall, hogy a pusztai szikógyár bérlője a sziksófőzés helyett az egyik sóstó mellett ekkorra kiépülő *szikes fürdő* használati jogát tartja értékesebbnek. Ekkor, a század közepén kezdődött a sziksótermelés, mint határhasznosítási forma és a sziksófőzés-szódakészítés mint feldolgozó jellegű kisipari tevékenység pusztabeli visszaszorulása. A sziksótermelési dekonjunkció a 19. század utolsó harmadában elérte mélypontját. A szikógyár már nem volt képes felvenni a versenyt a nagyipari gyártási eljárásokat alkalmazó szódagyárakkal.

Összefoglalva tehát megállapítható, hogy a 19. század közepére ugyan a *közösségi földbérlet* megszűnt a Fejértói-pusztán, és megszűnt a Sárréti-járás többi pusztáján is, de a paraszti közösségek általi hasznosítás folyamatos maradt azután is, hogy a pusztatulajdonosok a saját használatukba vonták pusztáikat. Ugyanis a puszták mint *településhiányos térségek* az intenzív határhasznosítás során is nagyobb paraszti közösségek *együttes munkatevékenységét* igényelték.

²⁴ SZATHMÁRY László 2004. 5.

²⁵ HBML IV. B. 409/c 3.

Amíg tehát a 18. században a puszták a közösségi pusztabérletek következtében elsősorban legeltetéssel, addig a 19. században a *közösségi bérmunkának* köszönhetően szántóműveléssel és intenzív növénytermesztéssel hasznosultak.

IRODALOM

Rövidítések

MOL: Magyar Országos Levéltár
HBML: Hajdú-Bihar Megyei Levéltár

BÁRSONY István

- 1984 Bihar megye adózó népessége a XVIII. században. In: Magyar Történelmi Tanulmányok XVI. Szerk.: *Szendrey István*. 6–139. Debrecen
- 1985 A paraszti gazdálkodás feltételei és lehetőségei Bihar megyében a XVIII. Században. In: Magyar Történelmi Tanulmányok XVIII. Szerk.: *Szendrey István*. 7-53. Debrecen

BÁRSONY István – PAPP Klára – TAKÁCS Péter

- 2001 Az úrbérrendezés forrásai Bihar vármegyében I. Az Érmelléki és a Sárreői járás. Debrecen

DÁVID Zoltán

- 1982 Az 1692. évi összeírás forrásértéke. In: Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve IX. 117–126. Debrecen

HATVANI Stephanus

- 1777 Thermae Variensis examini physico et medico. Viena

HORVÁTH László (BIHARI-)

- 2008 Határ Hosszúpályi, Konyár, Pocsaj és Esztár között. In: Fejértótól Messzelátó-Sóstóig. Szerk.: *Horváth László (Bihari-)*. 5–33. Hosszúpályi

JANKÓ Annamária

- 2004 Az első katonai felmérés. In: Az első katonai felmérés: Magyar Királyság (DVD-kiadvány). Budapest: Arcanum Adatbázis Kiadó

OROSZ István

- 1993 Tradíciók szorításában. In: Rubicon 4. évf. 8–9. sz. 32–33.

PAPP Klára

- 2002 Konyár története a XVI. század közepétől a polgári forradalomig. In: Konyár falukönyve. Szerk.: *Ujváry Zoltán*. 93–176. Debrecen

PETERCSÁK Tivadar

- 2008 A közbirtokosság. Debrecen

RÁCZ Anita

- 2007 A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára. Debrecen

SZABÓ István

- 1963 A prédiun. In: Agrártörténeti Szemle V. évf. 1–2. sz. 1–49. és 3. sz. 301–337.

SZATHMÁRY László

- 2004 A sziksógyártás honi történetéből. In: Adalékok a magyar kémia és vegyipar történetéhez. Szerk.: *Szathmáry László*. Budapest

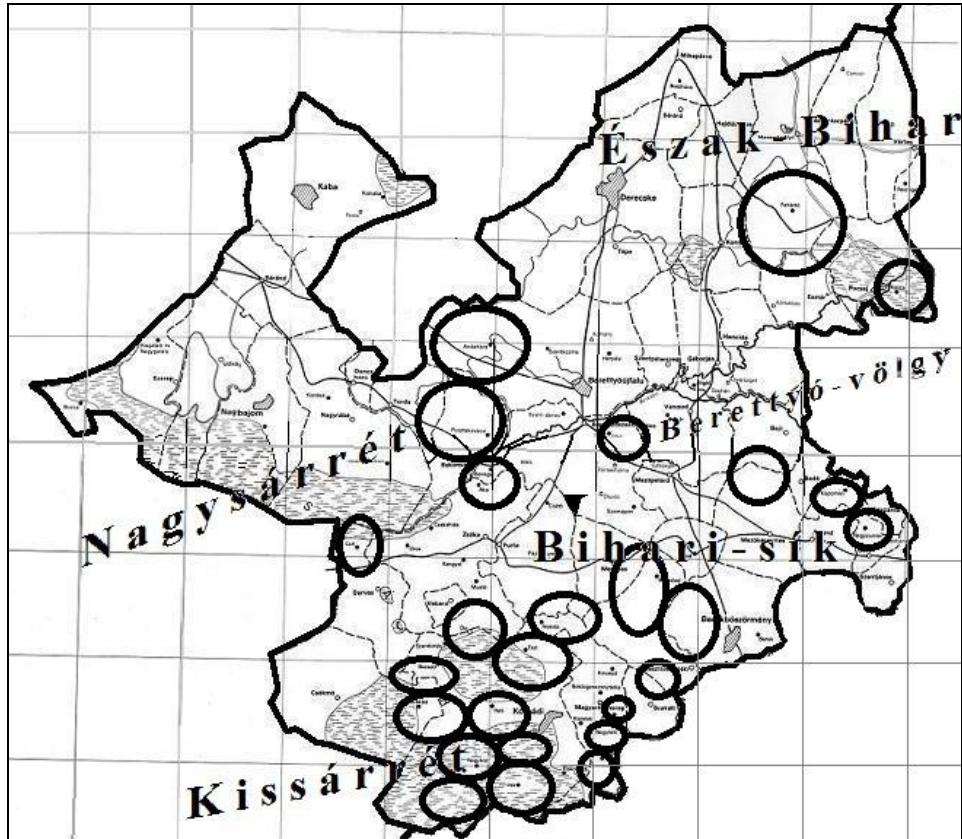
VARGA Gyula

- 2002 A hagyományos gazdálkodás Konyáron (1700–1945). In: Konyár falukönyve. Szerk.: *Ujváry Zoltán*. 251–348. Debrecen

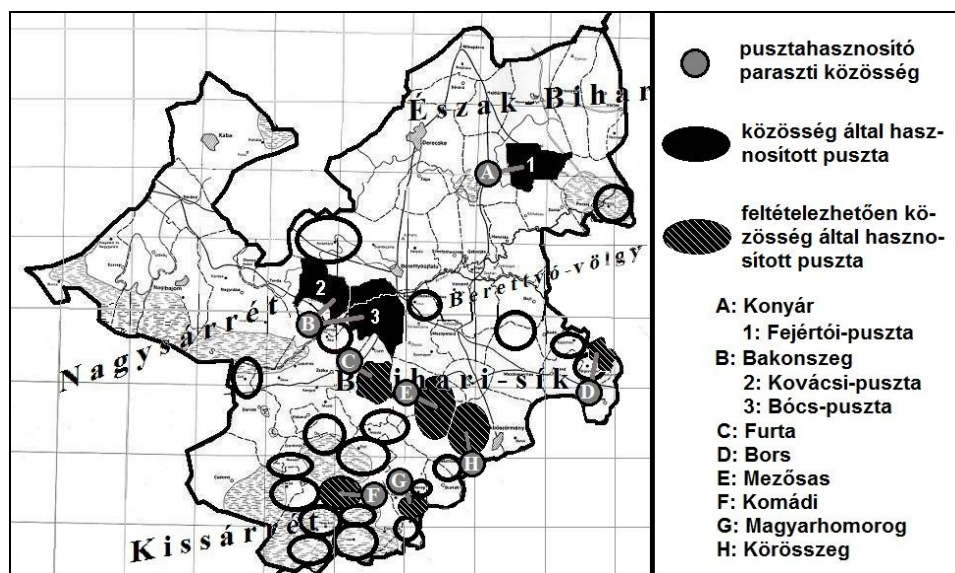
VARGA János

- 1967 A jobbágyi földbirtoklás típusai és problémái 1767–1849. Budapest

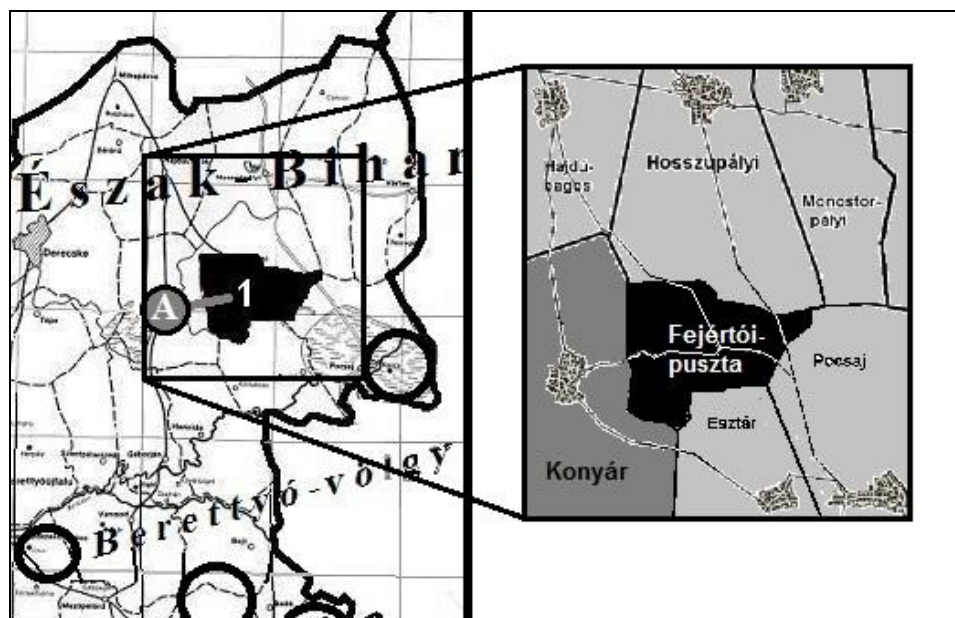
Mellékelt ábrák

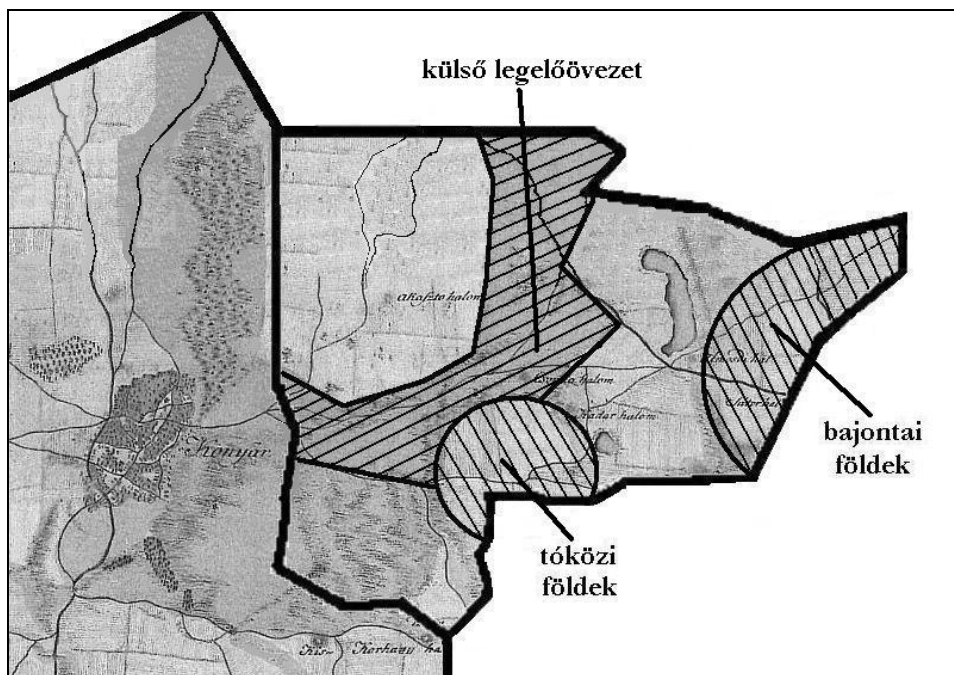
1. kép. A török hódoltság alatt elpusztult települések pusztahatárai
Bihar vármegye Sárreتي járásában

2. kép. Paraszti közösségek úrbérrendezés-kori pusztahasznosítása a Sárréti járásban (kutatási terület)

3. kép. A Fejértói-puszta és lokális környezete a 18. század végén

4. kép. A Fejértói-puszta konyáriak által hasznosított határrészei az 1790-es években

Örsi Zsolt

KARCAGI KERTKÖNYVEK A 19. SZÁZADBÓL

Mielőtt megvizsgálánk a karcagi múzeumban lévő, a címben említett könyveket, röviden érdemes összefoglalni a mikor és hogyan keletkeztek a várost körülölelő kertek.

Először is azt érdemes tisztázni, hogy a mai értelemben vett kertek, ahol ma-napság elsősorban zöldség és gyümölcsstermesztés folyik, a 18. század utolsó harmadáig, a filoxeravész megjelenéséig jórészt szőlőskertek voltak. A bor ugyanis az egész középkor folyamán, de mondhatjuk, egészen napjainkig különleges helyet foglal el, mind a kereskedelemben, mind az étkezési kultúrában. A bordézsmá, a borkimérés, és a kocsmáltatás mindenkor szigorú ellenőrzés alatt állt, hiszen ebből jelentős bevétele származott a földesúrnak vagy a helyi közösségnek, de a városi polgároknak is.¹

Első írásos emléke az alföldi, így a nagykunsági szőlőknek, illetve annak hiányának 1536-ból való: „Borból olyan sok van, hogy Magyarország csaknem minden vidéke (kivéve azokat a sík vidékeket, melyek a Tiszán innen és túl Várad felé vannak, illetve a Bács vidéket és néhány más helyet) terem nemesborokat, édeset és savanykásat, a kettő köztit, erőset, könnyűt, mérsékeltet hatót, de fehéret jóval többet, mint vöröset. A sört a borbőség miatt csak a birodalom kis részén ismerik; a kun mezőkön az odaszállított borokon kívül a kunok ismernek egyfajta italt, melyet kölesből és vízből sajtolnak a maguk módján, ezt bozának nevezik”.² Így ír Oláh Miklós, a későbbi esztergomi érsek Hungária című munkájában a magyarországi bortermelésről. A fentebbi megállapításból világosan kitűnik, hogy vidékünkön, a Nagykunságban, ebben az időszakban, és bizonyára korábban sem folytattak bortermelést, azaz a későbbi szőlőskertek előzménnyel nem rendelkeztek. A szőlőtermesztésnek és a bortermelésnek a 16. században tehát nem találjuk nyomát ezen a területen. Ez elsősorban a helyi adottságoknak köszönhető, hiszen a nagykun falvak viszonylag szűk határait időről időre a Tisza vize borította el, az ármentes részekeken pedig szántóföldi földművelést, elsősorban gabonatermesztést feltételezhetünk. Az ideiglenesen elárasztott területek legfontosabb növénye a fű volt, amelyet szénának szárítva, vagy télire is lábon hagyva a fő jövedelemforrást biztosító állatokkal etettek meg. A kunok tehát, ha bort nem is, de egy jellegzetes szeszesitalt készítettek, a bozát, amelyet egyfajta kölessörnek nevezhetünk.³

---

¹ Az ehhez kapcsolódó jelentős irodalomból a teljesség igénye nélkül: ZOLTAY Lajos 1905, BALLAI Károly (szerk.) 1943.

² OLÁH Miklós 1982. 1091.

³ TAGÁN Galimdzsán 1928., SZATHMÁRY László 1932., PALÁDI-KOVÁCS Attila 1966.

Ugyanezt a feltételezést erősítik meg, illetve bizonyítják az egri vár nem sokkal később kelt számadáskönyvei is.⁴ A kolbásszéki területekről nem folyt be bortized, azonban Karcagújszálláson: „*Bort mérnek ki (educillant), évente egyszer 8, máskor 9 hordóval*”.⁵ A kocsmáltatási jogot időről-időre meg kellett újítani. I. Lipót (1640–1705.) 1668. július 17-én kelt kiváltságlevelében a jáász és kun községek kocsmatartási jogát megerősítette, „*mivel a jáászkn – községekben a kocsmáltatás gyakorolásának jogköre a községek s egyes lakosok irányában szabályozva nem volt, s ennek folytán többféle kellemetlen zsurlódások merültek fel*”.⁶ A rendezett jogviszony aztán a régi állapotokat, az 1622-ben kiadott, majd 1646-ban megerősített rendeleteket állította vissza, azaz minden Jáászkn községet megilletett a kocsmáltatás joga. Ez jelentős bevételi forrásnak számított akkoriban. A borkimérések hasznáról kaphatunk képet Zoltay Lajos munkájából, amelyben 17. század eleji források alapján mutatta ki ezt a meglehetősen magas bevételt. Az 1610-es években a bormérés tiszta haszna átlagban 18–20%-ot ért el. Ez évenként változott ugyan, volt, amikor csak 8,4%-ot taksált, de fölkúszhatott 35,8%-ra is. A 18–20%-os középtérték akkor is extraprofitnak számít az ebből a korban, a mezőgazdaságban elérhető évi 4–5%-os nyereséghez képest.⁷

A hódoltság alatt azt természetesnek vehetjük, hogy a szőlőtermesztés nem tudott meggyökeresedni az adott történelmi viszonyok között. A ránk maradt adóösszeírásokból kitűnik, hogy bort nem szolgáltattak a kun falvak.

A török kiverése után a jáászknokat, mint „új szerzeményt” I. Lipót király a Német Lovagrendnek adta el. 1714-ben Christof Heinrich Kayau báró az új földesúr megbízásából bejárta a Jáászknuságot, amikor Karcagról a következőt jegyezte fel: „*A helységnek elegendő szántóföldje és rétje van, nincs azonban szőlője, folyóvíze és erdeje*”.⁸ Tehát még ekkor sincs szőlőskertje a város lakosságának, mintahogyan az 1715-ös országos összeírás „Fossorum Vineae” oszlopa is üresen maradt.⁹ A rendelkezésünkre álló adatokból kitűnik, hogy ebben, illetve a korábbi időszakokban ismeretlen volt a szőlőművelés Karcagon. Ezt támasztják alá Égető Melinda kutatásai is, melyben megállapítja, hogy a Tisza bal parti sávjától, a bihari hegyek előterétől, Polgár és Debrecen határának kivételével az 1710-es évekig biztosra vehető, hogy az egész Tiszántúlon nem műveltek szőlőt.¹⁰

A karcagi szőlők első írásos említése 1720-ból való, amikor húsz kapásnyi növény telepítését kezdték meg a visszaköltözött lakosok. Nyolc évvel később már majdnem a duplájára, 39,5 kapásra emelkedett a szőlővel beültetett terület.¹¹ A kapás mint mértékegység a Jáászknuságban 200 négyszögöl nagyságú területet

⁴ BENEDEK Gyula 1974, SUGÁR István 1977.

⁵ BOTKA János 1987. 240.

⁶ GYÁRFÁS István 1885. 302.

⁷ ZOLTAY Lajos 1936. 35.

⁸ CSEH Géza 2004. 272.

⁹ http://mail3.folio.net/images/teka05/n78_05_135.jpg

¹⁰ ÉGETŐ Melinda 1993. 94.

¹¹ KISS József 1979. 130.

jelentett.¹² Tehát közel 8000 négyszögöl szőlővel rendelkeztek a karcagi lakosok a század első harmadának végén. A környező Nagykun településekre költöző mátraaljai új gazdák, a szőlőkultúra nagyobb tapasztalatával ennél jóval nagyobb arányú telepítésbe fogtak. Kunmadarason 100, Kisújszálláson 50 kapás szőlőt ültettek.¹³

A magyar tudományos földrajz megalapítója, Bél Mátyás 1730-ban utazta be a Nagykunsgát. Kéziratban maradt munkáját csak 1975-ben ismerhettük meg magyar fordításban, amelyben megemlékezik a kunsági szőlőről is: „*A föld különben kövér, feketés, ha megtelítődik nedvességgel, megterem mindenféle magot, noha trágyázás nélkül puszta csak szántással forgatják meg; a szőlőt is megtűri, melynek gyümölcse halványvörös és kellemes, de nem tárolható.*”¹⁴ A mondat utolsó részében vélhetően a borra gondolt a neves tudós. Karcagújszállást említve a következőket írja a szőlőkről: „*Hasonlóan kevés (ti. Kunmadarashoz), de termékeny a földje, és megtermi nemcsak a gabonát, hanem a szőlőt is. Ezekben az években ugyanis szőlőt ültettek az itteniek, s már egészen jó szüretjük is volt vörös szőlőből, de mivel az új előtt mindig megisszák, semmi bizonyíték nincs arra, hogy tárolható.*”¹⁵ Ennek nyilvánvalóan két oka lehetett: egyrészt a lakosság elsősorban a saját borát fogyasztotta, amely nyilván sokkal olcsóbb volt, mint a behozott, kocsmán értékesített ital, másrészt, a termőterületek kicsinyisége a lakosságot nem tudta maradéktalanul ellátni. Szóba jöhet még az elégtelen eszközrendszer és a termelési tapasztalatok hiánya is.

Az eladott Jászkunsgát új földesurai minél hamarabb szerették volna a vételárát visszakapni, ezért 1731 februárjában Joseph Fuchs hadbiztos és Franz von Billard budai főhadbiztos egy hét cikkelyből álló javaslatot terjesztett az Udvari Comissio elé a Jászkun Kerület jobb gazdálkodásának bevezetésére, amelyből nagyobb jövedelemre számítottak. Ebben a következőket rögzítették: „*...a bortizedből be fog jönni 1500 urna bor (1 urna=54,30 liter), bár időnként többet lehet remélni, ha ugyan a legtöbb helyen a régebben művelés alá fogott szőlőskertek napról napra növekednek.*”¹⁶ A termőterületek tehát nem bővültek, olyan arányban, mint számították. Ennek előmozdítására megfogalmaztak egy utasítást, amelynek hatodik pontjában uradalmi szőlőskertek létesítését határozták el. „*Meglehetősen sok helységben uradalmi szőlőskerteket kell létesíteni, méghozzá olyan nagyságúakat, amelyeknek termése elegendőnek látszik a földesurasági borkimérések szükségleteire. Ezeknek rendszeres művelését ki kell róni a helységek lakóira. S ezenkívül néhány napos kaszálást is meg lehet tőlük követelni az*

¹² KISS József 1979. 241. A kapás, mint mértékegység azt jelentette, hogy egy ember egy nap alatt mennyi földterületet tud megművelni. A talajminőség egyenletlensége miatt, ez tájanként, más és más nagyságú volt.

¹³ KISS József 1979. 130.

¹⁴ BÉL Mátyás 1975. 13.

¹⁵ BÉL Mátyás 1975. 27. Bél Mátyás a Nagykunsgátban csak Karcagújszálláson és Kunszentmártonban említ szőlőskerteket.

¹⁶ KISS József 1992. 123-125.

*uradalom részére. Mivel azonban most ezzel túlságosan elrémísztenénk a népet, jobb lesz ezeknek az elrendelésétől időlegesen tartózkodni.*¹⁷

Aggodalmuk jogosnak bizonyult, hiszen a tervjavaslat és a hozzá csatolt végrehajtási utasítást megvitató bizottság, amelyben a kerületi kapitányok is részt vettek, megállapította, hogy nem lehet új urasági szőlőskerteket létrehozni, hiszen a kerületben ingyen szőlőmunkásokat nem találnának, így a borkimérést is el kell halasztani.¹⁸ Gr. Althann tábornok az Udvari Commissio elnöke kénytelen-kelletlen tudomásul vette a terv elleni véleményeket és az évben eltekintett a megvalósításától, de nem mondott le a későbbi, fokozatos bevezetéséről.¹⁹

1732. október 14-én Orczy István földesúri adminisztrátor a következő utasítást adta ki: „*Kegyelmed, Gaál Mihály kapitány uram, vévén ezen commissiómat, azért az egész Nagykunságban levő helyeket vizsgálja meg, valahol szőlők vannak! Vizsgálja meg azt, hogy aki nem ültetett (be földet) szőlővesszővel, azon mindeniken 12 Forintokat desummáljon minden könyörületesség nélkül! Aki pedig nem fogott mindeddig (ti. szőlőföldet), mindjárt tartozik fogni. Hogy annyival is inkább megtartassék, unitis viribus mind marhátul, s mind madártul (eltitattik). Melyhez különben (másként) sem cselekedjék Kegyelmed!*”²⁰ Ennek hatására Gaál Mihály nagykun kapitány elrendelte, hogy minden településen alakítsanak ki szőlős kerteket.²¹

Orczy betegségére hivatkozva a következő év őszén lemondott megbízatásáról, így a szőlőtelepítés erőltetése, utódjára Podharadszky Györgyre hárult, akinek sikerült ezt véghezvinnie. Mint egyik 1735-ben kelt levelében írja: „*Mekkora viszályom volt a lakosokkal a szántók és a rétek felosztásakor a Nagykunságban, és mekkora az új szőlők telepítésekor! Hogy a lakosság állandó legyen és leszokjon az elköltözésről, még 12 r. Ft bírság terhe alatt is elrendeltem, s a szőlőtelepítés lassan sikerült. De senkitől egy fillért (...) sem kaptam, nem is törekszem ilyesmire.*”²² Ennek ugyanakkor ellentmond az a tény, hogy ekkor még csak 176 kapás szőlőről vannak adatok a Nagykunságból.²³

A szőlőtelepítések erőltetett üteme azonban nem csak a lakosság ellenállásán hiúsult meg, hanem az eltérő adottságú talajokon is múlt. Az ekkoriban termesztett halványvörös, zamatos szőlő csak az arra alkalmas helyeken hozott jó termést. A mélyen fekvő, kötött talajokon csak kevés helyen lehetett szőlőt telepíteni. Ezért is volt irreális a rendelkezés ez a nagykunsági gazdák számára.²⁴

1740-ben Karcagújszállásnak már 202 kapás, azaz 40 400 négyszögöl szőlője volt a korabeli adatok szerint.²⁵ Ez már jelentős növekedést mutat a korábbi évekhez képest. A szőlőskertek komoly értéket képviseltek. Ezt mutatja forgalmi

¹⁷ KISS József 1992. 126.

¹⁸ KISS József 1992. 129.

¹⁹ KISS József 1992. 129.

²⁰ KISS József 1992. 178–179.

²¹ OROSI Sándor 1990. 307.

²² KISS József 1992. 150.

²³ KISS József 1992. 152.

²⁴ KISS József 1992. 152.

²⁵ KISS József 1992. 187.

értékük is. Hatszor-nyolcszor értékesebb volt, mint a szántóföld.²⁶ Az értékeket, a megművelt területeket védeni kellett a tisztességtelen szándékú emberektől, ezért a város alkalmazásában a tanítók, egyházfiak, molnárok, mészárosok, kocsmárosok, pásztorok, béresek, kocsisok, mezőőrök mellett szőlőőröket is találunk. A szőlők provizora Nyéki István, a négy szőlőőr Barla János, Somogyi János, Szabó István és Tyukodi András volt ebben az időben.²⁷ Jól látszik tehát, hogy a szőlőskertek védelmére, megóvására is gondot fordítottak.

A város körül jelenleg tíz kert található. Ezeket a település közelében, a jobb minőségű, magasabb, partosabb helyeken jelölték ki. A legrégebbiek a Nagyvénekert és Kisvénekert, vagy ahogyan egykor nevezték, „Első Régi Nagy Kert”, illetve „Második vagy az Régi Kis Kert”. A Nagyvénekertet 1711-ben, majd néhány év múlva a Kisvénekertet osztották ki.²⁸ Ezek felmérését határozták el 1772-ben, hogy: „*annakutánna úgy ki ki tudhassa Szölleje Hosszának és végeinek hány ölből való létit, hogy a szerént idővel és minden versengések és pörlekedések az Lakosok által el háríttasanak, és ki ki megmért Szöllejének bátorságos és békességes bírásban maradhasson*”.²⁹

A lakosság számának emelkedésével e két kert hamarosan kicsinek bizonyult, jelentős igény mutatkozott újabb területek művelésbe vonására, ezért a város, a felméréssel egy időben, még ugyanabban az évben, új szőlőskerteket alakított ki. Ekkor három új kertet hoztak létre egyenként négy-négy dűlővel. Az új birtokokért természetesen fizetni kellett, tíz „Bétsi öl”-et mértek öt rénes forintért. Összesen 2226,50 forint értékben adtak el földet.

1811-ben azonban már ezek is szűkösnek bizonyultak, ezért újabb kerteket osztottak. Ekkor nyitották meg az Agyagos kertet és Hegyesbor felől a Partos kertet, a Völgyes kertet és a Kurta kertet.³⁰ Ezzel megnyílt a lehetőség egy szélesebb és nagyobb arányú szőlő- és kertkultúra kifejlődése előtt.

Legutoljára a Rökkantkertet osztották ki. A visszaemlékezések szerint: »A közbirtokosságé volt ez az összehordott, feltöltött terület. Ínségmunkával alakították ki. 1915-16-ban osztották szét, I. világháborús hadirokkantak, özvegyek kaptak itt földet, általában öt sort».³¹

Az első katonai felmérés Nagyikunságra vonatkozó országleírásának (1782-1785) szempontjai között ugyan nem szerepel kertekre vonatkozó kérdés, Karcagújszállásnál (Kardszag Új Szállás) azonban az erdőkre vonatkozó résznél megjegyzi, hogy: „*A szőlőskertekben lévő gyümölcsfákon kívül itt nincs más fa*”.³² E század végéről még két, erre egybecsengő adattal találkozhatunk. Vályi András országleírásában azt közli: „*... kerti borok, 's gyümöltsök elég terem...*”.³³ Bedekovich Lőrinc kéziratos könyvében ugyan ezt erősíti meg, szinte

²⁶ OROSZI Sándor 1990. 312.

²⁷ KISS József 1992. 187.

²⁸ S. PÜSKI Anna 1982. 541.

²⁹ OROSZI Sándor 1990. 310-311.

³⁰ S. PÜSKI Anna 1982. 541.

³¹ DEMJÉN Lajosné – FÖZŐ Mária 1999. 10.

³² CSEH Géza 1995. 37.

³³ VÁLYI András 1799. 292.

szóról szóra: „*Fábul szűkölködnek a' Lakosok, Kerti borok elég terem, 's Gyümöltk is.*”³⁴ Az új kertosztások tehát elérték céljukat a lakosság bor és gyümölcs felhasználása biztosított volt. (1-2. kép)

A 18. század végére már kialakult egyfajta szőlő és borkultúra Karcagon, amely, ha nem is volt olyan magas színvonalú, mint a jóval régebbi hegyi szőlők és borvidékeié, azért Csokonai Vitéz Mihály egynéhány szó erejéig említésre méltónak tartotta. „Varró Sándornak” című versét így kezdi:

*Kedves Úr!
 hogy tegnap gyomrunk jól megtele
 Nem hagytuk a habzó poharakat tele.
 Borszag érzett rajtunk, nem könyvszag, nem kardszag,
 Kísértvén szomjunkat a vinum de Kardszag.
 De a víg kortyok közt még többre ment a szám,
 Hogy egy kis édes ízt érzett rajta a szám.
 Az édes bor kedvet másnak is tám adott,
 Mert láttam, jókedve másnak is támadott.*³⁵

Fényes Elek így jellemzi a karcagi kerteket 1836-os munkájában: „*Közönséges kerti vetemény és zöldség elég van, 's nagy jóízű spárgák a' mezőkön vadon teremnek. Gyümölcsfákat csaknem kirekesztőleg a' szőlőskertekben láthatni, mellynél fogva gyümölcsben érezhető a' szükség, s' általjában ennek természetére, s' nemesítésére kevés gond fordítatik. Egyébirántsárga és görög dinnye nagy bőséggel van, s' Kisújszálláson és Kardszagon egy Takáts nevű görögdinnye faj a' magyar országi leghíresebb dinnyékkal vetekedhetik. Szőlőskertet kisebb nagyobb részben mindenik helység mivel, de ezekben természet gyenge 's nem állandóbort magok a' lakosság fogyasztják el, kereskedésre ebből nem marad. Jóságára nézve a' hegyi borokhoz nem hasonlítható, hanem a halasi és kardszgi eléggé dicsértetik*”.³⁶

Később Palugyai Imre a „Jász-Kún Kerületek” taglalásakor, 1854-ben megjelent munkájában Fényeshez hasonlóan ezt írja: „*Szőlőskert kisebb, nagyobb mértékben majd minden kún községi határban miveltetik; jóság tekintetben a halasi – s karczagiak dicsértetnek*”.³⁷ Ez már egy újabb állomása a karcagi szőlő és borkultúra történetének. Ekkorra teljesedett ki az a rengeteg munka, a száz éves tapasztalat és nem utolsó sorban termesztési technológia, a hozzáértés, amelyet a lakosok évtizedek alatt felhalmoztak, elsajátítottak. Minden bizonnyal kijelenthetjük, hogy a 19. században érte el csúcspontját a karcagi szőlőtermesztés és borkészítés, amelyet csak az 1880-as években megjelent filoxéra vész akasztott, illetve semmisített meg.

A huszadik század elején a legtöbben felhagytak a zártkerti szőlőtermesztéssel. A bortermelés helyét átvette a konyhakerti növények és gyümölcsök ter-

³⁴ TÓTH János 1976. 43.

³⁵ CSOKONAI VITÉZ Mihály 1973. I. 257.

³⁶ FÉNYES Elek 1839. 147.

³⁷ PALUGYAI Imre 1854. 70. Minden valószínűség szerint Fényes Elek munkájából vette át.

mesztése. Ezeket elsősorban saját szükségletre fordították, a többletet pedig a hetipiacon értékesítették. A gyümölcsfák termését lekvár- és pálinkafőzésre használták. A kertekben legnagyobb arányban szilvafákat ültettek, ezt követte a cseresznye, a barack, körte, alma és a dió.³⁸

Az 1970-es években következett be egy újabb, nagyobb arányú kertkultusz. Ebben az időszakban kezdtek el kertföldeket vásárolni az iparban dolgozók és a paraszti gyökerekkel rendelkező értelmiségiek. Ez azonban nem csak karcagi jelenség, hanem országosnak mondható irány volt. A viszonylagos jólét, a megtakarítások lehetővé tették, hogy telket, nyaralót vásároljanak és ez egyfajta divat, követendő példa lett. Karcagon, mikor a város első embere, a városi párttitkár ennek a divatnak megfelelően kertet vett, az összes valamit magára adó „elvtárs” igyekezett a közelében földet vásárolni. Hamarosan szinte az egész kert egykori ÁVO-sok, munkásörök, vállalati pártfunkcionáriusok, szakszervezetisek kezébe került. Az egykori tulajdonosok hamar túladtak a busásan megfizetett kertjükön. Hamarosan villanyt vezettek be és gomba módjára nőttek ki a földből a téglából épített szoba-konyhás kertkunyhók.

* * *

A Györffy István Nagykun Múzeum adattárában két kertkönyv található. Az egyik igen szokatlan formájú 13,5×42,5×2,5 cm 269 oldalt tartalmaz. Papír borítású fed- és hátlapján egymásba fonódó – elváló növényi mintákkal. Bőr gerince szakadozott. A kertkönyv „*A Közép Újj Szöllős kert Laistroma 1838dik Évben Januárius*” címet viseli, amely a külső fedőlapra ragasztott címkén olvasható. A harmadik oldalon „*'A karczagi közép újj kert gazdasági laistroma 'a melj készült Cs. Tóth Mihály és Cs. Kováts András kertgazdai hivatalos igyekezetük által 1838 dik Esztendőben Boldog Asszon Havában*” feliratot olvashatjuk.³⁹ Az ötödik oldalon egy szabálygyűjtemény olvasható. „*Az 1772 dik Esztendőben osztatott Úly Középső kertbe Lévvő gazdák minémü tilalom ellen járókat büntesenek meg. ugy mint.*

1no Az árkot valaki meg nem ássa, vagy a' Garádját nem rakja.

2no A Düllöket a' ki el szoríttja.

3 no A' Mezsgyéknék tisztán való nem tartása.

4 no A' Kapuknak nyitva való hagyása, kik azokon be menő, kártevőknek meg adása.

5no A' Garádjáknak megmászása, vagy ki 's bé rajta való járása.

6no Csemetéknék ki ásása, vagy levágása.

7no Éjtzakai Tólvaj.

8no Nappali Tolvaj.

9 no Káposztáknak, s Répáknak, hagymáknak, Ugorkának, Dinnyéknék, Paszujoknak, vagy babnak, leszedése, vagy fel ásása.

10no Kertben való vadászat Puskákkal vagy Ebekkel.

³⁸ PETERCSÁK Tivadar 1995.

³⁹ GYINMNA 902. 3.

- 11no Tallózóknak járása.
 12no 'A mely Embernek szőlője nincs a' kertbe járkálni, vagy vizsgáladni Gazda híre nélkül.
 13no Szomszédoknak mesgyék körül való károkat okozó fák le vágattasanak.
 14no más mesgyén való járás.
 15no Kert Gazdától citálandó Gazdáknak meg nem jelenése.
 16no 'A Kertbe Vasárnapokon való járás.
 17no Ásót, kapát, Fejszét metző kést valaki elviszen, meg büntettség.
 18no Ha a Gazda a' Kerülőknak vigyázatlansága miatt, kárt vall, a' Kerülő a' kárt tartozik megadni
 19no 'A Ki szőlő földet Biráknak, vagy Kert gazdáknak híre nélkül vagy ad, vagy vérszen.
 20no 'A ki szőlő földet vérszen, bizonyos árron, tartozik a Kert Gazdáknak 40 pénznel.
 21no Valamelly Gazda földjének igazítására vagy valamelly kárnak meg betsülésére, a' kert Gazdákat kívánnyá 40 pénzzel.
 22no A' Lakatoknak idegen kúltsal ki nyitása.
 23no Szőlő vesszőknek le szedése, gazda híre nélkül.
 24no Szárz fáknak le vágása, vagy el vitele, gyümölcsöknek le szakasztása.
 25no Szabadon jószágot, vagy csikót menni.
 26no Méheknek kertbe való tartása.
 27no 'A kert gazdáknak pedig I forintnál fellyebb nem lehet büntetni, ha azon felyül nagyobb kár vagyon Biráknak tartoznak hírt adni.'⁴⁰

A hetedik oldaltól kezdték meg a lapok eredeti számozását a lap tetején. Itt szerepel a dűlő sorszáma is. A sima oldalakat egy nagyobb és három kisebb részre osztották. Ez tartalmazta a tulajdonos nevét, a kert nagyságát ölben, sukban és árban. A 46. oldalig tart a kerttulajdonosok első felsorolása, majd a 49. oldaltól az adásvételeket, cseréket jegyezték be. Ezek általában egy sablon szöveget tartalmaznak, amelyben szerepel az eladó és a vevő neve, a kertföld helye, nagysága és a vételár. A kontraktust a kertgazdák aláírásukkal hitelesítették. A vételár szinte mindig készpénz. A kertföldek sorát 5 és 30 forint között értékesítették. Hogy ezeknek a szélsőségeknek melyek a pontos okai, teljes bizonyossággal megállapítani nem lehet, hiszen a könyvben csak a fentebbi adatok szerepelnek. Így nem tudjuk, hogy volt e rajta kertkunyhó, milyen és mennyi gyümölcsfa volt az ingatlanon. Csupán egyetlen esetben jelzik az építményt: „K hajdú Istvánné Alább megírt adatom tuttára a kinek illik hogy a középső Úly kertbe lévő szőlőmet elatam 150 váltóforintokért rajta lévő kunyhóval. 1843. December 27 K G [Az az kert gazdák Ö Zs.] Cs Kováts András Vad Péter”⁴¹ Itt sajnos a kert nagysága nem szerepel, így ez sem ad támpontot arra, hogy mi határozta meg pontosan a kert értékét. Az értéket növelhette az is, ha a kert be volt vetve, bár nem olyan mértékben, mint a fák és a szőlők.

⁴⁰ GYINMNA 902. 5.

⁴¹ GYINMNA 902. 56.

A cseréket is ide rögzítették az alábbi módon. „Cs. Nagy András adom túttára akiknek illik hogy az Téglá vető Kertben lévő 9 azaz kilentz sor szőlőmet el tseréltem Nyéki Istvánnak az agyagos kertben lévő 10 azaz tíz sor szőlőért toldván Nyéki Istvánnak két ellő birkával és két tokjával. 1838 K G Cs. Tóth Mihály Cs. Kováts András”.⁴²

A cserék mellett többször találkozhatunk a férjhez ment lány jussának kertföldben történő kiadásával: „Én S(z)erepi András Alábbmegírt adomtuttára-akinek illik a hogy a középső Új kertbe lévő 10 sor szőlőmet jusbaatom Ersebet leáyonnak Elek Andrásnénak 1831 Mai 11. K G Cs Kováts András Vad Péter”.⁴³

Ritkán ugyan, de az örökítést is feljegyezték: „Numero 2134 Ház Alab meg irt Halydú Fernctzné adom emlékke Hogy néhalyi T Balog Ferntzné T Balog Sárának és maradékának az téglás kertben lyússaba örökösen meg másol Hatatlanul mint gyermekelyinek 1851 dik April 26 7 az az Hét sor Szőlőlyét K G Balog János B Tóth Péter”.⁴⁴

Máshol egy érdekes jogi helyzetet, a feleség gondviselésért való öröklését rögzítik: „Jegyző 319 Númeraház 1124 Öreg Szerpi András testamentom szerint Gondviselésért 10 sor Szőlőmet örökösen meg másíthatatlanul Hitvesének dörögő Sárának, által hagyta. 1851 dik K G Balog János Tóth Péter”.⁴⁵

A fentebbi idézetekből kitűnik, hogy a „Közép Újj Kert”-et többféleképpen nevezték „első új kert”, „második kert”, „középső újj kert”, „téglavető kert”. Ennek az a magyarázata, hogy az 1772-ben kiosztott kerteket négy dűlőre tagolták, annak érdekében, hogy könnyebben azonosítani lehessen a kerttulajdonosok földjeinek helyét, illetve mindenki meg tudja közelíteni saját birtokát. Az egyes dűlőket aztán nem csak számuk szerint emlegették, hanem egy közmegegyezéssel kialakult formával. Ez az oka a többféle elnevezésnek, amely követi az ésszerűség szabályait. Így lett az első dűlőből „első új kert”, a második dűlőből a „második újj kert”, a harmadik dűlőből „középső újj kert”, a negyedik dűlőből pedig a „téglavető kert”. 1863-ig mindegyik elnevezés élt a kertkönyvben, később azonban egységesült és téglás kert néven vált ismertté. A későbbiekben ez is módosult az első és második dűlőből lett a Téglás I. kert, a harmadik és negyedik dűlőből a Téglás II. kert.

A tulajdonosok állandó változása miatt időről-időre szükségessé vált egy új fejezet keretében az éppen birtokló gazdákat újra nyilvántartásba venni. Ezt először 1863-ban készítették el, majd ezt követően 1881-ben, amikor csak az első és második dűlőt, 1882-ben külön a harmadik-negyedik dűlőt vették fel. A továbbiakban már csak a harmadik és negyedik dűlőt írták össze Téglás kert név alatt, így 1891-ben, 1895-ben, amikor a városi mérnökkel a hiteles térkép alapján újramérették a kerteket. A következő névsorra 1905-ben került sor, majd később 1911-ben. A legutolsó teljes összeírás 1967-ből való. Ekkor már II. téglás kert nevezet alatt szerepel a harmadik és negyedik dűlő.

⁴² GYINMNA 902. 50.

⁴³ GYINMNA 902. 57.

⁴⁴ GYINMNA 902. 61.

⁴⁵ GYINMNA 902. 63.

Az első összeírásban 237, a másodikban 267, a harmadikban 254, a negyedikben, (már csak a harmadik-negyedik dűlő) 152, az ötödikben 128, a hatodikban 149, a hetedikben 135, a nyolcadikban 153 gazdát írtak össze. mindebből arra következtetésre juthatunk, hogy a tulajdoni arányok jelentősen nem változtak az említett időszakban.

A kertkönyvbe vezették be a rendes évi kertgyűlések jegyzőkönyveit, a kertgazda elszámolását a közös vagyonnal, az előző évben meghatározott célok teljesítését.

A példa kedvéért álljon itt Vad Péter kertgazda elszámolása, amelyben szerepel a gazdák által fizetett hozzájárulás, illetve a kiadások, amelyeknek jelentős részét az új kapura költötték, de ebből javították ki a kútkávát és a kútostort is. „*Én vad Péter Kert Gazda múlt év 1879 ben tet kiadásaimat es kezemhez jöt pénzről ezennel számadásomat teszem a következőkép*

<i>Az kert részről összeg</i>	29	68
<i>Bejövetel összeg</i>	29	68
<i>Ezen eredeti Bizonyítványra vonatkozva fizettem</i>		
<i>Vátzi Istvánnak</i>	24	75
<i>megint kárpótlásul</i>	2	50
<i>az alább írt 2f 50ből ötven kr: az kovátsnak ment.</i>		
<i>kovátsnak munkáért</i>		40
<i>kilintsert</i>		40
<i>létz szeg</i>		20
<i>kút kávához deszka</i>		40
<i>kút ostor és vasalás</i>		90
<i>Kiadás összeg</i>	29	55
<i>Az kapú leállításkor bor</i>		75
<i>Vad Péter mint Kert gazda</i>		
<i>Az ócska kapuért kaptam 3 fo</i>		
<i>Büntetés pénzt 2 forintot.</i> ⁴⁶		

A kertgazdaság egyszerre állította fel az új kapukat két-két dűlőként. A másik új kertkapu állításáról bővebben is olvashatunk: „*Midőn a 1879 évben január hó 7 és 8 dikán tartandó értekezlet határozóvátette az Ujj kapu tsináltatását ezennel én mint Kert Gazda bizattam meg, elhatároztam szakismerő emberekkel közleni a vállalatot meg hittam Vajó Andrást és első kaput 42 f recés kaput 39 forintért készített volna amint a számlát bemutatta ismét Váci szollítottam meg az számlája 24 forintot mutatott meljhez nekem keresztvasat kellett volna adnom ismét Újfalusi Sándor Uramat kértem fel mint tulajdon birtokost a téglás kertben és minden munkáját vassal ellátva felvállalta 21 for az az huszony egygy forintért oszt érteben [osztrák értékben Ö Zs] nem tagadhatom el hogy a kasszában 13 forint van de azt monták gazduramék hogy még idővel elővehetyük ezen sumát, Kátai Sámuel mint Kert Gazda Január hó 14 dike.*

⁴⁶GYINMNA 902. 75.

*Tüdős János kezembe adott a kapura szedett pénzből 19 forintokat*⁴⁷
„Ismét tüdős János behozott 10 forint az az tíz forint osztrák értékben ismét Újffalusi Sándor maiszternek attam 15' az az tizen öt forintokat. 879 Januar 16.

<i>ismet hozott</i>	2 f	79 k
<i>ismet hozott</i>		26
<i>ismet hozott</i>		14

Summa

19	
10	
2	79
	26
	14
31	119
32	19

<i>ebből kiadtam</i>	21 f 70 kr
<i>marad</i>	10 f 49 kr

Mindkét kapu elkészült tehát a közösség óhajának megfelelően. A közös elhatározást közös cselekvés követte.

A 122. oldaltól a 125. oldalig „Bizonyítványok” címszó alatt ismét az adásvételek, cserék, öröklések bejegyzései találhatók. A könyv hátulján a 248–269. oldalon találjuk a kertgazdák beszámolóit, illetve a gazdagylések jegyzőkönyveit, amelyek furcsa módon hátulról előre haladnak, vagyis a régebbi bejegyzések vannak a könyv hátulján, de néha keveredés is megfigyelhető, mert oda írtak, ahol éppen hely volt. Az első bejegyzés bár nincs dátumozva valószínűleg 1838-as: „*Amely három Forint kezembejött Ugró Gazdatúl fordítottam a közönység haszonba, vettem egy vedret 27 garason a könyv 17 garas veder reperálás 8 garas Kapu sark 3 garas kötél 6 garas*”.⁴⁹ Ezt látszik alátámasztani az, hogy a legutolsó lap legelején találjuk a beírást, valamint hivatkozik egy könyv vételre, amely valószínűleg éppen a nevezett kertkönyv. A következő bejegyzés 1855 áprilisában egy új kapu állítását és kútkészítést dokumentálja. Az, hogy a kút és a kapu fontos szerepet töltött be a kertgazdaság életében mi sem bizonyítja jobban, mint a „Gazda Úramék” határozatai: „*1869 április hó 24 dikén Határozták Tisztelt birtokos Gazda Úramék az kertkút fejjesztését és minden sor szőlőre egy krajcárt rendeltek Ezen pénz ből kezembejött 16 forint és 16 krajcár ebből költöttem*

⁴⁷GYINMNA 902. 268.

⁴⁸GYINMNA 902. 269.

⁴⁹GYINMNA 902. 269.

<i>Kút ácslóknak</i>	<i>5 forint</i>
<i>300 tégláér attam</i>	<i>3 f 90 kr</i>
<i>3 szál deszkáér</i>	<i>1 f 90 kr</i>
<i>kút gé mért</i>	<i>2 f</i>
<i>Vida Mihálynak</i>	<i>1 f</i>
<i>Kút ostorér</i>	<i>-, 50</i>
<i>Kút kankaré k ér</i>	<i>-, 50</i>
<i>50 szegír ismét 12 ír</i>	<i>25'</i>
<i>Kút fúrúír</i>	<i>30</i>
<i>Kötélír</i>	<i>10</i>
<i>Író szerér</i>	<i>10 kr 8</i>
<i>S Más Úrnak vassír kut gémb</i>	<i>18</i>
<i>Gémbevaló szegír fizettem</i>	<i>19</i>
<i>Bokor Imre kovács mester</i>	<i>14</i>
<i>Ismét papirosra</i>	<i>2</i>
<i>Egy vederír attam</i>	<i>45</i>

A kútfejlesztés tehát elkészült.⁵⁰

A következő gazdagylás a kertkönyv szerint 1895-ben történt. Valószínűleg addig is megtartották minden esztendőben, de jelentősebb eseményt vagy nagyobb felújítást nem határoztak el, így a kertgazdák, csak a kiadásokat rögzítették, azt sem mindig. 1895-ben tehát. „*Elhatározta az egész gazdaság, hogy a kertet míressük fel, sorját 1 ½ krért, hapedig akadolyanegyén, aki nem akarna fizetni azt az községi bírónak [jelentjük] ugyan azon gyűlés határozata aztel, hogy az gazdaság pénzéből haleszojan gazda, aki meg nem fizetne fizessenbe majdbe majdbefizetik még őszig. Szaz mérnökúrnak fizettem az gazdaság pénzéből az Józsa János szöllőföljír Kántor Ferenczéír 60 kr 15 kr összesen 25 f 80 kr*”.⁵¹

A kertgazdaság pénzét minden kertgazda tartozott gondosan kezelni, arról évenként beszámolni a gyűlés előtt. A bevételeket és a kiadásokat feltüntették a kertkönyvben is. A századfordulón a „*maradt 10 forint 51 kr. Tőkésítettem 1900 januar 1 től Lett a Kartzagi Népbank Betéti Könyv értéke 26 korona és 8 fillér*”.⁵²

***

⁵⁰ GYINMNA 902. 267.

⁵¹ GYINMNA 902. 262-263.

⁵² GYINMNA 902. 264.

A másik kertkönyvet Tótkomlói Bence karcagi lakos adta le Karcag Város Polgármesteri Hivatalába, ahonnan dr. Fazekas Sándor polgármester küldte tovább a Karcagi Győrffy István Nagykun Múzeumba, ahol az adattárban lett elhelyezve.⁵³

A 24×29×2,3 cm-es vászonkötésű könyv⁵⁴ Posner Károly Lajos első magyar cs. k. ország szabad. Vonalzó-Intézet és Kereskedelmi-Könyvek Gyárában készült a belső borítón lévő címke szerint. Eredetileg 144 lapot tartalmazott, de mára csak 125 maradt.⁵⁵ Az első szennylapon az alábbi szöveg található: „*Nemes Nagy Kun Karczag Városa Görbe Szőlős kertjének, harmadik, negyedik Düllője részére Tekintetes Kátai Gábor úr Szívességéből ajánlott Kert Könyve. Készült az 1873-k év Apr hó 28-k napján. P. Szabó András Kert Gazdaságába.*”⁵⁶ Már ez az első mondat is igen figyelemre méltó, hiszen megemlíti benne Kátai Gábor nevét, aki megegyezik az orvosdoktor, okleveles gyógyszerész, kerületi majd megyei főorvossal, kórházunk névadójával. Kátait 1868-ban a Nagykun Kerület ismét megválasztotta főorvosának.⁵⁷ Április 16-án elfoglalta hivatalát Karcagon, melyet közel tíz évig viselt.⁵⁸ Nem csak hivatalt viselt, hanem kertfölddel is rendelkezett, mégpedig itt „Karczag Városa Görbe Szőlős kertjének” harmadik dülőjében a harmincegyes térkép szám alatt. „*Ts Kátai Gábor Úr*” öt „fojó öl” azaz 10 sor szőlőt birtokolt.⁵⁹ Az ajánlás így érthető, hiszen egy jeles férfiú, a kerület főorvosa adományozta a kertgazdaság részére a könyvet.

A vonalas füzet lapjait utólag hét oszlopra osztották, amelyből a két legszélsőt csak tulajdonosváltáskor használták. Ezekbe jegyezték be szűkszavúan „megvette”, „öröklés”, „átírási díj fizetve 2 k”. A második rovatba a kert térképszáma került, amelyet nagyság szerint jegyezték be emelkedő számsorrendben. A harmadikba a házszám, később a lakcím, míg a negyedikbe a birtokos neve került. Az ötödikbe és hatodikba a kert területét írták be „fojó öl”-ben, illetve „sor”-ban.

Az első 67 lapon a III. dülő adatait jegyzik, míg a 68–126 lapon a IV. dülőjét. A 128–130. lapokon a „Kiírt részek” olvashatók. 132–247. oldalakon az „1984-ben a II. sz. Zugkert Birtokosai Névsora” (132–188. III. dülő, 189–247. IV. dülő). Innen kezdődik egy új, 20. századi fejezet, amikor előről kezdtek a lajstromot az éppen aktuális tulajdonosokkal, azok adataival. Ez már nem mutat külön sem olyan rendezettséget, mint az előző rész. Itt is megtaláljuk a sorszámot, a tulajdonos nevét, lakcímét, illetve, hogy hány sor kertfölddel rendelkezik. Kevés

⁵³ GYINMNA 3201. szám alatt.

⁵⁴ A vázrat, amely gerincénél szakadt, időközben egy 1989-es OTP- s falinaptárral fedték be, amelyre piros golyóstollal ráírták: GAZDA KÖNYV II számú ZUGKERT.

⁵⁵ A 240–241 között jól látható, hogy több lapot kimetszettek, ez azonban nem módosította a tartalmat. Az oldalakat a kézirat bekerülése után számoztam meg, a könnyebb azonosíthatóság érdekében. A könyv így 250 számozott oldalt tartalmaz.

⁵⁶ GYINMNA 3251. 1.

⁵⁷ 1860 márciusától 1861 augusztusáig már egyszer betöltötte ezt a hivatalt.

⁵⁸ SZÁLLÁSI Árpád 2001.

⁵⁹ GYINMNA 3251. 33.

böngészéssel napjainkig tudjuk követni a tulajdonosokat 1873-tól. Ez azért van, mert az eredeti felvételhez képest az adásvételek nem minden esetben követték az eredetileg regisztrált területeket. Így volt, hogy tíz sorból csak ötöt adtak el, a maradékot a kertszomszéd vásárolta meg. Így a huszadik század végére a harmadik dűlő 65 tulajdonosa 67-re nőtt, míg a negyedik dűlő 124 gazdája 59-re csökkent.

A legérdekesebb része a kertkönyvnek a „Kiírt részek”, amely a közösség által jóváhagyott rendtartás, jogszokás, írásos formája. E kerttörvények azonban nem a könyvvel egy időben keletkeztek, hanem jóval korábban, mint azt az első mondat bizonyítja: „*Kiírt részek az 1791-k évben készített és az újabb időkbenn időki fojtattatott, Kert könyvből 1772-k év Oktober 22-én.*”⁶⁰

„VÉGEZTETETT

Hogy e' Nemes Város szöllős Gazdák, mineműtilalom ellen járókat büntetnek.

Úgymint.

Tilalmaztatnak.

1-ör Az árkot valaki nem ássa, vagy a' vagy a Garágyát nem csinálja.”

A kerteket a kóborló, elszabadult állatok, a vadak továbbá a tisztességtelen szándékú emberek miatt védelmi rendszerrel vették körül. Ez egy árokból és azon belül egy élő sövénykerítésből, legtöbbször jázminbokrokból állt. Régebben készítettek nádfalból is kerítést, mint kiderül egy 1790-es protocullumból. „*Tóth György is panaszt tett ismeretlen tettesek ellen, akik az Epres kert nádfalát az múlt Éjszaka fel vonogatván el lopták.*”⁶¹ Ennek a karbantartása tehát a tulajdonos kötelessége volt.

„2-or A Düllőt valaki kívánja el szántani.”

A kerteket dűlőkre osztották. Így mindenki meg tudta közelíteni saját földterületét. A tiltás a dűlőutak, illetve a dűlő végeken található úgynevezett vakutak elszántására vonatkozott.

„3-or A' Mezsgyéknek tisztán való nem tartása.”

Az egyes kerteket mezsgyék 30-50 cm széles földterületek választották el egymástól. Ezeken közlekedtek az emberek. Rendszerint kaszáással tartották rendben. Szántás után, tavasszal pedig újra ki kellett alakítani, megtisztítani a ráhullott rögöktől.

„4-or A' kapuknak nyitva való hagyása, és azokon be menők, 's kint levőknek, kártételeknek meg adása.”

⁶⁰ GYINMNA 3251. 128.

⁶¹ Idézi DEMJÉN Lajosné-FŐZŐ Mária 1999. 10.

A kerteket gerágyával védték az illetéktelenektől. Így csak a kapukon lehetett közlekedni. A kertkapukra mindig külön gondot fordítottak. Reggel és este gondosan nyitotta és zárta a kertcsősz mind a kis-, mind a nagykaput. A gazdáknak belépéskor ezeket maguk után be kellett hajtaniuk. Aki ezt elfelejtette, azt megbüntették, illetve, ha ezzel másnak kárt okozott, azt meg kellett térítenie.

„5-ör A' Garágyák meghágása, vagy rajta ki bemenetel.”

A vagyonvédelem érdekében tilalmazták a kapukon kívüli közlekedést, azaz a kerítés átmászását.

„6-or A' Lakatoknak idegen kulcsal való kinyitása.”

A kertekben kunyhókat emeltek. Ez legtöbbször egyosztatú, néhány négyzetméteres helyiség volt, amelyben szerszámaikat tartották. Egy-két házból kikerült ócskább bútorral és dikóval rendezték be. Ezeknek a kunyhóknak az ajtaját zárták, lakatolták be.

„7-or Szőlő vesszőknek le szedése Gazda híre nélkül.”

A szőlő szaporítása szempontjából értékes vesszők leszedését tiltja.

„8-or Egy vagy két fürt szőlő le szakasztása.

9-or A' Szőlőnek Kaskára való le szedése.”

Az érett szőlők ellopását tilalmazzák, mind kis, mind nagy tételben.

„10-or Csemetéknek ki ásása, vagy levágása.”

A gyümölcsfák szaporítása, illetve megújítása miatt fontos kisebb fák, csemeték védelme is helyet kapott a tiltások között.

„11-or Száraz fáknak le vágása vagy el vivése.

12-or Termő fáknak le vágása vagy el vivése.”

Nem csak a csemeték, hanem a termő gyümölcsfák is kiemelt védelemben részesültek. A nem saját tulajdonú fákat élő vagy kiszáradt állapotban sem vihették haza mások.

„13-or Egy vagy két Gyümölcsnek le szakasztása.

14-or A' Gyümölcsöknek tarisznyára, vagy Kaskára való le szedése.”

Az érett gyümölcsök más általi leszedését ugyanúgy tilalmazták, mint a szőlőét, azaz sem kis, sem nagymennyiségben nem lehetett leszedni idegeneknek.

„15-ör Éjszakai tolvajlások kártétele.

16-or Nappali tolvajlások kártétele.”

Ez a két pont szintén a vagyonbiztonságot szolgálja, amelyben mindenfajta tolvajlást megtilt.

„17-or Tengerinek, káposztának, répának, hagymának, dinnyének, ugorkának, paszujnak, vagy babnak le szedése, levágása vagy elvívése.”

Ez a pont szintén a tolvajlásokkal kapcsolatos. Különösen azért érdekes, mert ebben felsorolják a kertek fontosabb természetű növényeit. Ez azért is fontos, összevetve az előző felsorolással, mert itt említenek egy új növényt, a tengerit. Ebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a karcagi kertekben az 1870-es években megjelent egy új növény, a kukorica termesztése.

„18-or Kertbe vadászni puskákkal és Ebekkel.”

A vadaknak meglehetősen jó élőhelyet biztosított a kert. Különösen a vadmadaraknak, a fácánnak és a nyulaknak, amelyeknek nem jelentett különösebb akadályt a gerággya. Ezért ezek az állatok jelentős számban előfordultak a kertekben. Ezeknek elriasztása a kertcsősz feladata volt, aki kereplővel, karikásostorral igyekezett elejét venni a nagyobb kártételeknek. Különösen ősszel, szőlőérés idején volt ez fontos a seregélyek tömeges megjelenése miatt. A jelentős vadállomány nyilvánvalóan vadászati kedvet is indukált, amelyet azonban a kertközösség nem engedélyezett. Valószínűleg azonban az orvvadászat különböző módszerei divatosak voltak, a hurkos csapdákat felállították a gerággyák mentén. Ebből a rövid mondatból azonban fény derül a 19. századi nagykunsági vadászatok technikáira is, nevezetesen puskával és kutyákkal vadásztak.

„19-or Szabadon jószágot vagy csikót szekér után menni.”

Ez a pont szintén a vagyonvédelmet szolgálja, hiszen az elkóborolt, vagy szabadjára engedett állatok nagy kárt tehettek a kertekben.

„20-or Bengézőknek, avvagy tallózóknak járása.”

A böngészők vagy tallózók az aratás, a szüret után otthagytott termést szedték össze. Ezt tilalmazza a 20. pont.

„21-or A' mely Embernek Szöllője nincs a' Kertbe járni vagy vizsgáldni Gazda nélkül.”

Itt az idegeneket, az adott kertben tulajdonnal nem rendelkezőket tiltják ki. Ők csakis kerttulajdonos jelenlétében tartózkodhatnak itt.

„22-dik A' Szomszédoknak károkat okozó mezsgyék körüli fák.”

A mezsgye mellett, avagy annak közelében ültetett fák zavarhatják a kerttulajdonosokat. Szokás volt a két kertet elválasztó mezsgye végén a gerággyánál,

annak közepén közös akarattal ültetett fával megjelölni a határokat. Ez a fa volt a mindenkori mezsgye vonala, így kevesebb vita alakulhatott ki és mindig pontosan lehetett tudni szántás után a pontos határvonalat.

„23-k Más mezsgyén való járás.”

A más mezsgyéjén való járást azért tilalmazták, mert akkor már nem a maga kertjében járt a gazda, hanem a másikéban, ami alkalmat adhatott tiltott dolgok véghezvitelére.

„24-k Méheknek kertben való tartása.”

A tavaszi és nyári időkben a méheknek általában kiváló életlehetőséget biztosító kertekben azért tilalmazták az egyébként fontos rovarok tartását, mert veszélyesek lehettek emberre, állatra egyaránt.

„25-k Kertgazdától Czitálandó, belső 's külső szófogadatlan Gazdák ha meg nem jelennek.”

Ha valamilyen kártétel történt a gazdák között, vagy vitás ügy támadt köztük a kerttel kapcsolatban, ezt a mindenkori kertgazda igyekezett elsimítani, igazságot tenni. Ehhez azonban szükséges volt mindkét peres fél jelenléte. Ezért kellett kötelezően megjelenni a kertgazda előtt.

„26-k Vasárnapokon való járás a' Szöllős Kertben.”

A tilalmas napokon nem végezhetek munkát a kertben. Ekkor a csősz ki sem nyitotta a kaput.

„27-k Ásót, kapát, fejszét, metszőkést, korsót, a' Kertből ha el viszen.”

A mindennapi munkaeszközök elorzásának tiltása.

„28-k A' kerülők eránt pedig, a' régi módszerént való fizetés fent tartozik.”

A kertcsősz, avagy kerülő bérének megállapítása.

„29-k Ha a' Gazda a' Kerülőknek vigyázatlanságok miatt kárt vall kívánhatja a' kerülőn a kárt.”

A kerülő felelősségének megállapítása esetén a kárvallott jóvátételt kaphatott az elveszett vagyontárgy értékének megfelelően.

„30-or A' ki szöllőföldet bírák és Kert Gazdák hire nélkül el ad vagy veszen.”

Az ingatlan értékesítést vagy vételt be kellett jelenteni a kertgazdáknak, akik ezt bevezették a kertkönyvbe. Ezzel vált hivatalossá az adásvétel.

„31-k A' ki szálló földet bizonyos áron veszen Kert Gazdák Diurnuma 40 X.”

Az átruházással járó fáradságért a kertgazdák bizonyos összeget kaptak fizetségül.

„32-k Valamely Gazda földjének igazítására, vagy valamely kárnak becsúllására a' kert Gazdákat kívánja 40 X fog lenni a' diurnuma.”

A kertgazdák feladatkörébe tartozott a kárbecslés és a földmérés is. Ezért szintén kaptak némi honoráriumot.

„33-k Puszta és Parlag födeknek sok esztendőktől fogva való tartása, mivel a' Szomszédoknak szokott kárt okozni.”

A műveletlen földterületeket nem engedélyezték éveken át, hiszen az elszaporodó gyomok a szomszédos kerteket is veszélyeztették.

„A' Kert Gazdák pedig 1 forintnál feljebb, ne büntessenek, ha azon kívül nagyobb a kár, vagy a Bíráknak tartoznak hírt adni.”

A kertgazdák hatáskörének is meg voltak a maga korlátai. A nagyobb káreseteket már nem bírálhatták el a vitás felek között, ekkor a helyi hatósághoz, a bíróhoz kellett fordulniuk.

A Görbe Kert harmadik és negyedik Düllőbeli gazdaság meg bízásából, az 1873-k évben kezdett, s' az újabb időkig folytatott Kert Könyv szerint kiirtta Karczag Ápril hó 28án 1873.

*Tüdöss Mihály.*⁶²

A legfontosabb, ma is megszívlelendő, és alkalmazandó tanúság, hogy e törvények megszegőit megbüntették. Volt következménye a tetteknek. Különös figyelmet és nagy hangsúlyt fordítottak a magántulajdon védelmére. Már a legapróbb, legkisebb lopást is büntették. Nem engedték meg, hogy bárki is a legcsekélyebb mértékben megkárosítson valakit.

A hátsó szennylapon a következő adatokat olvashatjuk:

„1885 be jön a filekszora a Kertünknek 3-dik 4ik Düllőbe, véglegesen kipúszult 1889 be.

⁶² GYINMNA 3251. 128–130.

*1895 dik Évi Május elején állítottuk fel a kút ágast és kút-Gémet újból, kölcség egy fél liter rum 50X. egyéb semmi
F Kovács János kerti kerülőnk idejébe és a kerti gondnok keze alatt. M I.*

1896. Június 18-dikán kentünk be a kaput hárman a kerülő, Feleségével és a Kerti gondnok – az egy f. negyven kr. fel ment festékre, szegre, deszkára, reperációra, kapúhoz és a kúthoz.

1904 tavaszán Reperáltuk a kaput Három új culáp al és a kis kaput újból 32 korona és (lehúzgálva, olvashatatlan) Xr. 80 Xr.

1907 Július hóba Készült a kút a hátulya részén a Kertnek főlől bel világgal és 7 öl mélységgel, és 4. öl fúrással magyar István idejébe 1907. nyarán

Nagy kaput csináltattunk újonann 1933. évben ⁶³

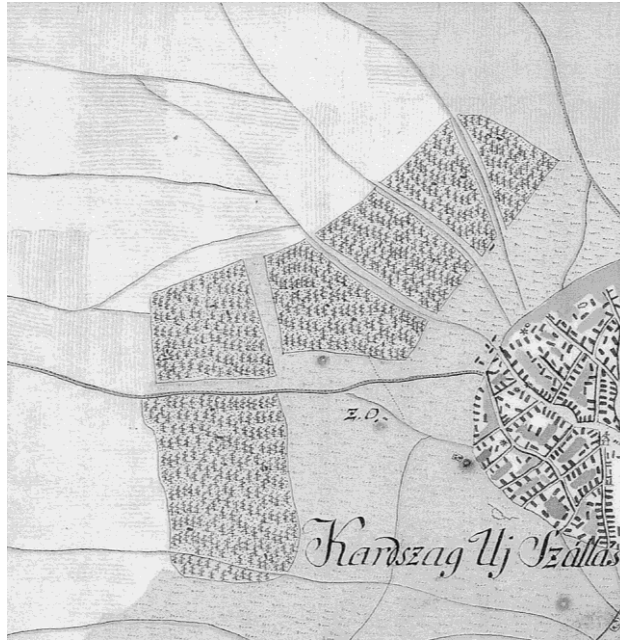
Ide a fontosabb és jelentősebb eseményeket, a kerthez tartozó építmények elkészítését, javítását jegyezték fel. Azonban ebből azt is megtudhatjuk, hogy a filoxéra vész 1889-ben pusztította ki a szőlőt. Valószínűleg az összes karcagi kertből is ekkor veszett ki a növény, amely egyúttal a borkultúra végét is jelentette. Később már nem telepítettek olyan nagy arányban szőlőt a várost övező kertekbe, átvette helyét a gyümölcs és a kerti vetemény, később a takarmánynövények. Nagyobb szőlőskerteket a városon kívül telepítettek a 20. század első harmadában. Híres szőlője volt az Érmellékről visszatelepült Szücs Gábornak a Botonás és a Keservesi út között. A maga termelte bort a környező tanyavilágnak mérte ki, de a városban is volt borkereskedése. Ma már csak néhány elvadult fa emlékeztet a hajdani szőlős és gyümölcsös kertre.⁶⁴

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy a kertkönyvek a kertgazdaságok mindennapi életét tükrözik. Egyrészt nyilvántartási rendszerként működnek: rögzítik a birtokosokat, az időközben bekövetkezett változásokat, így napi szinten követhető a tulajdonos, a gazdák száma, földterületük nagysága, azok elhelyezkedése. A változások bejegyzésével egyfajta telekkönyvként is tekinthetünk rájuk. Ezen kívül jegyzőkönyvekben rögzítik a kertgyűlések határozatait, a kertgazdák és csöszök esetleges feladatait. Ide vezetik be a kertközség pénzügyi mozgásait, a bevételt és a kiadásokat. Ebben találjuk meg a kert törvényeit is, amelyek a 18. század folyamán keletkeztek és apróbb módosításokkal egészen a 20. század első feléig érvényben voltak. Itt kiemelt szerepe van a magántulajdon védelmének, de a legapróbb részletességgel kiterjed a kertközség várható problémáira. Végül említendőek azok a bejegyzések, amelyek a kertközség életében valamilyen oknál fogva jelentősek voltak.

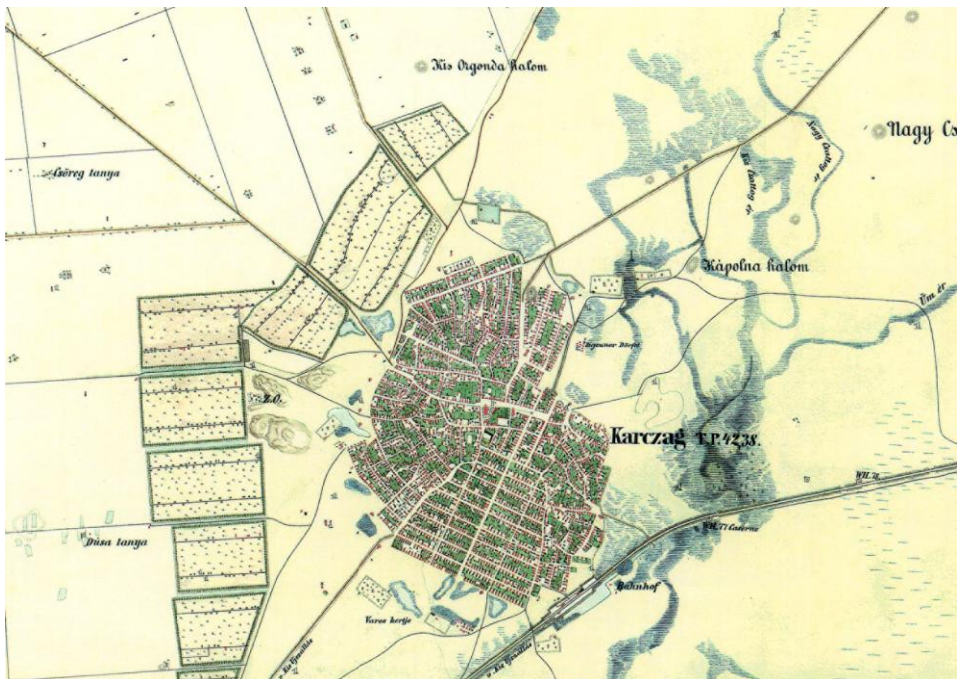
⁶³ GYINMNA 3251. 249.

⁶⁴ Szücs István szóbeli közlése. A karcagi kertközösségekhez L: PETERCSÁK Tivadar 1995.

1. kép. Karcagi kertek az első katonai felmérésen

2. kép. Karcagi kertek a második katonai felmérésen

IRODALOM*Rövidítés*

- GYINMNA: Györffy István Nagykun Múzeum Néprajzi Adattára
- BALLAI Károly (szerk.)
1943 A magyar vendéglátóipar története I. Budapest
- BENEDEK Gyula
1974 A Nagykuság 1577-ben. Jászkuság. XX. 146–156.
- BÉL Mátyás
1975 A kunok és jászok avagy filiszteusok kerületei. In: Bács-Kiskun megye múltjából I. szerk.: Iványosi Szabó Gábor 7–51. Kecskemét
- BOTKA János
1987 A Nagy- és a Kiskuság az egri vár 1577/79. évi összeírásában. Zounuk II. 205–252.
- CSEH Géza
1995 A Jászkuság és Külső Szolnok megye leírása. (1782–1785) Szolnok
2004 Kayau lovagrendi landkomtur 1714. évi jelentése a Jászkuságról. Zounuk XIX. 263–279. Szolnok
- CSOKONAI VITÉZ Mihály
1973 Minden munkája. I–II. Budapest
- DEMJÉN Lajosné – FŐZŐ Mária
1999 Zártkerti gazdálkodás Karcagon. Kézirat.
- ÉGETŐ Melinda
1993 Az alföldi paraszti szőlőművelés és borkészítés története a középkortól a múlt század közepéig. Budapest
- FÉNYES Elek
1836–1840 Magyar Országának s a hozzákapcsolt tartományoknak mostani állapota statisztikai és geographiai tekintetben. I–IV. Pest
- GYÁRFÁS István
1885 A Jász-kúnok története. Budapest
- KISS József
1979 A Jászkun Kerület parasztsága a Német Lovagrend földesúri hatósága idején. Budapest
1992 A Pesti Invalidus Ház Jászkusági földesurasága. 1731–1745. Budapest
- OLÁH Miklós
1982 Hungária. In: Janus Pannonius. Magyarországi humanisták. 1044–1097. Budapest
- OROSZI Sándor
1990 Adatok a nagykusági szőlőbirtoklás 18. századi történetéhez. (Karcag, Kisújszállás, Túrkeve) Zounuk VI. 307–316. Szolnok

PALÁDI-KOVÁCS Attila

1966 A boza kultúrtörténeti háttéréhez. Műveltség és Hagyomány VIII. 71–84. Debrecen

PALUGYAI Imre

1854 Jász-Kún Kerületek s Külső Szolnok Vármegye leírása. Pest

PETERCSÁK Tivadar

1995 A karcagi kertközösségek. In: Tanulmányok és közlemények. szerk: Ujvári Zoltán 287–291. Debrecen–Szolnok

S. PÜSKI Anna

1982 Kátai Gábor krónikás könyve. In: Néprajzi tanulmányok. szerk.: Balassa Iván – Ujváry Zoltán 539–550. Debrecen

SZATHMÁRY László

1932 A kunok itala a bóza. Magyar Szesztermelő 5. sz. 39–40.

SUGÁR István

1977 Az egri vár 1594-95. évi számadása. Archivum V. 5–48. Eger

SZÁLLÁSI Árpád

2001 Kátai Gábor In: Karcag a magyar művelődés történetében. Szerk.: Péter László 69–89. Karcag

TAGÁN, Galimdzsán

1928 A baskirok erjesztett italai. Néprajzi Értesítő XX. 113–118.

TÓTH János

1976 A jász-kunság helyzete a 18. sz. végén. Bedekovich Lőrinc kéziratos könyve. Jászberény

VÁLYI András

1799 Magyar Országának leírása. Buda

ZOLTAY Lajos

1905 Debreczen a török uralom végén. Budapest

1936 Ismeretlen részletek Debreczen múltjából. Debrecen

Simon András

A SZŐLŐBIRTOKOSOK SZERVEZETEI A NAGYKANIZSA KÖRNYÉKI SZŐLŐHEGYEKEN

Bevezetés

A Délnyugat-Dunántúl szőlőhegyein másfél évtizede végzek önálló kutatásokat a szőlő- és borkultúra témakörében. Jelen dolgozat a szőlőbirtokosok szervezeteinek formáit, működését tekinti át részint történeti adatokra, részint pedig szóbeli visszaemlékezésekre támaszkodva, elsősorban néhány dél-zalai, Nagykanizsa környéki szőlőhegy (Förhénc, Cserfő, Bacónak) területén, példáján.

A vizsgált szőlőhegyek a településektől – Nagykanizsától és még néhány környékbeli falutól, mint Nagyrécsce, Nagybakónak – néhány kilométernyire fekvő, észak-déli irányú, gazdagon tagolt, 300 m tengerszint feletti magasság körüli dombsorokon jöttek létre. Területünk a legutóbbi időkig nem volt része egyetlen történelmi borvidéknek sem, a szőlőhegyeken zajló paraszti szőlő- és borkultúrát nem jellemezte minőségi és árutermelő borkészítés.¹

Történeti vázlat

A kutatásaim során bejárt szőlőhegyeket illetően a 14. századból van tudomásom a legkorábbi adatokról. A *Vajda* szóalak helynévként² 1322-ben a zala-vári conventnek a Vajda nevű birtok eladásáról szóló, majd 1325-ben Récsce (Nagyrécsce falu) birtok határjárásáról szóló bizonyáglevelében tűnik fel („*nobiles de Wayda*”, „*via in Wajda*”).³ 1398-ban Vajda, Kis-Vajda és Récsce birtokok örökrészéről dönt a convent („*in dictis possessionibus Wayda, Kyswayda et Reche*”).⁴ A 15. század derekán (1451., 1454.) a Vajda nevű birtokon hegyvámot emleget egy forrás⁵. 1452-ben szőlőhegyként jelzik Cserfőt („*promontor Cherfew*”), amely nem önálló falu, hanem „*a Vajda család tulajdonában lévő önállóan kezelt lakott birtok*” volt.⁶ 1453-ban pedig fekvését is olvashatjuk:

---

¹ Vö. KECSKÉS Péter 1992. 167.

² Cserfő (a nép ajkán: *Cserfe*) három párhuzamosan futó, észak-dél irányú dombsorból álló szőlőhegy Nagykanizsától északkeletre, Nagyrécsce közelségében, az ugyancsak szőlőhegyként létrejött Bacónaki-hegy közvetlen szomszédságában. A három „oldal” balról jobbra: Vajda–Cserfő, Nagy- vagy Öreg-Cserfő, Kis-Cserfő. Vö.: PAPP László – VÉGH József 1967. 588.

³ NAGY Imre – VÉGHÉLY Dezső – NAGY Gyula 1886. I. 157; 187–188.

⁴ NAGY Imre – VÉGHÉLY Dezső – NAGY Gyula 1890. II. 291.

⁵ HOLUB József 1960. 183. Vajda a 12. század végétől emlegetett, s a török időkben elpusztult falu, az utolsó összeírás, amiben szerepelt, 1593-ból való. Helyét szőlővel telepítették be. VÁNDOR László 1994. 270.

⁶ VÁNDOR László 1994. 270.

„*Poss. Cherfew inter possessiones Baczanagh et Vajda in territorio possessiones Vayda*”. 1486-ban mint „*Cherfew pred.*” szerepel.⁷

A cserfői hármassor keleti szomszédságában ugyancsak szőlőhegy húzódik: Bacónak (Bacónaki-hegy). 1335-ből való az „*újudvari convent bizonyág-levelle Baczonak nevű birtokban történt osztályról*”.⁸ A *Bachanag* nevű területen osztozó két nemes egyenként 27, összesen 54 szőlőt birtokolt.⁹ Az oklevélben a határjárás során leírt több erdőfolt (cserfaerdő, tölgyerdő, (vad)almaerdő, dióerdő) és cserjés arra utalhat, hogy a szőlőtelepítés irtásos módon folyt, fokozatosan váltotta fel az erdőt és bozótot a szőlő.¹⁰ Nagy valószínűséggel az egykori erdő borította terület szőlőheggyé alakulását őrzi mind a Bacónak vagy Bakónak, mind pedig a Cserfő földrajzi név.¹¹ Az oklevélben szereplő birtoknak a mai Bacónak szőlőheggyel való azonosítását nem csupán a névalak és a szőlők említése igazolja, hanem a *Bokonuk* nevű vízfolyás (ma: Bakónaki patak) és a *Bokonuk* helységnév (ma: Nagybakónak falu) megjelenése a szövegben.

A török harcok időszakára vonatkozóan csak szórványos adatokra bukkanunk. Feyér Piroska összefoglalóan így nyilatkozik a helyzetről: „*A Dunántúlon Kanizsa külvárosának mintegy hétszáz kertjét, szőlőjét említik, amelyeket az ostrom feldúlt, elpusztított.*”¹²

1720-ban elkészült a magyar királyság szőlőtermő területeinek minősítése. Ebben – a háromfokú skálán – Zala megye szőlőterülete egyharmad részben másod-, kétharmad részben pedig harmadosztályú minősítéssel szerepel. Külön kiemelve Kanizsa szabad királyi város „*egészen*” a harmadosztályban kap helyet.¹³

A 19. század első felében Fényes Elek statisztikai-geográfiai országleíró munkájában a megye „*természeti tulajdonságai*” között kiemeli, hogy Zala területe „*szelid bortermő dombokkal borítottatik*”. A megye „*termékeinek*” felsorolásakor írja: „*Bora nemcsak sok van Zalának, hanem jó is.*” A Balaton mellékét, azt követően a muraközi járást emeli ki e tekintetben. Majd így fogalmaz: „*A többi megyebéli vidékek is természetnek mindenütt bort, melly meglehetősen asztali italul szolgál...*”¹⁴

⁷ CSÁNKI Dezső 1897. 43., 121.

⁸ NAGY Imre – VÉGHÉLY Dezső – NAGY Gyula 1886. I. 311–313. Holub József is hivatkozik e dokumentumra: „*Baconagon 1335-ben 34 szőlő szerepelt egy birtokosztálynál.*” Azonban sem a helységnév pontos alakja, sem pedig a szőlőre vonatkozó számadat nem egyezik meg az oklevélben foglaltakkal. HOLUB József 1960. 183.

⁹ Egy „egység” 1 holdat jelent, ami ebben az időben 864 négyszögöllel lehetett egyenlő. Vö. HOLUB József 1960. 192., ÉGETŐ Melinda 1990. 83.

¹⁰ Vö. BELÉNYESY Márta 1955. 12.

¹¹ Vö. MAKOVICZKY Gyula 1934. 47.: „Cserfő név a csererdő dombra húzódását jelöli, ma az erdőirtás után szőlőheggyé vedlett.” Kiss Lajos 1997. II. 173: „*A Bakónak hn. szláv eredetű, [...] értelme 'bükkfával benőtt hely'*”. GYULAI Ferenc 1994. 51.: „*A cseres-tölgyes erdők jelenléte az intenzív szőlőkultúra térhódítása miatt jelentősen csökkent.*”

¹² FEYÉR Piroska 1981. 76.

¹³ A forrás adatait a Magyar Királyság területére vonatkozóan függelékben közli N. KISS István 1973. 387–388.

¹⁴ FÉNYES Elek 1841. 444; 451. Zala megye teljes leírása: 443–498.

A Dél-Dunántúl mezőgazdaságát tárgyaló írás a két világháború közt – túl a 19. század végi filoxéravész időszakán – a Nagykanizsai járás szőlő- és bortermelését ekképp jellemzi: „A járás északi harmadán húzódó dombvidéken fekszenek jelentősebb szőlőterületek, amelyek európai vesszőkkel vannak telepítve s amelyekről szűrt mustok elfogadható minőségű fehér és színes borokat adnak. Nagyréce, Galambok, Komárváros, Kiskomárom, Zalakaros, Garabonc, Zalamerenye, Nagybakónak, Zalaszentbalázs, Magyarszerdahely. Homokkomárom és Eszteregnye községek nevesebb szőlő- és bortermelő helyek.”¹⁵

A 19. század végétől induló hivatalos borvidéki besorolások Zala megye területét – ezen belül is csak a minőségi termelésre alkalmas részeket, településeket – a Balatonmelléki borvidékhez sorolták. Zalai borvidék néven az 1997. évi CXXI. törvény értelmében alakult minőségi bortermelő terület (egyres települések megjelölésével) a Délnyugat–Dunántúlon. 1999-től ez újra a balatonmelléki borvidék kebelébe került, aztán 2006-tól megint a zalai borvidék nevet viseli (9/2006. II.3. FVM rendelet).

A szőlőhegy birtoklása

Vizsgált területünk a középkortól a jobbágy-paraszti birtoklású, *hegyvamos* szőlők zónájában helyezkedett el. A feudális földtulajdonviszonyok között a szőlőföldnek sajátos jogállása volt. Míg az Árpád-korban a szőlők nagy része a királyi birtokokon feküdt, s az uralkodó leggyakrabban szőlőmunkásokkal együtt adományozott el egy-egy ilyen földet¹⁶, addig a 15. századtól kezdődően csak igen ritkán lelhetünk olyan adatokra, amelyek allodiális, vagyis a földesúr által robottal megműveltetett szőlőterületekre utalnak. A Kanizsai-uradalmakban a 15–16. századból (1493., 1519.) még tudunk néhány esetben jobbágyokkal megdolgoztatott földesúri szőlőkről.¹⁷ Az általános gyakorlat azonban az volt, hogy a földbirtokos a telki állomány keretein kívül, gyakran szerződés útján, meghatározott bérleti díj ellenében átengedett egy darabot a korábban saját kezelésű urasági földből, vagy éppen művelés alatt nem álló birtokrészéből. A „bérlokre” (polgárok, nemesek, jobbágyok) – akik nem ritkán távolabbi helységekből érkeztek, hogy „bérletet” szerezzenek (*extraneus* szőlőbirtoklás) – a megszabott feltételek egyenlőképpen vonatkoztak. Már a 14. században a szőlőültetésre alkalmas terület a vagyonosodás egyik legfőbb lehetőségét kínálta, értéke pedig kétszeres volt, mint a szántóföldeké.¹⁸ A bérlő vagy a telepítés fáradságos munkájával vagy vételár formájában róttá le a bérleti díjat. Földjét eladhatta, örökíthette és elzalogosíthatta. Pontosabban fogalmazva: mindezt nem a szőlőterülettel tehette – hiszen az jogilag mindvégig a földbirtokos tulajdona maradt –, hanem a befektetett munka vagy vételár értékével, mely megillette őt. A bérleti viszony (*örök-bérlet*) egyoldalú, önkényes felbontására nem kerülhetett sor – kivéve, ha a bérlő nem fizette a megszabott szolgáltatásokat, vagy hűtlenséget követett el földesura

¹⁵ KISS Elemér 1935. II. 445.

¹⁶ Vö. HOLUB József 1960. 184.

¹⁷ FEYÉR Piroska 1981. 47., HOLUB József 1960. 186–187., PACH Zsigmond Pál 1963. 48.

¹⁸ BELÉNYESY Márta 1955. 12.

ellen –, tehát a két fél között nem állt fenn személyi függés.¹⁹ A földbirtokos a hasznosítatlan, de szőlőtelepítésre alkalmas parlag vagy erdős-bozótos földből jövedelemhez jutott; a bérlő pedig – főképp, ha földje nem volt – szabad munkarejét hasznosítva biztosítani tudta saját borfogyasztását, de felesleget is termelt, amit aztán piacra vihetett. Holub József a Bacónaki-hegyet is említi, mint olyan területet, ahol récsei, billei és kanizsai jobbágyok „béreltek” szőlőket.²⁰ Ez az adat egyben az *extraneus* (saját településének határán túli) birtoklás meglétére is rávilágít.

A földesúrnak a szőlőterület használata után fizetett állandó összegű járandóság, örökbérleti díj a *hegyvám* volt²¹, amit többnyire borban vagy mustban, ritkábban pénzben kellett teljesíteni. I. Lajos 1351:6. tc.-e ennek helyébe a *kilencedet* léptette, ám a Dunántúl legnagyobb részén továbbra is a terméseredménytől független hegyvám maradt a szolgáltatás módja, helyenként egészen a 19. század második felében végrehajtott szőlődézsmaváltság idejéig.²² Égető Melinda történeti-néprajzi vizsgálatai bizonyították, hogy e továbbélés tipikus területe éppen Zala megye volt. Ez ugyanakkor nem jelentette azt, hogy a hegyvám a földesúri adózás kizárólagos formája maradt volna, hanem párhuzamosan élt a kilenceddel, sőt előfordult, hogy egyazon szőlőhegyen belül is váltakoztak a hegyvámos és a dézsmás (kilenceddel adózó) szőlők.²³ A 15. században a kanizsai uradalom 39 helysége közül csak háromban tudunk borkilencedről.²⁴ A két szolgáltatási forma egymás mellett élését mutatja, hogy Nádasdy Tamás kanizsai uradalmának bevételei kapcsán 1557-ben „*mind dézma. hegyvám zölők haznai*”-ról esik szó.²⁵ Mindezek mellett a szőlőbirtokosok kisebb ajándékokkal is tartoztak a földesúrnak (kenyér, kappan, zab). Az ajándékozásban megint feltűnik Bakónak falu vagy a Bacónaki-hegy, mint a Kanizsai-uradalom azon helye, ahol kettő helyett négy kenyeret ajándékoztak.²⁶ Új szőlők telepítése esetén a földbirtokos 6–10 évre is felmentette az új gazdát a hegyvám fizetése alól. A leírtak alapján megállapíthatjuk, hogy a bérleti rendszer a kor viszonyait tekintve egy modern, előremutató, hatékony gazdálkodási formáció kialakulását tette lehetővé.

Szőlőhegyi szervezetek

Éppen a szőlőt birtokló, különböző társadalmi állású személyeket egy közösséggé szervező föld sajátos birtoklási körülményben, vagyis az örökbérleti rendszerben kell a szőlőhegyi szervezetek kialakulásának okait keresnünk. Az írásos

¹⁹ ÉGETŐ Melinda 1985. 14.

²⁰ HOLUB József 1960. 189. Kanizsa (Nagykanizsa) és Récsse (Nagyrécsse) ma is meglévő települések, Bille egykori vár föld volt Kanizsa és Récsse között. VÁNDOR László 1994. 222.

²¹ HOLUB József 1960. 189.

²² A viszonylag kései előfordulásra ld. egy zalaszántói jobbágy 1842-ben kelt levelében foglaltakat: „...*a magunk hegyvám adó alatt lévő birtokunkba...*” KOVÁCS Katalin 1985. 330.

²³ ÉGETŐ Melinda 1990. 73.

²⁴ PACH Zsigmond Pál 1963. 51.

²⁵ ŐZE Sándor 1997. 142.

²⁶ HOLUB József 1960. 191. Az eredeti forrásra sajnos nem hivatkozik.

forrásokban ezen igazgatási közösségek *hegység, helység, hegybéli helység* néven szerepelnek. Függetlenek voltak mind a helyi hatóságoktól, mind pedig a földesúrtól, működésük alapja a saját kebelükből választott tisztségviselőkön és az őket segítő testületen nyugodott.²⁷

A jobbágy-paraszti árutermelés kibontakozását és sikerességét látva, a földesurak már a 15. század legvégétől törvényekben is megfogalmazva igyekeztek járandóságaikat növelni a bérelt szőlőket és szántókat illetően is.²⁸ A 16. század folyamán e törekvés erősödött, s az önkezelésű majorsági földek növeléséhez vezetett, amelyeket birtokosa jobbágyi robottal igyekezett megműveltetni (*második jobbágyság*). Ugyancsak a földesúri árutermelés fokozását célozta a terményjáradékok növelése, mely tulajdonképpen megfosztotta a jobbágyságot az áruba bocsátható termékek, főképp a gabona és a bor tetemes hányadától. E történelmi változások adhatnak magyarázatot arra, hogy a mindaddig szinte teljes autonómiát élvező szőlőhegyi birtokos közösségek (hegybéli helységek) a terület földbirtokosához való viszonyukat, jogaikat, működésük önállóságának mértékét írásban szabályozták. Vagy, ahogy Égető Melinda megfogalmazza: „*Nagyon leegyszerűsítve a dolgot, a hegytörvényeket a szőlőbirtokosok és a szőlőföld feudális ura közötti „kötélhúzás” eredményeként létrejött, írásos formában rögzített kompromisszumoknak tekinthetjük.*”²⁹

A nyugat-dunántúli autonóm birtokos közösségek írásos dokumentumait – megkülönböztetve a földesúri rendtartásoktól és a városi státútumoktól – *hegyközségi artikulusoknak* nevezi a szakirodalom.³⁰ E dokumentumcsoport félszáz darabját rendszerezve, Égető Melinda három típust különít el. A Délnyugat-Dunántúlon (Zala, Nyugat-Somogy, Dél-Vas) fekvő szőlőhegyekre az utak, gyepek, kapuk rendben tartását, valamint a viselkedési normákat számos pontban taglaló artikulusok jellemzőek.³¹ E típusba sorolható a területünkről fennmaradt Bacónak-hegyi artikulus is.

A Nagyrécsce határában fekvő, s ma is szőlőhegyként használt Bacónaki-hegy artikulusának Festetics Pál földbirtokos általi elfogadása és kiegészítése, majd írásba foglalása 1701. június 20-án történt meg.³² A dokumentum írásba foglalásának körülményeire is utal a szöveg szerkezete: a *hegybéli helység* nótáriusa foglalhatta írásba a gazdaközösség normarendszerét és elvárásait 18 pontban, majd ehhez toldotta hozzá újabb 10 pontban a terület földesura saját érdekeinek írásos változatát. A helységek – főleg egy-egy uradalmon belül – mintaként használták egymás artikulusainak szövegét, így a bacónaki szabályzat jelentéktelen változtatásokkal tűnik föl a Festetics-uradalomban a gersei, újudvari, tikosi, bárri és fehéregyházi szőlőhegyeken.³³

²⁷ ÉDETŐ Melinda 1985. 13–16.

²⁸ PACH Zsigmond Pál 1963. 139.

²⁹ ÉGETŐ Melinda 1985. 19.

³⁰ VINCZE István 1961. 96., ÉGETŐ Melinda 1985. 20., 1999. 557.

³¹ ÉGETŐ Melinda 1999. 565–567.

³² A szöveget közli: ÉGETŐ Melinda 1985. 71–75.

³³ ÉGETŐ Melinda 1985. 39–40., ld. még: 71–74; 90–92; 105–109.

Az artikulus a következő témákról rendelkezik:

1.) Az első 18 pontban: a szőlők közti utak használata, a szőlő- vagy gyümölcsoltvaj büntetése, az állatok szőlőhegyi legeltetésének tiltása, a lopás és a verekedés büntetése, engedélyhez kötött szüretkezdés, a helység törvénynapja, a szőlőhegyen való éjszakai tartózkodás, valamint a helység tisztségviselői szidalmazásának büntetése, a szőlőterület öröklődő mivolta (ez a járandóság fizetésének elmulasztásával megszűnik), gyepük és utak gondozása.

2.) Az újbóli sorszámozással induló pontok (földesúri hozzatoldás): új utak kijelölésének engedélyhez kötése, állatok szőlőbeli kártételének büntetése, szőlő- és gyümölcslopás büntetése, viselkedési norma a szőlőhegyen (szitkozódás, részegség, verekedés büntetése), a tisztségviselők eskütételi kötelezettsége, számuk (két hegymester, négy esküdt), a 3 évig nem művelt szőlők elvesztése („*a Szőlő Szolgat es nem Urat Szeret*”), gyümölcsfák nevelésének tiltása a szőlőben, a szőlők bekerítése, gyepük gondozása.³⁴

A 18. század második felétől megjelentek az egy-egy vármegye szőlőhegyeinek működését szabályozó megyei statútumok. „*E törekvés okai még nem teljesen tisztázottak, mindenesetre valószínűleg szerepet játszott benne az, hogy ebben az időszakban a nemesség az általánosságban megerősödött vármegye közigazgatási és bíraskodási jogkörén keresztül tudta leginkább érvényesíteni akaratát. Emellett azonban szerepe lehetett az államhatalom részéről megnyilvánuló egységesítési és központosítási törekvéseknek is.*” – vélekedik Égető Melinda.³⁵ Elsőként éppen az erős kis- és középnemesi réteget tömörítő Zala vármegye adta ki a maga szőlőhegyeire egységesen vonatkozó *Articuli Promonthorialest*, amit aztán a későbbiekben többször is módosított (1769., 1772., 1776.).³⁶ E szövegek – melyek többnyire magukba olvastották a korábbi helyi szabályzatok pontjainak jó részét – a földbirtokos kiterjedtebb bíraskodási jogáról, a büntetéspénzekből való nagyobb részesedéséről tanúskodnak, valamint arról, hogy az előljáróság a legtöbb ügyben csak földesura megkérdezésével és jóváhagyásával járhatott el.

Az 1848-as úrbéri megváltás – éppen sajátos jogállása miatt – a jobbágy telki állományán kívül eső dézsmás és hegyvámos szőlőkre nem vonatkozott. Majd csak két évtized múltán, 1868-ban születik törvény a szőlődézsmaváltásról, amely azonban jelentős anyagi terheket hárított a szőlőterület megváltójára is.³⁷ A magyar parlamentben éppen a zalai születésű Deák Ferenc volt a dézsmaváltás körüli problémák törvényes megoldásának leghívebb sürgetője.³⁸

A floxéravész utáni szőlőrekonstrukció, illetve egyáltalán a magyar szőlő- és borgazdálkodásnak e válsághelyzetből való gyors kiemelése, állami szintű beavatkozást tett szükségessé. Ennek egyik megnyilvánulási területe a törvényke-

³⁴ A nyugat-dunántúli hegytörvények részletes tartalmi elemzését adja: ÉGETŐ Melinda 2004.

³⁵ ÉGETŐ Melinda 1985. 36.

³⁶ ÉGETŐ Melinda 1985. 36. A Zala megyei statútumok három változatának (1753., 1769., 1777.) teljes szövegét közli ÉGETŐ Melinda 1985. 135–153.

³⁷ FEYÉR Piroska 1970. 53–55.

³⁸ Hazánk 1868. 205. sz. 2. Országgyűlési tudósítás a képviselőház szept. 16-i üléséről, Deák Ferenc interpellációja.

zés volt. Az 1894: XII. tc. az első ilyen jogi dokumentum, mely a szőlőterület nagysága és a birtokosok száma szerint megadja a *hegyközséggé*³⁹ alakulás lehetőségét. A törvény az új szőlők telepítését, a szőlőbetegségek elleni közös védekezést, az okszerű szőlőművelést, a közös őrzést és a hegyrendészeti feladatok ellátását hivatott előmozdítani. Rögzíti a hegyközség szervezeti felépítését (hegybíró, közgyűlés, választmány, hegyőrök, pénztárnok, jegyző) és működési szabályait is. A törvény jól meghatározhatóan besorolja a hegyközségeket a magyar jogi és közigazgatási hierarchiába.⁴⁰

Az 1929: XVII. tc. az 1894. évi törvény több lényeges pontját megerősíti, s a hegyközség megalakítását (legalább 10 birtokos kezén lévő, legkevesebb 150 kh összefüggő terület. esetén) kötelezővé teszi, az 1938: XXXI. tc. pedig már 5 birtokos és 50 kh esetén rendeli el kötelező érvénnyel a hegyközség megalakítását.⁴¹

A vizsgált területen, a szőlőhegyek mai kiterjedését figyelembe véve, s feltételezve, hogy a szőlőrekonstrukció lezárulása után – vagyis az utóbbi két törvény megszületésének idejére már mindenképpen – az lényegesen nem volt kisebb, már 1929-ben, de 1938-ban szinte biztosan hegyközségeknek kellett alakulniuk. Az 1920-as években született adatközlőim személyes emlékei, valamint a szüleitől hallottak alapján a Bacónaki-hegy 1930–40-es évekbeli hegyközségi viszonyaira vonatkozóan részletes kép rajzolódik ki.

A Bacónaki-hegy minden jel szerint az 1929. évi törvény értelmében hivatalos hegyközséggé alakult. Az előjáróság 7 tagból állt: a *hegybíró*ból és a 6 fő *hegyi tanács*ból (ez a törvény által meghatározott legkisebb létszám). Az egész birtokos közösség részvételével zajló *hegygyűlést* Szent György napja körül (április 24.) tartották.⁴² Ekkor választották meg maguk közül az előjáróságot és a *hegypásztort* (a törvény szövege szerint: *hegyőr*).⁴³ A hegybíró végrehajtó és ellenőrző funkciót látott el, s összehangolta a gazdálkodás menetét. Ő hirdette ki pl. a szüret kezdetét, a baromfik elzárását. Hivatala tiszteletbeli volt. Adatközlőm édesapja, id. Harmadás József (1897–1970) választott hegypásztor volt;

³⁹ E törvény használja elsőként a *hegyközség* terminust. Ezt megelőzően – mint utaltunk rá, a *helység*, *hegység*, *hegybéli helység* kifejezések éltek. A 20. század első feléig, derekáig használatban maradtak ezek az alakok, jó példa erre a Bacónaki-hegyen 1924-ben állított kőkereszt, amelyen a következő felirat olvasható: „Isten dicsőségére Állította Nagybacónak hegység 1924”. Gyűjtési tapasztalataim szerint a *hegyközség* nyelvi forma a 20. század második felére kiszorította a korábbi megnevezéseket, s mind köznyelvi, mind pedig tájnyelvi szinten gyökeret vert.

⁴⁰ VÁSÁRHELYI Zoltán 1901.

⁴¹ Magyar Törvénytár (Corpus Juris Hungarici) 1929. (Budapest, 1930.); Magyar Törvénytár (Corpus Juris Hungarici) 1938. (Budapest, 1939.)

⁴² Szent György napja volt a korábbi hegybéli helységek *hegynépe gyűlései*, *törvénytáncjai* egyikének (mert általában három volt egy évben) hagyományos időpontja. ÉGETŐ Melinda 1985. 31–32.

⁴³ A törvény szövege hegyközségi elnökről, választmányról, közgyűlésről, hegyőről szól, a helyi népi terminológiában viszont a korábbi hegybéli helységek tisztségviselőinek évszázados gyökerekre visszanyúló megnevezései éltek tovább (hegybíró, hegygyűlés, hegypásztor). Összefoglalóan a törvényileg létrehozott és szabályozott hegyközségekről (további irodalommal) ld.: SZILÁGYI Miklós 2000. 568–569.

összesen 7–8 éven át töltötte be ezt a tisztséget: 3–4 éven át az 1930-as évek közepén, 3 évig pedig a második világháború után, a hegyközségek működésének utolsó éveiben. Egymaga vigyázta a szőlőket Bacónakon, bár előtte két pásztor járta be ugyanezt a területet. A szőlőhegy állandó lakosa volt, jól ismert minden gazdát, minden birtokot. Puskája volt, amely a hegyközség tulajdonát képezte. Fizetését terményben kapta: minden gazda holdanként 5 liter búzát tartozott adni, amit maga a hegypásztor szedett össze, zsákkal a hátán, pincéről-pincére járva. Volt egy könyvecskéje, amiben minden gazda neve és birtokának nagysága szerepelt. Szőlőhegyi búcsú napján (Mária-Magdolna, július 22.) a mise be- és kiharangozása, minden napon a háromszori harangozás, a halottak kiharangozása, tűz esetén és „rossz fölhő”, vagyis vihar közeledtekor a szőlőhegyi kápolna harangjának félreverése a hegypásztor feladata volt, pontosabban ő vállalta ennek az elvégzését, amiért általában külön fizetséget kapott. A háború alatt s után csak „*imigy-amugy, gyimgyömmel*” ment a hegyközség, ahogy az egykori hegypásztor fia, Harmadás József (aki később szőlőhegyi mezőőrként is dolgozott) elmondta.

Az egyenként is nagyobb területű, több dombvonulatból álló Cserfőn és Förhéncen a hegybíró mellett 12 fős elöljáróság dolgozott. A hegyközség fizetett tisztségviselője volt a pénztáros, illetve a hegypásztor, aki puskával, tarisznyával, fokossal volt felszerelve. A hegypásztor legfőbb feladata a pincék ellenőrzése volt, de emellett – hasonlóan a Bacónakon leírtakhoz – a harangozást is ő végezte napjában háromszor.⁴⁴ A szőlőhegyeket alkotó dombsorok számának megfelelően Förhéncen kettő (Öreg- és Új- vagy Kis-Förhénc), Cserfőn pedig három (Vajda-, Nagy- vagy Öreg-, Kis-Cserfő) hegypásztor szolgált. Ottjártukor az egyes pincék, présházak ajtajába egy szőlőkarót raktak, ezzel jelölték, hogy ellenőrizték a birtokot. Fizetségüket a gazdától a szőlőterület nagysága arányában, holdanként kiszámítva, borban és búzában kapták. Cserfőn volt külön *pásztorpince*, itt tartották a hegyközségi gyűléseket.

A Magyar Köztársaság Kormányának 3300/1949. Korm. számú rendelete kimondta a hegyközségek és hegyközségi tanácsok megszűnését, vagyonukat pedig az államkincstárnak juttatta. Ezzel ténylegesen lezárult, s ezt követően csaknem 50 esztendőn keresztül szünetelt egy nagyjából fél évezredes időtávlatban gyökerező, változásokat hozó korszakokat, fordulópontokat túlélő, mindig egyazon célért működő igazgatási-szervezeti forma története. 1950-től egy új államigazgatási struktúra kialakításával a szőlőhegyek ügyei a városi, községi *tanácsok* hatáskörébe kerültek.

Az új igazgatási keretek között a szőlőhegyeknek külön tisztségviselői nem voltak, egyedül a mezőőrök – az egykori szőlőpásztorok utódjaként – járták és vigyázták a szőlőhegyeket. A mezőőri szervezetet 1968-ban hívták életre, az azt

⁴⁴ A szőlőhegyeknek állandó lakosai is voltak, ezért volt szükség a rendszeres harangozásra. Nyáron – Szent György naptól szeptember közepéig – hajnali 4 órakor, délben, valamint este 8-kor harangozott a szőlőpásztor, télen a déli kongatás mellett reggel 5-kor, este pedig 7 órakor szólalt meg a harang. ANEK Teréz 1975.

megelőző csaknem két évtizedben mind az állami, mind pedig a magánterületeket helyben alkalmazott, fegyver nélküli, leginkább idős csőszök felügyelték.⁴⁵

A mezőőröket a szőlőhegy népe *hegypásztornak* nevezte. Vizsgált területünkön két egykori mezőőrrel (hegypásztorral) készítettem interjúkat, s tanulmányoztam át megőrzött szolgálati naplójukat. Harmadás József (1922–2002) Vajda–Cserfőn, Nagy–Cserfőn és Kis–Cserfőn teljesített szolgálatot 1971-től 1978 májusáig. Ihász Jenő (1929–2001) a Nagyrécsce–Kisrécsce–Nagybakónak körzetben fekvő 5 szőlőhegyen volt mezőőr: Bacónakon, s a tőle keletre húzódó kisebb dombháton, nevezetesen Mária-hegyen, Bartulán, Gesztenye-hegyen és Ádám-hegyen, 1969-től 1990-ig, lényegében a mezőőri szervezet megalakulásától annak felbomlásáig.

A mezőőröknek pályázniuk kellett az állásra, majd tanfolyamon vettek részt, s a próbaidő letöltése után állhattak ténylegesen munkába. Feladatuk sokrétű volt. Figyelmeztették a gazdákat a szőlőt, gyümölcsfákat, veteményes kertet fenyegető kártevők elleni védekezésre, ügyeltek a szőlőbeli munkák helyes ütemezésére, s örködtek a termés fölött. Figyelemmel kísérték a földhasznosítást, s időnként a tanács és a földhivatal munkatársaival szemlét tartottak az elhagyott, nem művelt birtokok számbavétele céljából. Fontos mezőőri kötelesség volt az utak állapotának rendszeres ellenőrzése és védelme. Szolgálati fegyverük volt, s feladataik között szerepelt a lopások, betörések megakadályozása, s a viselkedési normák betartatása. Külön feladatuk is lehetett, mint Harmadás Józsefnek a déli harangozás.⁴⁶

Az 1989/90-es rendszerváltozás idején a mezőőri rendszer is szétesett. 1994-ben törvény született a hegyközségek újbóli megalakítására (1994. évi CII. törvény⁴⁷). Ennek hatására több településen hosszabb-rövidebb időre, legalább a próbálkozás szintjén hegyközségek alakultak. A hegyközségi szervezet megszűléséig azonban még éveknek kellett eltelnie. Jelenleg a vizsgált terület érintően működik a nagykanizsai hegyközség. Legfőbb célja most is a minőségi szőlő- és borgazdálkodás előmozdítása.

Az egyes kisebb szőlőhegyeken – az általam vizsgáltak közül elsősorban Cserfőn és Bacónakon – a szőlőhegyi turizmus, a borturizmus és egyéb közösségi-kulturális események, rendezvények tölthetnek be közösségformáló szerepet. Itt azonban már nem elsősorban gazdasági alapú és célú szerveződésekről van szó, s a jórészt hétvégi hobbikertekké alakuló területek „szőlőhegyi birtokosainak” összetétele is jelentősen megváltozott, átalakult.⁴⁸

⁴⁵ SZABÓ Lajos – NAGY Sándor 1982. 3–4.

⁴⁶ A Nagykanizsa környéki szőlőhegyek mezőőreinek munkájáról ld. részletesebben: SIMON András 1996.

⁴⁷ Magyar Közlöny 1994/128. szám, 4620–4632.

⁴⁸ Ezen új folyamatok vizsgálatát az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj (2009–2012.) keretében és támogatásával végzem. A kutatási célok és részeredmények közreadását ld.: SIMON András 2010.

IRODALOM

ÁNEK Teréz

- 1975 Cserfő és Förhénchegy népi építésze. Budapest: EA 18742; Nagykanizsa: TGYMA 969–75.

BELÉNYESY Márta

- 1955 Szőlő és gyümölcsstermesztésünk a XIV. században. Néprajzi Értesítő XXXVII. 11–28.

CSÁNKI Dezső

- 1897 Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában III. Budapest

ÉGETŐ Melinda

- 1985 Szőlőhegyi szabályzatok és hegyközségi törvények a 17–19. századból. Budapest
- 1990 A hegyvám mértéke és kiszámítása a XVIII. században a Zala megyei Széchenyi birtokon. Agrártörténeti Szemle XXXII. 73–84.
- 1999 Írott és íratlan törvény nyugat-dunántúli szőlőhegyek életében a 17–18. században. In: Démonikus és szakrális világok határán. Mentalitástörténeti tanulmányok Pócs Éva 60. születésnapjára. Szerk.: Benedek Katalin – Csonka-Takács Eszter. 557–572. Budapest
- 2004 Vagyon szép szőlőhegyünk... Történeti-néprajzi elemzések közép- és nyugat-dunántúli magyar nyelvű hegytörvények körében 1629–1846. (Documentatio Ethnographica 21.) Budapest

FEYÉR Piroska

- 1970 Szőlő- és borgazdaságunk történetének alapjai. Budapest
- 1981 A szőlő- és bortermeles Magyarországon 1848-ig. Budapest

FÉNYES Elek

- 1841 Magyar országnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben. I. Pesten

GYULAI Ferenc

- 1994 Dél-Zala növényvilága. In: Nagykanizsa. Városi monográfia I. Szerk.: Béli József – Rózsa Miklós – Rózsáné Lendvai Anna. 45–63. Nagykanizsa

HOLUB József

- 1960 A bortermeles Zala megyében 1526 előtt. (Klny. a Göcseji Múzeum Jubileumi Évkönyvéből.) Zalaegerszeg

KECSKÉS Péter

- 1992 Présházak és pincék a Dél-Dunántúlon. Ház és Ember 8. 167–203.

NAGY Imre – VÉGHÉLY Dezső – NAGY Gyula (szerk.)

- 1886–1890 Zala vármegye története. Oklevéltár I–II. Budapest

KISS Elemér

- 1935 Alsódunántúl mezőgazdasága I–III. Kaposvár

N. KISS István

- 1973 Szőlő-monokultúra a Hegyalján, XVI–XVIII. század. Agrártörténeti Szemle XV. 383–389.

KISS Lajos

- 1997 Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II. Budapest

KOVÁCS Katalin

- 1985 A dunántúli szőlőhegyek betelepülése Zalaszentő Példája alapján. Ethnographia XCVI. 329–336.

MAKOVICZKY Gyula

- 1934 Nagykanizsa város településföldrajza. Városföldrajzi tanulmány. (Geographia Pannonica III.) Nagykanizsa

ŐZE Sándor

- 1997 A vörösbor elterjedése a XVI. század közepi dél-dunántúli Nádasdy-uradalmakban. In: Hagyomány és korszerűség a XVI–XVII. században. Szerk.: Petercsák Tivadar. 141–151. Eger

PACH Zsigmond Pál

- 1963 Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században. Budapest

PAPP László – VÉGH József (szerk.)

- 1964 Zala megye földrajzi nevei. Zalaegerszeg

SIMON András

- 1996 A Nagykanizsa környéki szőlőhegyek szervezete és őrzése. Néprajz és Nyelvtudomány XXXVII. 309–322.
2010 Az életmód változása, megalkotott hagyományok, ünnepek és turizmus a Délnyugat-Dunántúl szőlőhegyein. In: A kultúra, a tudomány és a nemzet helyzete a Kárpát-medencében. (Magyarságtudományi kutatások I.) Szerk.: Garaczi Imre – Szilágyi István. 237–245. Veszprém

SZABÓ Lajos – NAGY Sándor

- 1982 Mezőgazdasági örök kézikönyve. Budapest

SZILÁGYI Miklós

- 2000 Gazdasági társulatok, egyesületek, érdekvédelmi szervezetek. In: Magyar Néprajz VIII. Társadalom. Főszerk.: Paládi-Kovács Attila. 558–597. Budapest

VÁNDOR László

- 1994 Kanizsa története a honfoglalástól a város török alóli felszabadulásáig. In: Nagykanizsa. Városi monográfia I. Szerk.: Béli József – Rózsa Miklós – Rózsáné Lendvai Anna. 217–424. Nagykanizsa

VÁSÁRHELYI Zoltán

- 1901 A hegyközségek közigazgatása. Budapest

VINCZE István

- 1961 A szőlőhegy birtoklása és rendje. Néprajzi Közlemények VI. 94–106.

Mód László

ÁRTÉRI GAZDAKÖZÖSSÉGEK AZ ALSÓ-TISZA MENTÉN

A folyók és a töltések közötti térségen több Tisza- és Maros-menti település (Szentés, Hódmezővásárhely, Mindszent, Makó, Apátfalva stb.) határában¹ a 19. század végén és a 20. század elején szőlő- és gyümölcsstelepítések² jöttek létre, amelyek gondozása speciális ismereteket, művelési technikákat igényelt, hiszen az ártéren vagy hullámtéren³ gazdálkodóknak valamilyen módon alkalmazkodniuk kellett a természeti környezethez. Az ártéri szőlőtermesztés az Alföld szőlőkultúrájában egy új fejlődési fokozatot képvisel, amely kiterjedését tekintve sem a szőlőhegyek, sem pedig a szőlőskertek övezetével⁴ nem vethető, hasonlítható össze. Ennek oka elsősorban abban keresendő, hogy az általam vizsgált gazdálkodási forma a folyók és az árvízvédelmi töltések közötti térséghez kapcsolódik, ahol csak és kizárólag a magasabb fekvésű térségeken folytatható sikerrel.

Az ártéri szőlőművelés sok hasonlóságot mutat az alföldi borvidékre jellemző szőlészeti-borászati technológiával, amelynek az a magyarázata, hogy a folyó és a töltések közötti területen szőlőt telepítő birtokosok az ármentes határrészekben bevált ismeretanyagot próbálták alkalmazni. Számos ponton kimutathatóak azonban olyan speciális termesztési eljárások, amelyek lehetővé teszik azt, hogy az időszakosan vízzel borított térségeket is lehessen szőlőskertként hasznosítani.

---

¹ HERCZEG Mihály – KRUZSLICZ István 2000. 82–83., MÓD László 2001. 167–172., 2008. 184–208., SZIGETI György 1999. 199–206.

² Eddigi ismereteink birtokában elmondható, hogy az ártéri szőlőtermesztés nemcsak a felsorolt településeken bukkan fel, hanem Zenta, Magyarkanizsa, Martonos, Nagykörű, Tiszadorogma, Ároktő, Tiszacsege, Tiszakeszi, Egyek és több más falu esetén is találkozhatunk e sajátos növénykultúrával, amely az áradások által időszakosan elöntött hullámterekhez kapcsolódott. PAPP József 1992. 795–802.

³ A folyók ártereiből a szabályozások során ún. mentesített területeket hoztak létre, amelyek a gátak és a völgyperemek között terülnek el. A hullámtér az árvízvédelmi töltések és a meder között helyezkedik el, amelynek a szerepe az árvizek levezetésére, valamint a kiáramló víz tárolására irányul. A hullámtér korántsem tekinthető egyenletes felszínű területnek, mivel jellegzetes térszínformák találhatók rajta, amelyeket az árvizek alakítanak. Nemcsak sajátos élettereként foghatóak fel, hanem az erdőgazdálkodás és a mezőgazdaság számára is nagy termőképességű termőhelyek. Jelentősnek mondható az egyre inkább urbanizálódó társadalomnak a hullámterek felé irányuló humán hasznosítási igénye, ami az üdülésben, a zöld turizmusban és a vízi sportok üzésében érhető tetten. SCHWEITZER Ferenc 2003. 109–110., TÖRÖK Imre György 2000. 125–131.

⁴ Az utóbbi évtizedek kutatásai hívták fel a figyelmet arra, hogy a korábban egységesnek tekintett alföldi szőlőkultúra két nagy régióra osztható. A Duna-Tisza közén és a Dél-Tiszántúlon egy középkori gyökerekkel rendelkező, autochton fejlődést mutató szőlő- és borkultúra jellemző, ezzel szemben a Tiszántúl északi felében, a Hajdúságban, a Nagykunságban, a Nyírségben és Békés megyében az előbbinél jóval fiatalabb szőlőgazdálkodással számolhatunk. A szőlővel beültetett, összefüggő, zárt területek elnevezése alapján az első régió a *szőlőhegyek*, míg a második a *szőlőskertek* vidékének nevezhető. ÉGETŐ Melinda 1993a. 37., 2006. 44.

Az alkalmazkodás ebben az esetben a természeti környezet kihívására adott válaszként értelmezhető, amely magában foglalja az ártéri szőlőtermesztésre jellemző sajátos munkafolyamatokat és munkaeszközök használatát, az időszakos vízborításhoz idomuló falszerkezetek kialakítását illetve a lokális társadalmi szerveződési formákat is.

Tanulmányomban arra nem nyílik lehetőség, hogy az alsó-Tisza menti települések egy részén a 20. század első felében működő ártéri gazdaközösségek tevékenységének minden egyes aspektusát körüljárjam.⁵ Céлом csupán az, hogy a birtokos közösségek ténykedésének az egyik legfontosabb vonatkozására ráirányítsam a figyelmet, mégpedig arra, hogy milyen szerepet tölthettek be a természeti környezethez történő alkalmazkodásban. Miért is mutatkozott erre szükség? Azért, mert a hullámtéren gazdálkodóknak alkalmanként olyan problémákkal kellett szembesülniük, amelyeknek a megoldása csak és kizárólag közösségi szintén történhetett.

A vizsgált területen többféle társulási formát különböztethetünk meg, amelyek között feltűnnek a törvényi szabályozások alapján megalakuló hegyközségek, illetve más típusú, a szőlőtermesztés érdekeit kevésbé érvényesítő közösségek.

A Mártély-Hullámtéri Hegyközség

A szőlővel és gyümölcsösökkel betelepített parcellák Mártélyon a 20. század első felében a mártélyi⁶ és a körtvélyesi⁷ holtágak között helyezkedtek el, amelyeket a Tiszával párhuzamosan haladó dűlőutak határoltak. A 87. számú átvágás közelében a szőlőskertek egy keskeny sávra korlátozódtak, amely közvetlenül az élő víz partján húzódott. Tárkány Szűcs Ernő 1944-ben megjelent munkájában a következő módon igyekezett bemutatni elhelyezkedésüket: „*A hullámtéri szőlők három dűlőre oszlanak, melyek a Tisza folyásával párhuzamosan húzódnak a holt Tiszánál lévő Szűcs tanyától majdnem a körtvélyesi Tiszarészig.*”⁸

A Mártély-Hullámtéri Hegyközség működését csak mozaikos formában ismerhetjük meg a forrásokból, mivel a szervezet iratai hiányosan maradtak fenn a

⁵ A szőlőterület és tartozékainak védelme sajátos szervezettséget igényelt, amely a szőlőbirtokosok önkormányzati érdekvédelmi intézményének illetve a falu vagy város tanácsi közigazgatásának a felügyelete alatt valósult meg. A rendelkezésre álló források szerint a Mártélyon az ártéri szőlős- és gyümölcsösök két *örzetőre* tagolódtak, amelyekben egy-egy csősz teljesített szolgálatot. Az 1940-es évek elején Hódmezővásárhelyen 31 hegyközség, illetve *hegygazdaság* keretei között ugyanennyi csősz tevékenykedett, akik különböző összetételű bérezésben részesültek.

⁶ 1888 és 1892 között alakult ki a 86. számú átmetszéssel, amelynek hossza 4,6 km, szélessége pedig 100 méter. Mivel a víz a szabályozás után még jó ideig a régi mederben folyt, ezért a kanyarulat természetes módon formálódott, amit a védtöltések befolyásoltak. Az átvágás megépítése után gyors fejlődésnek indult, a folyó új medrét gyors ütemben kezdte szélesíteni. BOGA TAMÁSI László 2001. 76–77.

⁷ A 87. számú átvágással 1862 és 1887 között jött létre, amelynek hossza 4,7 km, átlagos szélessége 128 méter, területe pedig 60 hektár. A körtvélyesi átmetszés a mártélyival szemben meglehetősen lassan formálódott ki, 1890 után mesterséges beavatkozással gyorsult fel az új meder fejlődése. BOGA TAMÁSI László 2001. 75.

⁸ TÁRKÁNY SZÜCS Ernő 1944. 98.

Hódmezővásárhelyi Levéltárban.⁹ A birtokosok 1906-ban 130 kat. hold szőlőterületen alakították meg hegyközségüket, amely kezdetben 74 tagot számlált. 1906. december 23-án összejövetelt tartottak, amelynek célja az alapszabályok elfogadása és a tisztségviselők megválasztása volt.¹⁰ 1925. április 13-án a városi közgyűlés által 1907. február 16-án jóváhagyott hegyközségi rendtartás bizonyos rendelkezéseit változtatták meg, illetve egészítették ki, amelyeket a szőlőbirtokosok egyhangúlag elfogadtak. A módosításokat követően a hegyközség szervezeti felépítésében változások következtek be, mivel Szórfy Sándor indítványa nyomán két *gazdasági csoport* alakult. Az első a régi Sófalyv telepre terjedt ki Darabont István birtokával együtt, a másik pedig a Szűcs tanyáig húzódó területet foglalta magában. Az új rendtartás értelmében ezek az egységek a hegyközség *hegybírójának* vezetése alatt álltak, de saját választmányukat, *helyettes hegybírájukat*, *pénztárnokukat* és *hegyőrüket* a minden áprilisban tartandó közgyűlésen választották meg. Önálló számadást vezettek, és egyenlő arányban részesültek a jövedelmekből is. A decemberi közgyűlést viszont közösen tartották meg, ahol lehetőség nyílt a közös problémák intézésére. Az 1925. április 13-án megtartott összejövetelen fontosnak tartották azt is a módosítások közé iktatni, hogy azok a birtokosok, akik a hegyközségi járulékot és a csőszbért nem fizetik be az áprilisi közgyűlés napjáig, azok nem rendelkezhetnek választási és szavazati joggal.¹¹

Működését az 1930-as években a tagok között feszülő ellentétek határozták meg, amelyekről a hódmezővásárhelyi sajtó is rendszeresen beszámolt.¹² Úgy tűnik, hogy Hódmezővásárhelyen az 1938. évi XXXI. törvénycikkely alapján létrehozandó hegyközségi szervezet megalakítása csak 1944-ben merült fel, amikor számbavették a város határában található *hegygazdaságokat* és a szőlővel illetve gyümölcsfákkal beültetett területeket, amelyeket egyesíteni akartak hegyközségi keretek között. A 12 *hegygazdaság* között feltűnik a *Mártély-Hullámtéri* is, amely 1940-ben a forrásokban „hegyközség” néven fordul elő.¹³

A szentesi Kis-Tisza-szigeti gazdaság

A szentesi Kis-Tisza-sziget természetes képződmény, a város felőli folyóág, az ún. *Kis-Tisza* azonban fokozatosan feltöltődött, így a terület egykori arculatát manapság csak áradás idején, meghatározott vízszintnél nyeri vissza. Sziberth

⁹ Tárkány Szűcs Ernő Mártély népi jogéletéről készített munkájában a következő módon igyekszik jellemezni a szőlőbirtokosokat tömörítő szervezeteket, amelyek különböző tevékenységet folytattak: „A Hullámtéren eddig <hőgygazdaság> volt s csak most alakult át <hőgyközséggé>. A két gazdasági forma között az a különbség, hogy az utóbbiban közösen ellenőrzik a termelést, szinte irányítják a munkát. A szőlőtelep fölé jogfejlesztésünk <községet> szervezett, amibe minden tulajdonosnak be kellett lépnie és belső közös ügyeiket ilyen szervezetben fejtik ki. Jobb, mint a régi forma? – kérdezzük az egyik érdekeltől. A szavaiból azt vesszük ki, hogy bizonyos mértékig zavarja az önálló termelést, de belátja, hogy nemzeti szempontból szükség van rá.” TÁRKÁNY SZÜCS Ernő 1944. 98–99.

¹⁰ VV 1906. április 18. 3.

¹¹ VRÚ 1925. április 20. 2.

¹² VRÚ 1936. április 12. 4., április 15. 2., április 16. 2.

¹³ CsML HL IV. 1405.b. HVT tan. ir. 1942. 140.

Arthur keletkezését a következő módon igyekezett magyarázni: „Ezek a zátonyok eredetüket a Körös áradásai által hozott könnyű s így a viznek magasabb rétegében is lebegtetett, agyagos természetű hordaléknak köszönik, sőt a 84. sz. átvágás alsó torkánál levő s a lentebb fekvő szentesi sziget is ennek köszönheti lételetét.”¹⁴ A *Kis-Tisza-sziget* már az 1784-es katonai felvétel térképszelvényein is megjelenik, az 1840-es Seres-féle térképen *Alsó-sziget* néven szerepel.¹⁵ 1808-ban a *Kis-Tisza-szigetet Alsó szigetként* említik, amelyen a *Szigeth Erdő* nevű füzes feküdt.

A *Kis-Tisza-szigetet* a helyi birtokosok alapvetően két részre, a *Kis-*, illetve a *Nagy-oldalra* tagolják, amelyek közül az előbbi az élő Tisza közelében, az utóbbi pedig a *Kis-Tisza* mentén található. A két dűlőt között elterülő parcellákat az ún. *farmezsgye* választja el egymástól, amely a *Kis-Tisza-sziget* közepén húzódik végig. A szőlővel betelepített parcellák a szintkülönbségekhez igazodva a legmagasabban fekvő részeken, a *Nagy-* illetve a *Kis-oldalon* találhatóak. A terület déli fele alacsonyban helyezkedik el, amelyet a kisebb árvizek rendszeresen elöntenek, emiatt jórészt szántóföldi művelésre használatos.

Szentesen az ökológiai viszonyoknak megfelelő szőlőkultúra az önellátás szintjét meghaladó csemegeszőlő-termesztést eredményezett, amely 60–70 helybeli családnak biztosított kiegészítő kenyérkeresetet. Ebből következik, hogy a bortermelés a régmúltban és manapság is csak másodlagos szerephez jutott. Az 1990-es évekig az ártéri szőlőtermesztést a mostoha természeti viszonyok ellenére is sikeresen működő alkalmazkodási formának minősíthetjük. Az ezredforduló nagy vizeinek köszönhetően évekig nem volt szőlőtermés, éppen ezért egyre többen döntöttek úgy hogy felhagynak a szőlőműveléssel és eladják birtokaikat. Ehhez járult még az a körülmény, hogy a *Saszla* szőlő piaci értéke jelentős mértékben csökkent, ezért termesztése napjainkban már igen kevés anyagi haszonhoz juttatja a birtokosokat.

A *kis-Tisza-szigeti gazdaság* működését tekintve leginkább az Andrásfalvy Bertalan által bemutatott társulatokhoz hasonlítható, amelyeket egy-egy dunai sziget birtokosai hoztak létre közös ügyeik intézése és gazdálkodásuk szervezettebbé tétele céljából. Dunaföldváron a birtokosok *szigetbírót* is választottak, aki a befolyt pénzüsszegekből tartotta fenn a révet, gondozta az utakat és fizette a csőszöket.¹⁶ A dunaföldvári *Alsó Gyümölcsös sziget* birtokosai két csősz alkalmaztak, akik közül az egyik szállította át a földtulajdonosokat ladikon a sziget orránál kifeszített kötél segítségével. A gyümölcsösökertek gazdái *szigetbírót* is választottak, akinek a helyettese a *szigetesküdt* volt. A birtokosoknak földterületük nagysága szerint kellett a társulat pénztárába meghatározott összeget befizetni, amiből fenntartották a révet, gondozták az utakat, és fizették csősz, valamint a *szigetbírót*. A madoccai sziget birtokosai is társultak. A gondnok feladatai közé tartozott a csőszbér összeszedése, valamint az utak és a hidak karbantartása, javítása.¹⁷

¹⁴ SZIBERTH Arthur 1898. 253.

¹⁵ CsML SzL SzVT 5.

¹⁶ ANDRÁSFALVY Bertalan 2007. 234.

¹⁷ ANDRÁSFALVY Bertalan 2007. 237.

A hirdető jegyzőkönyvek szerint a *Kis-Tisza-* illetve a *Zsúp-sziget*¹⁸ földtulajdonosai az 1860-as évek végén és az 1870-es években több alkalommal is tartottak különböző összejöveteleket, amelyek valamilyen lokális társulat működését tanúsítják. Ezeknek a gazdatársulásoknak a feladata a területek őrzésének a megszervezésén túl feltehetőleg kiterjedt a hasznosításra is (pl.: a parcellák bérbeadása őszi legeltetésre).

A *kis-Tisza-szigeti* gazdák önszerveződése a már létező törvényi szabályozás figyelembevételével történt. Erre utal a csász. szerződéseiben többször felbukkanó, a mezőőrök kötelességeit és jogait rögzítő 1894: XII. törvénycikkelyre való hivatkozás. A *gazdaság* az 1939-ban létrejött *Szentesi Hegyközség* működése idején is megtartotta szervezeti önállóságát, jóllehet a *kis-Tisza-szigeti* birtokosok nagy része egyben hegyközségi tagsággal is rendelkezett. A birtokos közösség tevékenységére azonban továbbra is szükség mutatkozott, mivel a sajátos földrajzi fekvés miatt a gazdáknak olyan problémákkal kellett szembesülniük, amelyek a határ más területein szőlőt művelő szentesieket nem érintették.

A *kis-Tisza-szigeti gazdaság* tagságát a területen földdel rendelkező földtulajdonosok alkották, akik minden évben meghatározott összegű császbért és tőkepénzt fizettek. A birtokosok maguk közül tisztikart választottak, amelynek az összetétele az évek során változott, feladata pedig a közgyűlések közötti időszakban a *gazdaság* ügyeinek az intézésére irányult. A testület az 1938-as közgyűlésről szóló feljegyzés szerint 12 tagból (*tőkegazda*, pénztárnok, gondnok, jegyző, két ellenőr, 6 földbirtokos) állt. (1-2. kép)

---

¹⁸ Az egykori szőlőskerteket szinte teljes mértékben körülölelő holtág a Tisza szabályozása során az 1863–1886 között végrehajtott 85. számú átmetszés eredményeként keletkezett, amelynek átlagos szélessége 60 méter, területe pedig 60 hektár. A terület az írásos forrásokban és az ármentesítést megelőző időszakban készült térképeken *Sup*, illetve *Zsúp* néven bukkan fel, amelyet 1808-ban a füzes erdők között tartottak nyilván. BOGA TAMÁSI László 2001. 79.

<u>Kiadás 1906 évről</u>		frt	kar
1906 Április 3 Dikán két körös			
fa evőőt csináltatunk	4	50	
egy evőnyelűt csináltatunk		80	
meg vasalták		30	
kajkát vetünk	3	70	
gulyhai tapasztás	3	80	
egy görbcsüvet a kajkánhoz		30	
December 22 Dikán hintetes kácsa	20		
December 28 Dikán lencsét vetem	1	40	
8 sukast			
egy tevelpapíros és egy pena		2	
egy Dereglye karóért		20	
" " vasalásért		20	

1. kép. Részlet a kis-Tisza-szigeti gazdaság jegyzőkönyvéből. 1906.

Csonfogadón Szerződés.

a Kertészvárosi Földtulajdonosok 1848 évi December hó 26. án tartott Csonfogadói gyűlésen ismételten elfogadta Győri Lándor, Munkács útera 15. n. a. lakost az alanti feltételek mellett. 1949. Március hó 1. től 1949. évi November hó 1. ig a Csonnek évi bére rendszerként. 11. araz Tizenegy forint és ugyanaz rendszerként 1. araz Egy rendes nagyrégi kive része, Szőlővenyigéből pedig 2. araz Kettő kéve, a Rendszer néma. 273. és félrendszer, amely járandóságot, a Földtulajdonosok a lehetőleg szerint negyedik rendszerként tartomnak megfizetni, Közmunkaváltrát, a Földtulajdonosok a Csonhelyet nemfizetnek alkalomadtán a Csont terméketben bedolgozhatja, megengedi az őm Birtokosság a Csonnek, hogy hivatalára elvigetével, ott a helyninen alkalmi munkákat vállalhasson, de azt minden esetben a Tőkegardának, vagy annak helyettesinek bejelenteni tartozik.

Ezen minden kötelezést a Csonnek a gazdaság minden vagyonára felüggeelni, az Épületet amelyben lakik jövedelmében és tisztán tartani, magarabb vizállás esetén a frigetiföldtulajdonosokat, s azok hozzájárulását, vagy kioldását, a Csonnak be és kioldatani díjtalanul, a Rikétóhoz, le és felfarokhat az inaptól mentesíteni illetve garral, vagy rösrével feltölteni;

a friget területét, valamint az őrmes birtokbirt naponta legalább kétszer kerülni, kioldónon gyümölcsös és kertektől, a Tűret vigertéig mindegyre a legnigoriában felüggeelni;

Tolvajokat bárki legyen is az a legnigoriában üldözni lehetőleg elfogni, és a Tőkegardának átadni ezen ténykedésben bármelyik földtulajdonos rendszeren sem segítségére.

2. kép. Részlet az 1948-as csöszfogadási szerződésből

Alkalmazkodási stratégiák és az árvizek

Az ártéren gazdálkodó közösségek az időszakos áradások¹⁹ miatt sajátos stratégiákat dolgoztak ki, amelyek lehetővé tették azt, hogy sikeresen aknázhassák ki a természeti erőforrásokat. A folyószabályozásokat követően az ártéri gazdálkodás egyik legfontosabb alappillére a korábbi időszakokhoz hasonlóan továbbra is a felesleges víz mederbe történő visszajuttatása maradt. Az intenzívebb növénykultúrák megjelenésével és térhódításával ugyanakkor egy másik folyamat is kibontakozik előttünk, ami a földterületek kisebb áradásoktól történő megóvására irányult. Az ártéren gazdálkodó közösségek azt nyilvánvalóan nem tudták befolyásolni, hogy a folyó áradásai miképpen vonuljanak le minél kisebb kárt okozva, azt viszont képesek voltak szabályozni, hogy a visszamaradó víz minél előbb visszakerüljön a mederbe, ne állja semmilyen természetes vagy mesterséges akadály az útját. A földtulajdonosok számára a kisebb méretű áradások, illetve a visszamaradó vizek elvezetése jelentette a legnagyobb problémát, amelyektől különböző módon igyekeztek megóvni a parcellákat. Előbbiek ellen az ártéren emelt töltésekkel próbáltak meg védekezni, amelyeknek a megépítése sok esetben komoly vitákat és nézeteltéréseket eredményezett, mivel nem mindegyik birtokosnak állt érdekében a nyári gátak emelése. A visszamaradó vizek levezetése csatornák és szilipek működtetésével történt.

Ha az ártéren gazdálkodó közösségek szemszögéből próbáljuk áttekinteni az áradások időbeli eloszlását, akkor azt tapasztaljuk, hogy kirajzolódnak olyan periódusok, amikor az árvizek évente egyszer vagy több alkalommal megismétlődve öntötték el a folyó és gátak közötti térséget. A 20. század első felében 1913-ban, 1919-ben, 1922-ben, az 1920-as évek közepén, 1932-ben, az 1930-as évek végén illetve az 1940-es évek elején alakultak ki olyan időszakok, amikor a Tisza kilépve medréből jelentős pusztításokat okozott. A vízügyi nyilvántartásokat szemügyre véve azt láthatjuk, hogy ezek a periódusok (1909–1911, 1926–1931, 1936–1939, 1943–1947)²⁰ csak bizonyos mértékig egyeznek meg az ártéren gazdálkodó közösségek szempontjából jelentősnek számító árvizes időszakokkal. A helyi sajtóban a vízügyi szakemberek által számon tartott, jelentős árvizekkel szemben több alkalommal bukkanhatunk olyan híradásokra, amelyek az áradások lefolyásáról, hatásáról tudósítanak. Ennek az lehet a magyarázata, hogy az ártéren gazdálkodó közösségeknek a kisebb árvizek is jelentős pusztítást okozhattak, ha nem a megfelelő időben érték a növényzetet. Ha időbeli eloszlásukat próbáljuk értelmezni, akkor azt tapasztaljuk, hogy a földtulajdonosok számára a júniusban illetve a júliusban bekövetkező áradások okozták a legnagyobb károkat, ami nemcsak a szántóföldi növénykultúrákat, hanem a szőlőket és a

¹⁹ A Tiszán évenként három jellegzetes áradási típus különíthető el: a téli, télvégi hóolvadásból és az azt követő tavaszi esőkből származó tavaszi, a májusi és júniusi esők nyomán elinduló, olykor júliusra is áthúzódó, *zöldár* néven ismert nyári, valamint az őszi esőzésekből keletkező őszi árvíz. Ezek közül akár az egyik, akár a másik, akár mindegyik el is maradhat. A tiszai vízrendszemben a tavaszi, márciusi, áprilisi árhullámok számítanak uralkodónak. VÁGÁS István 1982. 32–33.

²⁰ VÁGÁS István 1982. 32–33.

gyümölcsösöket is érintette. Ennek az oka egyszerűen abban keresendő, hogy a víz a vegetációs periódusban érte a növényeket.

Közlekedés, teherhordás

A *kis-Tisza-szigeti* gazdákat tömörítő társulás tevékenységének egyik legfontosabb eleme a közlekedés és a teherszállítás megszervezése és biztosítása volt, ami az árvizes periódusokban vált szükségessé, amikor a termést kellett elszállítani vagy éppen valamilyen mezőgazdasági munkát elvégezni. A kiadások jelentős hányadát képezték a járművek javítási munkálatai, amelyek rendszerint a karbantartáshoz szükséges kátrány beszerzésére, az evezők készítésére és vasalására, valamint a faanyag vásárlására irányultak. A bejegyzések szerint voltak olyan évek, amikor új járművet kellett készíteni, mint ahogy az 1943-ban a következő költségekkel járt együtt:

<i>„A csolnak építéséhez kiadások</i>	
<i>Katrány</i>	<i>14.72</i>
<i>Faanyag csolnak építés</i>	<i>42 98</i>
<i>Tölgyfa burkolat</i>	<i>25 09</i>
<i>Kemény Fa iszkába²¹</i>	<i>15 32</i>
<i>Kemény Fa iszkába</i>	<i>15 76</i>
<i>Csolnak szám festés</i>	<i>2 00</i>
<i>Csolnak csináltatás</i>	<i>100 00</i>
<i>Török Lajos csolnak deszka</i>	<i>5 00”²²</i>

Az 1951. évi közgyűlésről készült feljegyzés részletesen beszámol a ladik karbantartásához feltétlenül szükséges munkafolyamatokról is: *„Az elmúlt esztendő első legsürgősebb tennivalója csónakunk kijavítása volt. Több irányban érdeklődtünk, hogy a javítást miként hajthatnánk végre míg végül is arra a megállapításra jutottunk, hogy legelőnyösebb ha magunk egyénileg kijavítjuk, természetesen a munkadíj megtérítése mellett – ami meg is történt. – A csónak közeit rendszeren kipucultuk, a nyílásokat zsákokkal és bitaminnal tömitettük általában olyan mérvű javítást végeztünk, mely jó időre biztosítja annak használhatóságát.”²³*

A *kis-Tisza-szigeti* gazdatársulás iratanyagában a szállítóeszköz megjelölése többféleképpen történik, amelyek valószínűleg különböző típusú vízi járműveket takarhattak. Az 1900-as években gyakran fordul elő a *csámesz* megnevezés, ami a ladiknál nagyobb méretű, széles, lapos, mindkét végén tompa, csekély merülé-

²¹ Bálint Sándor szerint a kifejezés a hajóépítésnél használatos vaskapocra utal, amit átlósan meghajlítanak, két hegyes végét verik a hajó oldalába. Nyíri Antal munkájában kétágú vasszeg értelemben fordul elő, amely összeszorította a mohával megvarrt, *cínvesszővel* borított *fenék- és mederdeszkákat*. BÁLINT Sándor 1957. I. 645., NYÍRI Antal 1948. 93.

²² Az összegek pengőben értendők. KTszi. (Kosztá József Múzeum Néprajzi Adattár 253-as gyarapodási szám).

²³ KTszi.

sú közlekedési eszköz lehetett.²⁴ A *dereglye* elnevezés²⁵ olyan vízi járműre vonatkozhatott, amelyet főleg teherszállításra használtak. Széles, lapos fenekű, mindkét végén csapott, alacsony építésű közlekedési eszköz,²⁶ melynek mérete változó volt és rendszerint a szállítandó teherhez igazodott.²⁷ A forrásokban a *ladik* elnevezés IS szerepel, amely több szál deszkából összeállított járműre utalhatott. Az emlékezet szerint a *gazdaság* két vízi járművel is rendelkezett, amelyek közül a *nagyladikot* főleg teherhordásra használták, személyszállításra a kisebb méretű bizonyult alkalmasnak.

Az 1960-as években az árvizek idején a csász meghatározott időpontban, reggel 7 illetve 8 órakor, délután pedig 4 órakor szállította a földbirtokosokat a töltés és a *Kis-Tisza-sziget* között. Olyan esztendő is számon tartanak, amikor a *ladik* előtt a jeget törték, hogy meg tudják közelíteni a parcellákat. Átkeléskor a csász feladatai közé tartozott a vízi jármű irányítása, a birtokosok pedig az evezésben működtek közre. Előfordult olyan eset is, amikor a *hegyőr* megválasztása előtti időszakban a magas vízállás miatt a birtokosok nem tudták megközelíteni parcelláikat. Ilyenkor a *gazdaság* az 1940-as években Kommandát János halászmestert fogadta fel, aki napszám fejében, az új csász munkába állásáig szállította át a *Kis-Tiszán* a földtulajdonosokat. A császnak az átkelőhelyről is gondoskodnia kellett, mivel feladatai közé tartozott a lejárók iszaptól történő megtisztítása, gazzal, rőzsével történő javítása. Napjainkban a vízi átkelő már nem működik, mivel a *Kis-Tisza-szigetet* a töltéssel összekötő utat annyira feltöltötték, hogy a területet kisebb áradások idején is meg lehet közelíteni. Az őszi áradások idején a szentesi *Kis-Tisza-szigetben* is előfordulhatott, hogy a szőlő- és gyümölcsstermést *ladikból* szedték.

Hódmezővásárhelyen is működött ideiglenes átkelőhely, amely a birtokosok szállítását biztosította. 1919-ben Sófalvy József, a Mártélyi Hegyközség elnöke azzal a kéréssel fordult a román katonai parancsnoksághoz, hogy szolgáltatssa vissza vízi járművüket, mivel gazdálkodásukhoz nélkülözhetetlen: „*Ez a csolnak 90 szegény sorsu földmivelő és szegény városi Tisztviselőké, akik ott, szőlő, gyümölcs, és vetemény míveléssel foglalkoznak. Az említett csolnak a gyakori vízáradások alkalmával közlekedés és közvagyon tárgyak mentesítésére és őrzésére szolgál a hegyörnek, úgy hogy az a gazdaság részére telyesen nélkülözhetetlen.*”²⁸ 1926-ban a sajtóbeszámolók szerint a birtokosok felkészültek arra is, hogy a gyümölcsöt valamilyen vízi jármű segítségével kell betakarítani, a szőlőfürtöket pedig a víz alól kell leszedni. A mártélyi szőlőbirtokosok az ármentesítő társulattól igyekeztek egy használaton kívüli *dereglyét* bérelni, amit kijavítottak volna.²⁹

²⁴ BÁLINT Sándor 1977. 45., PALÁDI-KOVÁCS Attila 1977. 451.

²⁵ Bálint Sándor szerint olyan vízi járműként fogható fel, amellyel terhet is lehetett szállítani. BÁLINT Sándor 1957. I. 277.

²⁶ Gráfik Imre szerint a szállítóhajók legegyszerűbb formája, amely felfogható nagyméretű ladikféleséggént is. GRÁFIK Imre 2001. 986.

²⁷ K. KOVÁCS László 1977. 575.

²⁸ CsML HL XV. 72. Gyűjtemények. A hódmezővásárhelyi megszálló román katonai parancsnokság iratainak gyűjteménye.

²⁹ VRÚ 1926. július 15. 1.

Árvízvédelem, vízlevezetés

Az árterek részleges vízmentesítésének a terve több alkalommal is felmerült a két világháború közötti időszakban Hódmezővásárhelyen, ahol az alacsonyabb fekvésű területeket igyekeztek a birtokosok a kisebb áradásoktól megóvni. 1909. március 18-án Hézsó Pál törvényhatósági bizottsági tag összejövetelre hívta a hullámtéri birtokosokat a városháza dísztermébe, hogy megalakítsák azt a vízrendészeti társulatot, amely a munkálatokat irányította volna. Az elképzelések szerint a 6 méter 40 cm magasságot meg nem haladó áradások ellen gátat emelnének, amely a kisebb vizek ellen nyújtana védelmet. A városi mérnök által elkészített tervek ismertetése után azonban vita bontakozott ki arról, hogy szükséges-e a szervezet létrehozása. A társulat végül nem alakult meg, mivel a 721 kat. hold területből csak 321 hold tulajdonosa támogatta a javaslatot, ami nem nyújtott megfelelő háttérrel a működéshez.³⁰

A *kis-Tisza-szigeti gazdaság* közgyűlésein a tisztújítás mellett egyéb elintézésre váró ügyek is napirendre kerültek, mint például a *Kis-oldal* felől húzódó nyári gáttal kapcsolatos beruházások tervei. A töltésnek a múltban és manapság is elsősorban az a feladata, hogy a terület alacsonyabban fekvő részeit megvédje a kisebb áradásoktól. A munkálatok külön kiadást jelentettek a *gazdaság* számára, amit a földbirtokosoktól beszedett *tőkepénzből* próbáltak fedezni. 1938-ban a gát javításának és erősítésének a költségei elérték a 271 pengő 75 fillérenyi összeget. Külön gondot jelentett a gazdaság számára az árvizek levonulása után a *Kis-Tisza-sziget* alacsonyabb fekvésű részein visszamaradó víz levezetését szolgáló betoncső karbantartása: „*A Tőke gazda indítványozza a jelenlegi vízleeresztő beton csőnek bővebb való kicserélését zárt ajtóval szakszerűen ellátot melynek fedezésére és egyéb közérdekű munkák ra indítványozom részletenként 1. pengő azaz egy pengő tőke pénz befizetését az 1939. évre.*”³¹

1940-ben a *kis-Tisza-szigeti gazdaság* azzal a kéréssel fordult a gyulai szakaszmérnökséghez, hogy a már meglévő töltést meg szeretnék magasítani, valamint egy 80 méter hosszú keresztgátat szándékoznak építeni, ami még nagyobb védelmet nyújtana a földtulajdonosok számára. Kérvényükben a következőképp indokolták a munka elvégzésének szükségességét: „*Területünk legnagyobb része 7 méter, a tiszai vízmagassági számítás szerint, a leglaposab részei 5 méter 50 centi, demivel idők fojamán a víz sűrűn bejött a szigetre, kiseb fajta nyúlgátakkal védekeztek a birtokosok a mi igen sok esetben hasznosnak bizonyult a zöld ár eleni kártevésektől amit 6 ½ méterig már meg birtunk tartani nagy erő kifejtéssel, és hihetetlen nagy akarattal ojképpen hogy a zöld ár levonulásakor mindenki a kisértakon örködött és erősítették. már mint azt ahon csak lehetséges. mert a zöld ár mikor betör a szigetre kihozta és ameddig, vízbe van a levél és a termés teljes egészében tönkre megy, még akkor is hacsak pár napig tart.*” A munkálatokat azonban több tényező is hátráltatta. Ezek közül a legfontosabb az volt, hogy a gazdaközösség nem tudta összegyűjteni azt a pénzüsszeget, amiből a felmerülő kiadásokat fedezni lehetett volna: „*... ezt magunk erejéből nem tudjuk meg valószínűsíteni mert nincs meg a kellő összetartás, mert ez tetemes összegbe kerül, és aki*

³⁰ VV 1909. március 27. 2.

³¹ KTszi.

*a parton van az úgy gondolkozik hogy öneki nem érdeke a védekezés men ötlet ugyanis legutoljára veszi el a víz és mért fizesen, aki pedig a leg laposab részen van az meg azért nem járul hozzá mondván hogy ötlet úgy is előnti a fakadó víz ami néha 5-40 centi szokott lenni, a túlnyomó rész pedig az ami a legtöbb kárt szenved, mert egy ijen zöld ár igen csak 20 ezer pengő kárt okoz, ami nemzet gazdasági szempontból is igen hátrányos, és 50 kisembernek az évi kenyere is elveszett.*³² A folyammérnöki hivatal 1940. október 14-én helyszíni szemlélet tartott, amiről jegyzőkönyv is készült. A birtokosok ugyanis az árvízvédelmi kormánybiztostól kapott 1500 pengő államsegélyből akarták a *Kis-Tiszával* párhuzamosan elhelyezkedő nyári gátat olyan magasra emelni, hogy az a 6,5 méteres vízállástól is meg tudja védeni az alacsonyabb területeket. Ezen kívül terveztek egy 100 méter hosszú keresztöltést is, ami a már meglévő nyári gátat kötötte volna össze a Tisza felőli magasparttal. Szükségesnek tartották az élő folyó mentén húzódó dűlőút magasztását is, valamint egy új csőáteresz elhelyezését is, amelyen keresztül a víz könnyebben áramolhat vissza a *Kis-Tiszába*. A birtokos közösség számára kiutalt állami támogatásból a munkálatok mindegyikét nem lehetett elvégezni, ezért az ügyben eljáró mérnök azt javasolta, hogy először az összekötő gátat építsék meg, utána következzen a gát, valamint az útmagasztás, végül pedig az átereszt elhelyezése. 1941-ben a magas vízállás illetve a birtokosok egy részének ellenállása miatt a munkálatokat nem lehetett elvégezni.³³ A tervbe vett keresztgát megépítése végül is nem valósult meg, mivel a gyulai Folyammérnöki Hivatal 1943. január 25-én utasította a Szentesi Hegyközséget, hogy a kiutalt 1500 pengőt a nagyhegyi szőlőkben található *Nagypatéri út* és *Szeszfözde dűlő* árkaiknak kiásására fordítsa.³⁴

A *Kis-Tisza-szigeten* a csősz kezelte a töltésen elhelyezkedő átereszt. Áradás idején a szerkezetet zárva tartották, így a víz nem tudott azonnal betörni a területre. Gyakran előfordult azonban, hogy a gát útját állta ugyan az áradásnak, ám a *Kis-Tisza-szigetben* fakadó vizek jelentek meg. Ezek levezetése az áradás levonulása után, az átereszt felnyitásával történt. Ha olyan nagy víz jött, hogy a töltés sem tudta megvédeni az alacsonyabban fekvő területeket, akkor az árhullám lecsendesedése után a szerkezetnek ismételten fontos szerep jutott. Felnyitásával ugyanis a visszamaradó vizek az apadásnak megfelelően gyorsan lefolytak, a szárazzá váló földeket pedig korábban művelés alá lehetett vonni.

Összegzés

Az általam vizsgált társulások tevékenysége a természetvédelem megszervezése mellett elsősorban arra irányult, hogy elősegítse a természeti környezethez történő alkalmazkodást, ami főként két területen nyilvánult meg. A birtokos közösségek egyfelől magasabb vízállás idején gondoskodtak a földtulajdonosok szállításáról, másfelől igyekeztek az ártéri parcellákat megóvni a kisebb árvizektől, egyúttal próbálták elősegíteni a víz hullámtérről történő levezetését. Az egyéni

³² CsML SzL IX. 210. 7. SzHi 1940. 48.

³³ CsML SzL IX. 210. 7. SzHi 1941. 21., 78.

³⁴ KTszgi.

alkalmazkodási technikák mellett számos izgalmas kérdést vet fel ezen társulási formák vizsgálata, amelyek közösségi szinten igyekezettek megoldani a hullám-
téri gazdálkodás során felmerülő problémákat.

IRODALOM

Rövidítések

CsML HL	Csongrád Megyei Levéltár Hódmezővásárhelyi Levéltára
CsML SzL	Csongrád Megyei Levéltár Szentesi Levéltára
HVT tan. ir.	Hódmezővásárhely Város Tanácsának iratai. Tanácsülési iratok
KTszgi.	Kis-Tisza-szigeti Gazdaság iratai
SzHi	A Szentesi Hegyközség iratai
SzVT	Szentes Város Térképtára
VRÚ	Vásárhelyi Reggeli Újság
VV	Vásárhely és Vidéke

ANDRÁSFALVY Bertalan

- 2007 Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig. Budapest (2. átdolgozott kiadás)

BÁLINT Sándor

- 1957 Szegedi szótár I–II. Budapest
1977 A szegedi nemzet. A szegedi nagytáj népelete. Szeged

BOGA Tamási László

- 2001 Az Alsó-Tisza és a Maros holtágai. In: Magyarország holtágai. Szerk: *Pálfai Imre*. 70–82. Budapest

ÉGETŐ Melinda

- 1993 Az alföldi paraszti szőlőművelés és borkészítés története a középkortól a múlt század közepéig. Budapest
2006 Alföldi borvidék-homoki borvidék. Az alföldi szőlőkultúra táji tagolódásának átrendeződése a 19–20. század fordulóján. *Ethno-lore XXIII*. 43–73.

GRÁFIK Imre

- 2001 Vízi közlekedés és szállítás. In: Gazdálkodás. Magyar Néprajz II. Szerk.: *Paládi-Kovács Attila*. 974–1020. Budapest

HERCZEG Mihály–KRUZSLICZ István Gábor

- 2000 Mártély. Budapest

KOVÁCS László, K.

- 1977 Dereglye. In: Magyar Néprajzi Lexikon I. kötet. Főszerk: *Ortutay Gyula*. 575. Budapest

MÓD László

- 2001 Ártéri gazdálkodás a Kis-Tisza-szigeten. Múzeumi kutatások Csongrád megyében 1999/2000. 167–172.

- 2008 Szőlőművelés. In: Makó néprajza. Szerk: *Tóth Ferenc*. 184–208. Makó
- NYÍRI Antal
1948 A kiháló szentesi víziélet néprajzi és népnyelvi maradványai. Szeged
- PALÁDI-KOVÁCS Attila
1977 Csámesz. In: Magyar Néprajzi Lexikon I. kötet. Főszerk: *Ortutay Gyula*. 451. Budapest
- PAPP József
1992 Adatok a Közép-Tisza vidéki szőlőművelés néprajzához. In: Kultúra és Tradíció II. Tanulmányok Újváry Zoltán tiszteletére. Szerk: *Viga Gyula*. 795–802. Miskolc
- SCHWEITZER Ferenc
2003 Folyóink hullámterének fejlődése, kapcsolatuk az árvizekkel és az árvízvédelmi töltésekkel. In: A Tisza és vízrendszere I. Szerk: *Teplán István*. 107–117. Budapest
- SZIBERTH Arthur
1898 A Tisza hajdan és most. IV. rész A Tisza folyó keresztmetszései. Budapest
- SZIGETI György
1999 Fejezetek Apátfalva néprajzából I. Anyagi kultúra. Apátfalva
- TÁRKÁNY SZÜCS Ernő
1944 Mártély népi jogélete. Kolozsvár
- TÖRÖK Imre György
2000 Az alföldi folyók hullámterének szerepe és jelentősége az Alföldön. In: A víz szerepe és jelentősége az Alföldön. Szerk: *Pálfai Imre*. 125–131. Békéscsaba
- VÁGÁS István
1982 A Tisza árvizei. Budapest

Petercsák Tivadar

AZ ERDŐ- ÉS LEGELŐKÖZÖSSÉGEK TÍPUSAI ÉSZAK-MAGYARORSZÁGON A 20. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

Az 1970-es évektől Észak-Magyarországon végzett néprajzi kutatások során a tradicionális állattartás és népi erdőgazdálkodás szövetvényes tulajdonjogi és közösségi használati problémáival szembesültem. Ezek megértéséhez és feltáráshoz nélkülözhetetlen az erdő- és legelőhasználatot szabályozó – spontán módon szerveződött vagy törvényi keretek között működő – helyi gazdasági közösségek mindennapi életének megismerése.¹ A Borsod-Abaúj-Zemplén, Heves és Nógrád megye falvaiban folytatott recens gyűjtések mellett a régió levéltáraiban és múzeumi adattáraiban fellelhető dokumentumok (közgyűlési jegyzőkönyvek, legelőrendtartások, a faosztások nyilvántartásai, pásztorok szerződéslevelei) alapján sikerült feltárni a lokális gazdasági közösségek 20. századi típusait.²

A régióban kedvezőek a természeti adottságok az erdőgazdálkodás és az állattartás számára. A 20. század közepén az országos átlagnál magasabb az erdők (14,3–22,6%), a legelők (10,5–12,5%) és a rétek (5,2–5,6%) aránya, de van olyan falu (pl. Felsőtárkány), ahol a határ 82%-át borítja erdő.³

Az 1848-as jobbágyfelszabadítást követően az 1853. évi úrbéri pátens rendelkezett a korábban a földesúr és jobbágysai által közösen használt legelők és erdők elkülönítéséről. Az erre a célra létrehozott úrbéri bíróságok az északmagyarországi megyékben az 1870-es évek végére fejezték be az elkülönítési pereket. Ennek során településenként külön választották az egykori földesúr és a volt úrbéres erdőit, legelőit, amelyek az utóbbiak osztatlan közös tulajdonában és használatában maradtak.⁴

A volt úrbéres közbirtokosságai

Az 1871-ben és 1894-ben meghozott törvények szerint a közös használat szervezésére a 19–20. század fordulóján gazdasági közösségek, szervezetek alakultak a falvakban.⁵ A Nógrád megyei Endrefalván 1897-től vezették a *gazdaközönségi* közgyűlések jegyzőkönyveit, de már 1895-ben a főszolgabíró rendeletére választottak *úrbéresi pénz kezelő gazdát*, akinek a feladata lett a jegyzőkönyv vezetése is. A közvagyont korábban a községi bíró kezelte, de 1900-ig a gazdaközönségi közgyűléseken is ő elnökölt. 1900-ban választottak először *úrbéressé-*

---

¹ A kutatások eredményeinek összegzését L: PETERCSÁK Tivadar 2008a.

² PETERCSÁK Tivadar 2006. 232–243., 2008 b. 417–423., 2008c. 145–149.

³ Statisztikai Évkönyv 1962. 135.

⁴ SOÓS Imre 1975. 59., PETERCSÁK Tivadar 2008a. 115–119.

⁵ Magyar törvénytár, 1912. 787–788.

gi elnököt.⁶ Mezőtárkányban 1893-tól működött a *gazdabizottság, gazdasági tanács, gazdatestület*, illetve *volt úrbéres gazdaközönség*⁷. A századfordulón Felsőtárkányban is *volt úrbéres gazdaközönség* a szervezet jegyzőkönyvekben feltüntetett hivatalos elnevezése.⁸ Abasáron 1895-ben alkották meg a *saári közös legelő birtokosság* szervezési szabályait. A községi bíró és a közjegyző aláírásával hitelesített kézírásos szabályzatot jóváhagyta Heves vármegye törvényhatósági bizottsága és alispánja is.⁹

A 19–20. század fordulóján a régió falvaiban már mindenütt működött a közös erdő- és legelőhasználatot szabályozó szervezet, helyi elnevezésekkel *birtokosság, úrbéres birtokosság, volt úrbéres birtokosság, közbirtokosság*. Az 1913. évi X tc. alapján az első világháború miatt csak az 1920-as évek második felétől alakultak át ezek a szervezetek *legeltetési társulatokká*, majd az 1935. évi IV. tc. szerint *erdőbirtokosságok, erdőbirtokossági társulatok* is alakultak.¹⁰ (1. kép)

1. kép. Közbirtokossági pecsényomatok

⁶ NML IX.265.

⁷ HML V-258/2.

⁸ PETERCSÁK Tivadar 1987a.147.

⁹ HML V-201/a/5/4.

¹⁰ L. részletesen: PETERCSÁK Tivadar 2008a. 122–123.

A volt úrbéresek közbirtokosságai a helyi adottságok alapján vagy együttesen szabályozták a közös erdő és legelő használatát (az észak-magyarországi közösségek 55%-nak erdője és legelője is volt), vagy csak a legeltetést koordinálták. Az abaúji Hegyköz és a Bódva-völgy kis határu falvaiban egy szervezet volt, a *közbirtokosság*, amit erdőügyben hivatalosan *erdőbirtokosságnak*, legelőügyben pedig *legelőtársulatnak* neveztek.¹¹ A paraszti közbirtokosságok településenként egy-egy szervezetbe tömörítették az összes erdő- és legelőtulajdonost, vagy a korábbi rendi választóvonalak mentén konzerválták a nemes-jobbágy-zsellér elkülönülést. Az alsóregmeci bíró már 1870-ben jelezte az úrbéri bíróság elnökének, hogy a zsellérség részére a telkes gazdákkal közösen kiadott legelőnek a zsellérek semmi hasznát nem vehetik, és ezért kérte, hogy az erdőt és legelőt mérjék ki külön a részükre.¹² A régióban sokfelé alakult a volt jobbágyokat összefogó *telkes gazdák, volt úrbéres gazdák, tehenes gazdák birtokossága* elnevezésű szervezet és az egykori zsellérek közösségeként működő *zsellér közbirtokosság, nincstelenek legelőtársulata* vagy *gyalogtársaság*. A *zsellér* jelző még a 20. század utolsó harmadában is használatos, de a Zempléni-hegységben már negatív megítélésű. Az *újhutai volt zsellérek közös erdeje közbirtokosság* – mivel a falu lakói szégyellték a zsellér kifejezést – 1978-ban azt kérte a Járási Földhivaltól, hogy ezentúl egyszerűen csak *újhutai közbirtokossággként* tartsák nyilván szervezetüket.¹³ A feudalizmus kori *nemesi közbirtokosságok*¹⁴ közül több létezett a 20. században is, de már polgári törvények szabályozták működésüket (Egerbocs, Erdőkövesd, Ivád, Tarnalelesz, Alsószuha, Domaháza, Felsőkelecsény, Tapolcsány, Kovácsvágás, Szentistvánbaksa). A korábbi *kormányzó, direktor* vagy *hadnagy* helyett *elnök, a perceptor, számtartó* helyett *pénztárnok, a nótárius* helyett *jegyző* tisztségek voltak. Az *Ivádi Nemesi Közbirtokosság Legeltetési Társulata* még 1945-ben is őrizte nevében a régi jogállásra utaló jelzőt.¹⁵ A szervezeti elkülönülés mellett alkalmi vagy rendszeres együttműködés is volt az egy falun belül működő közbirtokosságok között: közösen fogadtak csordást, kondást vagy közös bikaistállóban tartották az apaállatokat.

A volt úrbéresek közbirtokosságai a politikai községtől független autonóm szervezetek voltak. Kezelték az osztatlan közös erdőket és legelőket, szabályozták a legeltetés rendjét. A tagok a közös legelőből az *illetőségen* alapuló *legelőjog, legeltetési jog* szerint részesedtek, de ilyen értelemben Heves megye déli részén használták még a *járás, legelőjárás* vagy *tehenjárás* kifejezéseket is.¹⁶ A legelőjog eredetileg a szántóföldhöz, a telki állományhoz kapcsolódott, és a jobbágyfelszabadítás utáni legelő elkülönítéskor egy-egy gazda birtoka után járó legelőnek a közösből ráeső eszmei részét jelentette. Felsőtárkányban egy *fél fertál föld* (4 kat. hold) után 2 legelő illetőség, Bélapátfalván és Noszvajon 4 hold szántó után, Abasáron 1/8-ad telek után egy legelő illetőség járt. Az abaúji

¹¹ PETERCSÁK Tivadar 2008a.127–129.

¹² BL S VII-2/c.3.

¹³ PETERCSÁK Tivadar 1981. 47.

¹⁴ HML V-269/a. 2., BL M IV.B-410/134., IV.B-814/b., PETERCSÁK Tivadar 2003. 287–288.

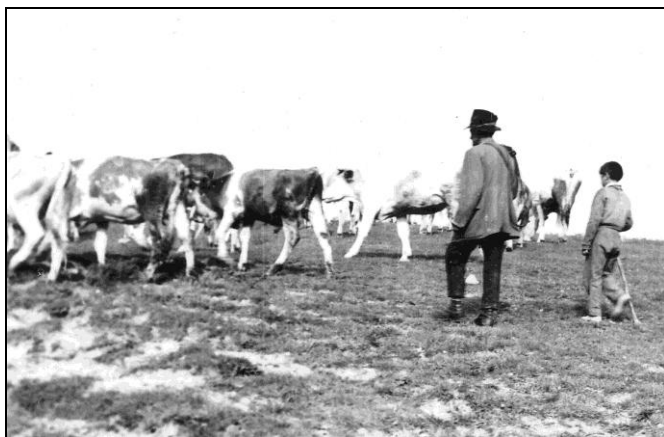
¹⁵ HML XXII. 367/b.

¹⁶ PETERCSÁK Tivadar 2003. 140., 1999. 927–942., FÉL Edit – HOFER Tamás 1997. 34.

Hegyközben és Diósgyőrben rendszerint 3 kat. hold (nyolcad telek), más abaúji és borsodi községekben egy *kvárta* (negyed) telek után járt egy legelőjog. Órhalomban és Nádújfaluban az emlékezet szerint egy *házhely* után kaptak egy jogot, illetőséget. A földnélküli zsellérek Felsőtárkányban egy-egy *gyalogilletőséget* kaptak, de általában minden faluban külön tartották számon az egykori jobbágytelek, illetve a zsellértelek után járó legelőjogot. Noszvajon 1928-ban a 150 *földes illetőség* mellett 267 *zsellér illetőség* volt, Átányban pedig a zselléreknek a jobbágyok legelőilletményének 1/8-ad része járt, ami itt egy hold volt.¹⁷ Az egyes közbirtokosságok névjegyzékben rögzítették a tagoknak járó illetőség számát. A káli zsellérbirtokosoknál 1-6 legelőilletmény volt tagonként, így a 90 birtokos 132 legelőilletménnyel rendelkezett. Az 1930-as években Novajon a 249 tag 602 illetőséggel, Szihalomban pedig a 309 társulati tag 4992 legelőilletőséggel rendelkezett.¹⁸ A gyermekek a legelőilletőséget a szántófölddel együtt örökölték, de a 20. századra már külön is vált a jog, s adható-vehető volt. Így töredékjogok keletkeztek, és pl. Egerbocson úgy tartották, hogy mivel egy *egész illetőség* négy *láb*-ból áll, szükség esetén vehettek a töredékjoghoz 1-2 lábat. A gazdák egy legelőjog után rendszerint egy *számos állatot*, egy *számot* hajthattak a legelőre, de ez alapján vettek részt e közös legelő tisztításában vagy járultak hozzá a közös költségekhez.¹⁹

A közbirtokosságok alkalmazták a pásztorokat, kerülőket és kovácsokat, akik bérezésének elemeit és kötelezettségeiket írásos szerződésben rögzítették. (2-3. kép) A közösség tulajdonában voltak a pásztorházak, kovácsműhelyek, bikaistállók az apaállatokkal és takarmánytároló épületekkel, de rendelkezhetek szántófölddel, réttel is.²⁰ (4-5. kép)

2. kép. Pásztor és bojtár a legelő tehenekkel. Filkeháza, 1970-es évek. Petercsák Tivadar felv.

¹⁷ L. részletesen: PETERCSÁK Tivadar 2008a. 153–156.

¹⁸ HML V-242/51., IV-414/17.

¹⁹ PETERCSÁK Tivadar 2008a. 157.

²⁰ Az alkalmazottakhoz, közös tulajdonhoz L: PETERCSÁK Tivadar 2008a. 168–207.

Konvencios levél

Előleg egy részről, a Filkeházi Kőb más részről
 Szaszkó Pál Filkeházi lakos mint csordás kőszött
 jött létre

A fent nevesített felváltva a Kőrsíp szarvas
 mészén örsöt 1947 év Apr 1-től 1948 Apr 1-ig
 és ezért Rep bér eszmén 12 mm terményt
 fele busz fele röss és hossz tartozó rilet és
 földet: 2 szeker tüssöt beszállítva, és Rep mész
 150 fut pona fizetést. A földet tartozó kello
 ideben meg működni ha cölly el hanyagolja egy
 a föld ellése vanva. A fent nevesített tartozók
 a kőrsíp líkáját kifogástalanul gondozni
 a kőrsíp vesztőjének engedelmessé kedni
 a csordát, kifogástalanul őrizni és az őn
 hibájából történt károkat felelős egy mint
 mészén kárát és az állatban tett kárát
 a jelen megolapodás mind két részről
 ellett fogadva

Filkeházi 1947
 Szaszkó Pál
 Kőb elnök.

Harosins hó 20 94
 X Szaszkó Pál
 csordás

3. kép. Megállapodás a filkeházi közbirtokosság és a csordás között. 1947.

4. kép. A filkeházi pásztorház az 1970-es években. Petersák Tivadar felv.

5. kép. Bikaistálló Szarvaskőn. 1959. Bakó Ferenc felv.

A birtokosságok gondoskodtak az erdészeti hivatal által évente engedélyezett fa kivágásáról és szétosztásáról. A tagok a közös erdőből *jog, erdőjog, illetőség, illetmény* alapján részesedtek, de a régióban hívták még *résznek, részaránynak, nyolcadnak* is. A legelőjoghoz hasonlóan eredetileg a szántóföldhöz, a telki állományhoz tartozott, s egy-egy gazdának a birtoka nagysága után járó eszmei tulajdonrészt jelentette az osztatlanul közösen birtokolt erdőből. Az Északi-középhegység falvaiban általában egynyolcad telek után kaptak egy erdőjogot. A Zempléni-hegységben *fél kvárta* (3 kat. hold), a Palócföldön *fél fertál*, Diósgyőrben *egy ráta föld* (2,5 kat. hold) után kaptak egy illetőséget.²¹ A közbirtokosságok nyilvántartották az erdőjogokat. Felsőtárkányban 1935-ben 352, 1943-ban 368 illetőségről írnak a jegyzőkönyvek. A Zempléni-hegyvidéken az újhutai közbirtokosságnak 1978-ban 18 tagja volt 12,5 joggal, a regécinek 1957-ben 68 tagja 132 erdőjoggal.²² Az erdőjog is örökölheto és eladható volt, így sok töredékjog keletkezett, amit úgy kezeltek, hogy ha faosztáskor többen voltak egy erdőjog fájára, akkor faosztás után tovább osztozkodtak az egy köbméternyi fán. A közbirtokosság tagjai az erdőjog mértékében húztak sorsot (*nyílhúzás*), és ez alapján vágták ki a tagok a nekik jutott erdőrészt (*nyilas, parcella*), megjelölt élőfát, vagy vitték haza a favágókkal kivágatott és méterbe, rakásba halmozott fát.²³ (6. kép)

6. kép. Fakivágás a gyöngyössolymosi erdőben. 1956. Bakó Ferenc felv.

²¹ PETERCSÁK Tivadar 1992. 60., MÁDAI Gyula 1965. 126.

²² PETERCSÁK Tivadar 1987a. 153., 1981. 47.

²³ Ennek részleteit L: PETERCSÁK Tivadar 2008a. 212–220.

Az
M. Urbéres Becske
Erdőbirtokossági Társulat
Alapszabályai

I. A társulat neve és székhelye.

- Becske* 1. §.
1. A társulat neve: *volt urbéres* ..... erdőbirtokossági társulat.
  2. Székhelye: *Becske* ..... község *Balacsagyas* .....
..... megye.
  3. A társulat — mint erdőbirtokosság — az 1898 : XIX. tc. alapján *1894.*
évben megalakult és ügyviteli szabályzata a *88392/1910* .....
..... F. M. sz. rendelettel nyert jóváhagyást.
A társulat elhatározza, hogy az 1935 : IV. (Erdőtörvény) törvényeknek,
valamint a felszabadulás utáni követelményeknek megfelelően ezután az
alábbi alapszabályok szerint fog működni.
  3. A társulat az 1935 : IV. tc. (Erdőtörvény) ötödik címében foglalt rendelkezések értelmében *1958.* évben megalakult; elhatározza, hogy a törvénynek és a felszabadulás utáni követelményeknek megfelelően — az alábbi alapszabályok szerint fog működni.

II. A társulati vagyon eredete:

2. §.

1. Az Erdőtörvény 146. §-a alapján a közbirtokosságoknak, a volt úrbéres birtokosságoknak, vagy ezek csoportjainak, a telepéseknek, a közös erdejüket a közös legelőjüktől elkülönítve használó legeltetési társulatoknak, valamint a külön hatósági rendelkezéssel közös erdőgazdálkodásra kötelezett közösségeknek közös erdejében tulajdoni vagy használati illetőséggel (tulajdoni arányrészsel) bíró tulajdonostársak az erdőgazdasági és egyéb közös ügyeik intézése, valamint közös érdekeik hatásosabb előmozdítása céljából az Erdőtörvény ötödik címében foglalt rendelkezések szerint erdőbirtokossági társulattá alakulni kötelesek.
2. Ennek az erdőbirtokossági társulatnak tagjai a III. fejezet alatt leírt közös erdőbirtokot,
mint volt telkes, zsellér-úrbéresek az úrbéri rendezéskor *1860. az*
évben erdőilletőség, legelőilletőség fejében kapták *ben*

1

7. kép. A becskei erdőbirtokossági társulat alapszabálya. 1958.

A volt úrbéresek közbirtokosságai országos mintaszabályzat alapján működtek, volt vezetőség és választmány, akiket a tagok választották meg a közgyűlésen. (7. kép) A szervezet vezetője az elnök, közbirtokossági elnök, gazdaközön-ségi elnök, úrbéri elnök volt. Rendszerint valamelyik módosabb gazdát választották erre a tisztségre, de sokat számított a rátermettség, megbecsültség és a törvények elemi szintű ismerete. A pénztáros, pénztárnok a pénzügyeket intézte, a bevételeket és a kiadásokat kezelte. Megválasztásánál a megbízhatóság volt a fontos. Egy-egy köztisztületben álló ember hosszú ideig betölthette ezt a tisztséget: pl. Bodonyban Borsos Mátyás 1946-tól 1963-ig volt pénztáros. A jegyző vezette a közgyűlési jegyzőkönyveket, elkészítette a szerződéseket, és bonyolít

totta a hivatalos levelezést. Erre a tisztségre általában jó fogalmazási készségű és megfelelő írású férfit (helyenként a tanítót vagy segédjegyzőt) kerestek. Egy-egy speciális feladatra választottak *gazdát*, *erdőgazdát*, *pusztabíró*t, *bikagazdát*, *kan-gazdát* vagy *kondásbíró*t is. A legfontosabb kérdésekben a közgyűlés döntött, amit a községházán vagy az iskolában tartottak. Bár a közbirtokosságok működését központi törvények, vármegyei utasítások szabályozták, ezek mégsem váltak uniformizálttá, mert napi gyakorlatukat a korábbi földközösségi hagyományok, helyi szokásjogi szabályok színezték, differenciálták.²⁴

Közös vásárlással létrejött társaságok, társgazdaságok, birtokosságok

A 20. század elejétől az Északi-középhegység több falujában előfordult, hogy a lakosok összefogva közösen vásároltak erdőt, legelőt és szántóföldet a település határában birtokos uradalmaktól. A hegyvidék lakói az erdővásárlások révén akartak a faeladásból jövedelemhez jutni. Ezért a Zempléni-hegység falvaiból többen Amerikába kivándorolva keresték meg a vásárlás fedezetét. Nógrád megyében a legelő elkülönítés után sokféle szántóföldnek feltört legelők pótlására vettek közösen az állatok számára nélkülözhetetlen legelőket. A szántóföldeket családonként különmérték, de a legelőket és erdőket osztatlanul, közösen használták. A Zempléni-hegység belső falvaiban szinte mindenütt létesült a közös erdő kezelésére egy-egy *birtokosság*, *birtok* vagy *erdőbirtok*, amelyet a vásárlási szerződésben első helyen szereplő gazdáról neveztek el. Ilyen pl. a *Pekár Ferenc és társai birtokosság* (Mogyoróska, Fony, Regéc, Baskó, Erdőhorváti), *F. Szűcs és társai birtokosság* (Mogyoróska), *Magyar és társai birtokosság*, *Hegedűs Mihály és társai birtokosság* (Fony). Borsod-Abaúj-Zemplén megyében a két világháború között 44 közös vásárlás révén alakult birtokosság működött.²⁵

Több gazdasági közösség alakult Poroszlón az 1870–1940-es évek közötti föld- és legelővásárlások nyomán: *Károlyi társaság*, *Hordódi társaság*, *Földvára*lja társaság, *Császlódi társaság*, *Csapói társaság*, *Porongi társaság*, *Wagner-réti társaság*, *Szartos társaság*.²⁶ Hevesen nem voltak a törvény szerint megszervezett legelőtársulatok, hanem a különböző határrészekén birtokos gazdák a szántóföldjeik közötti laposabb gyepeket meghagyták közös legelőnek, s azok közös használatára *legelő társaságot*, *társgazdaságot* alakítottak (pl. *Ragályi-tagi legelőtársaság*, *Verczei legelőtársaság*). A sertéslegeltetés céljából két *kondástársulat* is alakult.²⁷ Erdő és legelő közös vásárlása Bükkszéken, Mikófalván és Egerbocson is történt az 1920-as, 30-as években, és a használatra létrehozott szervezetet *törpe közbirtokosságnak* (Mikófalva), *Rác-féle birtoknak* (Egerbocs), illetve *Práf-féle erdőnek* (Bükkszék) hívták. 1935-ben Heves me-

²⁴ PETERCSÁK Tivadar 1999. 930., 1987a. 148–149., 1985. 256–257., MÁDAI Gyula 1965. 129.

²⁵ PETERCSÁK Tivadar 1981. 49–50., 1987b. 131–134., *Gazdacím*tár 1937. 8–15., 59–76., 365–374.

²⁶ KOVÁCS Károly 1994. 145–158.

²⁷ PETERCSÁK Tivadar 2001. 381–382., 399.

gyében 44 birtokosság koordinálta a közösen vásárolt erdők és legelők használatát.²⁸

Nógrád megyében működött a legtöbb társulat, 1957-ben 116-ot tartottak nyilván, amelyekből egy-egy településen több is lehetett. Kétszer történt közös vásárlás Berceliben és Béren, ötször Hasznoson és Mátramindszenten, hétszer Egyházasgergén és tízszer Mátrakeresztesen.²⁹ Karancskesziben 1910–1944 között hét nagyobb vásárlás volt, amelyek után legeltetési társulatokat szerveztek (pl. *poklyosi legeltetési társulat, marakodi pusztai csoport birtokosság legeltetési társulat, László István csoport erdőbirtokossági társulat*). Mátraszőlősen 500 ember vásárolta meg a Zsákfa erdőt, ahol az 500 holdból 200 hold legelő volt. Rimócon 1916-ban 16 gazda vett meg egy kb. 120 holdas erdei legelőt.³⁰

A vásárlásban részt vevők a vétel arányában (1, 2, 3, 5, 10 hold) jutottak részhez, részvényhez, illetékhez, joghoz, és ez lett az alapja a haszonból való részesedésnek (fahozam, legeltetés) és a közös költségekhez való hozzájárulásnak. Ezek a társaságok a volt úrbéresek közbirtokosságaihoz hasonló szervezeti keretek között működtek (*közgyűlés, elnök, pénztáros, jegyző, gazda*). A fenti példák is igazolják, hogy a közösségek elnevezése származhatott a vásárlási szerződésben első helyen álló gazda nevéből (*Fóris és társai birtokosság – Zempléni-hegység*), a vásárolt erdőterületről (*Károlyvári erdőbirtokosság – Gyöngyösoroszi*) és a terület eredeti tulajdonosáról (*Rácz-féle birtok – Egerbocs*).³¹

OFB társulatok, társaságok

A Nagyatádi-féle földreform idején az 1920. évi 36. tc. alapján az Országos Földrendező Bizottságok kedvező hitellel juttattak szántóföldet, erdőt és legelőt a rászorulóknak.³² A szántókat családonként birtokolták, a legelőket és erdőket viszont osztatlanul közösen használták. Poroszlón hadirokkantak, hadiözvegyek, földnélküliek jutottak 800 kat. holdnyi területhez, és a már működő paraszti társaságok mintájára megalakították a *Jogosult társaságot*, amit *OFB társaságnak*, illetve *nagy jogosult társaságnak* neveztek, mivel 1922-ben a nagybirtokosok által újonnan leadott földeken megalakult a *kis jogosult társaság*. Mindkét közösségnek volt *elnöke* és *gazdája*.³³ Heves megye más településein is működtek hasonló gazdasági közösségek. Ivádon az 1940-es években is megvolt az Országos Földrendező Bizottság által földhöz jutott *rázvági birtokosság legeltetési társulata*, amely a falu nemesi közbirtokosságához hasonlóan működött. Az 1920-as években kapott legelő árát még 1940-ben is törlesztették.³⁴

²⁸ PETERCSÁK Tivadar 1987b. 132., Gazdacímár 1937. 129–144.

²⁹ NML XXVII-51.

³⁰ NML IX. 261., PETERCSÁK Tivadar 1989. 255.

³¹ PETERCSÁK Tivadar 1987b. 133.

³² A földreform során az ország mezőgazdasági területének 8%-át, 1 120 214 holdat vettek igénybe. NAGY József 1993. 161–163.

³³ KOVÁCS Károly 1994. 154–155.

³⁴ HML V-269/a.1.

Nógrád megyében 5 OFB erdőbirtokossági társulatról tudunk: Hollókő, Dorogháza, Nógrádsipek, Nógrádkövesd, Nógrádmarcali.³⁵ Abaúj-Torna megyében az 1930-as években Abaújkér, Felsődobsza, Fülökércs, Hernádpetri, Litka, Szemere, Telkibánya és Zsujta településeken működött az OFB által juttatott legelő közös használatára létrehozott legeltetési társulat, amit *újbirtokosságnak* neveztek.³⁶ Keleméren 1928-ban kapták meg állami juttatásként a zsellérek a gróf Serényi birtok Lomova nevű 28 holdas határrészét legeltetés céljára. A kedvezményezettek alakították meg a *Lomovai legeltetési társulatot*, amelynek 1930-ban 40 tagja volt. A vezetőség – amelyben az elnök mellett négy bizottsági tag volt – még 1928-ban vásárolt egy lakóházat kerttel, udvarral és melléképületekkel kondásház céljára.³⁷

Juttatott erdő, újbirtok

Az 1945-ös földosztáskor a hegyvidéki falvakban az uradalmak birtokából nem tudtak elegendő szántóföldet biztosítani a jogosult igénylőknek, ezért erdőt, legelőerdőt juttattak a szegényeknek, nagycsaládosoknak. Az erdőket a törvény szerint csak osztatlanul, közösen lehetett kezelni, a jogosultak kötelesek voltak erdőbirtokossági társulatot alakítani. Ezeket hivatalosan *új erdőbirtokossági társulatnak*, *újonnan földhözjutottak (UFOT, UFET) társulatnak* nevezték. A falvakban *erdőbirtokosság*, *új erdőbirtokosság*, *újerdő közbirtokosság* (Mátravidék), *új birtokosság* (Egerbocs), *új közbirtokosság* (Gyöngyössolymos) vagy egyszerűen *juttatott erdő* (Egerbocs, Tarnalelesz, Tardona, Hegyköz), *újerdő*, *poletár erdő* (Felsőtárkány) a neve. Ezek a volt úrbéresek közösségeihez hasonlóan működtek vezetőséggel, tisztségviselőkkel.³⁸

A legtöbb újerdővel a bodonyiak rendelkeztek: 1954-ben 1027,5 kat. hold. Az 1945. évi földreform során Borsod-Abaúj-Zemplén megyében Füzér 580 kat. hold, Kishuta 395, Háromhuta és Komlóska 390–390 kat. hold, Varbóc 17 kat. hold erdőhöz jutott.³⁹ Elsősorban azok kaptak új erdőben jogot, akiknek egyáltalán nem, vagy nagyon kevés erdő részük volt. Tarnaleleszen, Egerbocson általában egy-két holdat kapott egy-egy család, Bodonyban viszont 1–10 hold között változott. A Zempléni-hegységbeli Regécen 0,5 holdtól 5 holdig, Háromhután viszont legalább 10 hold jutott egy-egy családnak. Sajóvárkonyban, akinek 3 köbméternél kevesebb fa járt a régi erdőben, annak maximálisan 2 méterrel kiegészítették az erdőjogát. Itt legelőször a volt káptalani cselédek kaptak új erdőt. Az erdőosztásnál a gyermekek számát és a háborús szolgálatot is figyelembe vették.⁴⁰

A bodonyi *újerdő birtokosság* taglétszáma 251 fő volt 1957-ben. Az ún. 10 tagú bizottság 1956 decemberében döntött a volt hadifoglyok fájárandóságáról.

³⁵ NML XXVII-51.

³⁶ BL M IV.B-409.

³⁷ FAGGYAS István 1986. 59.

³⁸ PETERCSÁK Tivadar 2008a. 151–152.

³⁹ ENA 2854-84.5., JÁRÁSI Lőrinc 1997. 233.

⁴⁰ PETERCSÁK Tivadar 1989. 254.

Négy kat. holdban állapították meg a részükre, illetve özvegyeiknek juttatandó erdő területét azzal a kiegészítéssel, hogy ha valakinek a régi vagy az új erdőbirtokosságban már van erdőrésze, annak 4 kat. holdra egészítik ki a járandóságát. Ez alapján 16 helyi lakos kapott 1–4 kat. hold közötti redőterületet, illetve jutottak a közös erdőből kitermelt fához.⁴¹

Az újbirtokosságoknál az erdőből való részesedés a kapott holdszám szerint történt. Mogyoróskán az 1970-es években is működött a *Somhegyi újerdő birtokossági társulat*, Ózd-Sajóvárkonyban pedig 1995-ig létezett az *újerdő birtokosság*.⁴² Ezek a szervezetek az úrbéri közbirtokosságokhoz hasonlóan működtek. A vezetőség tagja az *elnök*, *pénztárnok*, de pl. Sajóvárkonyban *erdőgazdát* és *titkárt* is választottak. A gazda munkáját két *fakiadó* segítette.

A fent bemutatott különböző közbirtokosságok egy falun belül egymás mellett működtek, és egy-egy gazda egyszerre akár több erdő- és legelőközösség tagja lehetett az úrbéres viszonya alapján, erdő- és legelőjog öröklése és területek közös vásárlása révén.

A falvakban fontos gazdasági funkciókat ellátó erdő- és legelőközösségek a 20. század közepén meghozott törvények alapján fokozatosan átalakultak, illetve megszűntek. Az 1940-es évek végén a legelők a földműves szövetkezetek, majd a megalakuló tanácsok tulajdonába kerültek, a korábbi közösségek feladatait pedig a tanácsok mellett működő legeltetési bizottságok vették át. A termelőszövetkezetek elterjedésével ezek is szükségtelenné váltak. Az erdőbirtokossági társulatok az 50-es években veszítették el önállóságukat, hiszen erdőiket az állami gazdaságok vagy a tsz-ek kezelték. Megszűnésük az 1960-as években következett be, néhány hegyvidéki település kivételével, ahol az erdőbirtokosságok a 20. század végéig működtek.⁴³

IRODALOM

Rövidítések

- BL M: Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc
 BL S: Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei levéltár, Sátoraljaújhely
 ENA: Egri Múzeum Néprajzi Adattár
 HML: Heves Megyei Levéltár, Eger
 NML: Nógrád Megyei Levéltár, Salgótarján

FAGGYAS István

1986 Kelemér. Fejezetek a község néprajzához. Gömör néprajza VI. Debrecen

FÉL Edit – HOFER Tamás

⁴¹ ENA 2854-84. 6., 7a., 7b.,

⁴² Akkor átalakult az 1994. évi XLIX. törvény alapján működő *új erdőbirtokossági társulattá*. Énekes László közlése.

⁴³ L részletesen: PETERCSÁK Tivadar 2008a. 238–244.

1997 Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban. Budapest

JÁRÁSI Lőrinc

1997 Erdőgazdálkodás Bánkúttól Nagy-Milicig. Miskolc

KOVÁCS Károly

1994 Helytörténeti dolgozatok. Poroszló

MÁDAI Gyula

1965 Diósgyőri adatok a közös népi gazdálkodás és birtoklás múltjához. Történelmi Évkönyv I. 125–143. Miskolc

NAGY József

1993 A Nagyatádi-féle földreform 1920–1928. Eger

PETERCSÁK Tivadar

1981 Az erdő szerepe a Zempléni-hegyvidék népének életében. In: Néprajzi tanulmányok a Zempléni-hegyvidékről. Szerk.: Szabadfalvi József. 43–61. Miskolc

1985 Népi erdőbirtoklás Heves megyében a XIX–XX. században. *Agria* XXI. 253–265.

1987a Egy gazdasági közösség a XX. század első felében. A felsőtárkányi „volt úrbéres gazdaközönség”. *Agria* XXIII. 145–160.

1987b Közösen vásárolt paraszti erdők használata Észak-Magyarországon. In: *Arator. Dolgozatok Balassa Iván 70. születésnapja tiszteletére.* Szerk.: Balázs Géza – Voigt Vilmos. 131–134. Budapest

1989 Erdőhasználat a Palócföldön. In: *Palócok* III. Szerk.: Bakó Ferenc. 235–331. Eger

1992 Az erdő az Északi-középhegység paraszti gazdálkodásában (XVIII–XX. század). Debrecen

1999 Paraszti gazdasági közösségek Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXVIII. 927–942.

2001 Népi állattartás Hevesen. In: *Tanulmányok Hevesről.* Szerk.: Petercsák Tivadar és Szabó J. József. 367–407. Heves

2003 Nemesi és paraszti közbirtokosságok Heves megyében (XVIII–XX. század). Eger

2006 Állattartási adatok a paraszti közbirtokosságok levéltári dokumentumaiban. *Levéltári Évkönyv* XIV. 232–243. Miskolc

2008a A közbirtokosság. Erdő- és legelőközösségek Észak-Magyarországon. Debrecen

2008b A Heves megyei közbirtokosságok levéltári forrásai. In: *Memoria rerum. Tanulmányok Bán Péter tiszteletére.* 417–423. Eger.

2008c A közbirtokosságok jogi keretei. In: *Jogi néprajz – Jogi kultúrtörténet. Tanulmányok a jogtudományok, a néprajztudományok és a történettudományok köréből.* Szerk.: Mezey Barna – Nagy Janka Teodóra. 109–115.

Nagy Molnár Miklós

ERDŐKÖZÖSSÉGEK GÖMÖRBEN

Az erdőhasználat, az erdő népeletben betöltött szerepének vizsgálata során alapvető kérdésként merül fel a birtoklási, illetve a jogviszonyok tanulmányozása, amelynek fontosságára először Tagányi Károly hívta fel a figyelmet.¹ A középkorban földközösségben lévő szántóföldeket és réteket felosztották, újraosztották, a legelőt és erdőt azonban a falu közössége osztatlanul közösen használta. A közös földhasználatnak sajátos szervezeti kerete volt a közbirtokosság.² A 19. században létrejött erdei közbirtokosságok előzménye a középkori földközösségre nyúlik vissza. Az 1848-as jobbágyfelszabadítás megszüntette az úrbériséget, a jobbágy szabad tulajdonosa lehetett az általa művelt földnek. Az ekkor még rendezetlenül maradt erdő és legelő kérdését I. Ferenc József 1853-ban kibocsátott úrbéri pátense oldotta meg, amely kötelezővé tette a földesúr és az úrbéreszek közötti korábban engedőleges elkülönítést.³ Az elkülönítést a rendelet nyomán felállított úrbéri bíróságok intézték. Számos vita gyakran a század végéig is elhúzódott. A folyamat során jöttek létre a „közbirtokossági erdők”, amelyen a volt jobbágyok tulajdonába átment erdőket értették, de ilyennek tekintették a volt nemesi közbirtokosok erdeit is.⁴ A létrejött közbirtokossági erdők használatáról és műveléséről később az 1879. évi erdőtörvény XXXI. törvénycikke rendelkezett, melyet később további rendeletek egészítettek ki.⁵ *„Az 1879. évi XXXI. törvénycikk, az erdőtörvény mind a nemesi közbirtokosságoknál, mind az úrbéreszek részére kihalított erdőterületeken az üzemterv szerinti közös gazdálkodást rendelte el, ami a területek erdőként való fennmaradását biztosította. Az erdőtörvény szerint a közbirtokossági erdők szakszerű gazdasági kezeléséről maguknak az erdőbirtokosoknak kellett az állami erdőfelügyelő ellenőrzése mellett gondoskodniuk.”*⁶ A 19. század végéig megalakult közbirtokosságok szervezeti felépítését és működését központi rendeletek szabályozták, ugyanakkor az egyes szervezetek erdőkezelési gyakorlatát, a faosztás módját nagyban befolyásolták a helyi viszonyok és a korábbi közösségi, földhasználati hagyományok.

A történelmi Gömör vármegye az 1803-ban történt kishonti járás hozzácsatolása után Magyarország északi területén, a Felvidék egyik legnagyobb területű vármegyéjévé vált. A települési tényezőket tekintve két részre osztható, az észa-

---

¹ TAGÁNYI Károly 1896. VIII.

² PETERCSÁK Tivadar 2008. 19.

³ PETERCSÁK Tivadar 1981. 45., 2008. 23.

⁴ CSIZMADIA Antal 1977. 35-53.

⁵ CSIZMADIA Antal 1977. 39-40; KOLOSSVÁRY Szabolcsné 1975. 51–53

⁶ PETERCSÁK Tivadar 2008. 25.

ki hegyes vidékre, illetve a déli lankásabb területekre.⁷ A nagy kiterjedésű erdőségek elsősorban az északi területeken találhatók, míg a déli részeket már ritkásabb erdők borították.⁸ A vármegye egyike volt a legerdösebb magyar területeknek. Fényes Elek jellemzése szerint „*Erdő, mindenütt bőséggel van, kivéven a' betléri, csetneki, murányi uradalmakat, hol az a' számos hámorok miatt lehetösen megritkult; 's innen fabéli szükségeiket kénytelenek a' Cselény (Putnok és Aggtelek közt) erdejéből pótolni.*”⁹ A Borovszky Samu szerkesztette monográfia szerint Magyarország erdővel borított vármegyéi között „*Gömör és Kis-Hont vármegye a 8-ik helyet foglalja el és erdőségei az összterületnek 48.43 %-át borítják.*”¹⁰

A nagy kiterjedésű erdőségek elsősorban az északi területeket jellemezték, míg a déli részeket már ritkásabb erdők borították. Az északi részek hegyes vidékének jellegzetes erdejében a fenyő és a bükk a fő fafajta. A terület erdős jellegét a helynevekben is felismerhetjük.¹¹ Az északi területeket a rosszabb talaj miatti nehezebb megélhetés jellemezte. A fő megélhetési forrást nem elsősorban a földművelés, mint inkább a hatalmas erdők és hegyek más irányú felhasználási módjai jelentették. A lakosság nagy számban élt a favágásból, különböző faeszközök készítéséből, amelyeket gyakran vándorárusként a sík vidékekre szállítottak.

Az északi területek legjelentősebb gazdasági erőforrása a bányászat volt, a magasabb hegyekben ugyanis nagyobb mennyiségű nemesfém és más ásványkincset bányásztak. A már a középkori oklevelek tanúsága szerint is jelentős bányászat¹² szorosan kapcsolódott a gömöri erdőgazdálkodáshoz. Az ehhez szükséges nagy mennyiségű faszenet az általában kevésbé értékesebb fafajtákból égették. Az erdő emellett jelentős mértékben befolyásolta a Gömör megyei vidékek állattartását is. Az alacsonyabban fekvő erdők legelőin a nyári legeltetéssel és téli takarmánygazdálkodással nevelhették a szarvasmarhát, illetve a lovat, míg a magasabban fekvő részekeken inkább már csak a silányabb legelővel is megelégedő juhot és kecskét tartottak.¹³ Az erdőségek vadban bővelkedtek, így Jolsvától északra az egész terület a Garam-völgygel együtt királyi vadászterületnek számított.¹⁴ Az erdő nemcsak faanyagával szolgált az egyes települések lakosainak, hanem a megyében számosan foglalkoztak a különböző erdei termékek – főképpen az emberi táplálékul, illetve az állati takarmányozásra, valamint a gyógyításra használt növények – gyűjtögetésével is.

⁷ Fényes Elek írja: „*Erdő mindenütt bőséggel van...*” FÉNYES Elek 1837. 132. Hunfalvy János munkájában olvashatjuk, hogy „*Gömör erdői az egész megye hegységeire terjednek ki...*” HUNFALVY János 1867. 224.

⁸ ILA Bálint 1976. 36.

⁹ FÉNYES Elek 1837. 132.

¹⁰ BOROVSZKY Samu é.n. 221.

¹¹ Több ilyen közül Ila Bálint is. Pl.: Körös, Bocskó (bükk), Lipóc (hárs), Jolsva (éger), Telgárt (vadaskert) stb. ILA Bálint 1976. 42.

¹² ILA Bálint 1976. 48.

¹³ ILA Bálint 1976. 47.

¹⁴ A vadászterület emlékét nevében őrzi *Telgárt* is, amely a német Tiergarten ('vadaskert') torzított alakja. ILA Bálint 1976. 48. Bél Mátyás 1749-ben *Tergárt* néven említi, amelyről megjegyzi, „*Ahogyán mások mondják: Telgárd*” Vö.: BÉL Mátyás 1992. 59

A 19. századi Gömör birtokviszonyait a nagy uradalmi erdők jellemezték, emellett azonban néhány mezőváros (Jolsva, Nagyrőce), illetve bányaváros (Dobsina) is rendelkezett saját erdőterülettel.¹⁵ A század második felében, a tagosítást követően számos helyen maradtak uradalmi erdők: pl. Deresken, Dernón, Kiskovácsvágásán, Ragályban, Zubogyban, Kánón (mindkét faluban a Ragályi-család volt a birtokos, emellett Kánón még az Almássy-család tulajdonában is volt egy erdőterület), a Vály-völgy településein és még számos településen.

Imolán, Alsószuhán, Kánón, Ragályban és Zubogyban az egyház is rendelkezett erdőterületekkel. (Ezekben az egyházközség tagjai közösen végezték a munkát, innen származott az egyház téli tüzelő szükséglete. A vágást vagy egyszerűen, közösen végezték, vagy beosztott rend szerint. Azokban az egyházi erdőkben, ahol a cserhántásra alkalmas tölgyfa termett, szokás volt a cserhántásra alkalmas fát lábon eladni valamelyik kereskedőnek)

Az uradalmi erdők mellett létrejöttek azok a közbirtokossági formák, amelyek leggyakoribb elnevezései az *úrbériség* (Hárskúton, Kánón, Zubogyban), *úrbéresség* (Barkán, Deresken). A közbirtokosságok, úrbérességek Gömör megye számos településén a múlt század első felében jelentős szereppel bírtak, vezetői sok esetben egyben a falu vezetőségébe is beletartoztak, ők irányították a település életét. Ez a szervezeti forma a trianoni békeszerződést követően az újonnan létrejött Csehszlovákia területére került Gömör megyei magyar falvak közül több településen továbbra is megőrizte fontos szerepét egészen a II. világháború végéig. „Az úrbéresség az volt, hogy valamikor jobbágy volt. Az erdőt meg a legelőt nem osztották fel, hanem közösen használták, de mindenki tudta, hogy mi illeti meg. Az úrbérességnek is volt legelője és erdője.” (Borzova)¹⁶

Az úrbéri közbirtokosság tagjai, hasonlóan a más vidékeken is működött közbirtokosságokhoz, erdőjog alapján részesedtek a közös erdőből. Az erdőjog alapvetően a szántóföldhöz kapcsolódott, azaz egy-egy gazdának a birtoka nagysága után járó erdőterületnek a közösből rá eső eszmei értéke.¹⁷ A dél-gömöri területek több községében általában 2–3 hold volt az a legminimálisabb birtok, amennyivel rendelkezni kellett egy közbirtokossági tagnak, illetve ugyanennyi hold jelentett egy erdőjogot. Így tehát akadt olyan gazda is, akinek 4–5, illetve ennél több joga volt. Az erdőjog után minden esztendőben adót fizettek, amelyet a közbirtokossági elnök szedett be. Az erdőjogot nem adták el külön, nem vált el a telektől sosem, ha azonban valaki földet adott el a sajátjából, akkor a földdel együtt az ahhoz a részhez járó erdőjogot is átruházhatta. A jog aprózódása, a fél-, illetve negyed jog, öröklés útján jött létre. A dél-gömöri településeken az erdőjogot a 19–20. században a fiúk és a lányok egyaránt örökölték. Akinek nem volt erdőjoga és fára, főként gerendára volt szüksége, az megvásárolhatta attól a ge-

¹⁵ HUNFALVY János 1867. 229.

¹⁶ SZABÓ László 2005. 419.

¹⁷ Az erdőjog kérdésével Petercsák Tivadar több tanulmányában is foglalkozott. Vö.: PETERCSÁK Tivadar 1981. 47.; PETERCSÁK Tivadar 1984. 480; PETERCSÁK Tivadar 1985. 258; PETERCSÁK Tivadar 1989. 244. PETERCSÁK Tivadar 1992. 60. PETERCSÁK Tivadar 2001. 208–239.

rendát, aki ugyan rendelkezett illetőséggel, ám ennek ellenére nem tartott igényt a kitermelt fára. Gyakran nemcsak a már kivágott fát adták el, hanem a joggal rendelkezők a még lábon állót adták el a joggal nem rendelkezőknek.

Deresken az úrbéres testületnek azok lehettek tagjai, akik a jobbágyfelszabadításkor kaptak telkük után erdő és legelő részt. *„A föld nyolcadokra volt osztva. Kinek mennyi nyolcadja volt, annyit kapott az erdőből. Volt akinek 10 nyolcadja volt, de volt akinek csak 1 tizenhatodja vagy harminckettedje. Annyi fát kapott utána... Volt, hogy valaki kapott 20 métert, valaki meg csak 2 métert vagy egy ½ métert, kinek mennyi földje volt. Egy nyolcad kb. 2 hektár lehetett, de azután még volt legelő, amire a nyolcad után kihajthatott egy tehenet és egy növendék marhát és sertést. Régen a sertés is kijárt... A föld volt a mérvadó, az volt a kiindulási pont... Ha valaki eladta a szántóját, akkor a szerződésben benne volt, hogy a rét és az erdő is vele változik...”*¹⁸ Néhány településen ismert volt a zsellérjog is. Barkán például a házzal, ám birtokkal nem rendelkező zsellérek illetőséget, favágási jogot kaptak az úrbéres erdőből.¹⁹

Az úrbéri közbirtokosság vezetője az *úrbéri elnök*, aki elsősorban a legnagyobb tulajdonnal rendelkező gazdák közül került ki. E tisztségre általában közfelkiáltással választották több esztendőre a jelöltet. Zádorfalván például az elnököt három évenként választotta meg a tagság a tisztújító közgyűlésen. Az elnök feladatai közé tartozott az erdőhivatallal való kapcsolattartás. Ő kérte a hivataltól a közös erdőre vonatkozó vágási engedélyt, illetve a vezetőség többi tagjával, a hivatal képviselőjével, megbízottjával ő választotta ki a vágandó fákat.²⁰

Az úrbéresség másik fontos tisztségviselője a *pénztáros, pénztárnok* (Hárskúton) aki a pénzügyeket, kiadásokat, bevételeket intézte. A harmadik tisztségviselő az *alelnök* (Hárskúton), *jegyző* (Kánón), illetve *titkár* (Deresken). Keleméren *„Mikor átalakult az úrbéres testület, a vezetőket gyűlésen választották meg. Azt hiszem Szabó László volt az első. Én is voltam három évig, 1954-1957-ig. Most van egy elnöke meg egy pénztárosa és még négy tagja. Régen is voltak 4-5-en. Ők döntötték el, hogy a pásztor, a kerülő mennyit kapnak. Régen, ha valamire kellett költeni, kivágtak és eladtak néhány méter fát.”*²¹ Mellétén az úrbéresség tagjai választották meg három-négyévenként a tisztségviselőket. A testületnek volt elnöke, jegyzője, pénztárosa és kisbírója. Az elnök mindig vagyonos, tekintélyes ember volt. A jegyző és a pénztáros szépen író, jól számoló elismert ember. *„Meg volt olyan kisbíró féle, aki értesítette a tagságot, felügyelte a munkát. Úgy tudom, hogy ez kapott csak valamennyi fizetést.”*²² Deresken volt olyan időszak, amikor a jegyző és a pénztáros ugyanaz a személy volt, akit *könyvelőnek* is neveztek.

Az úrbéres közbirtokosság rendszerint évente kétszer tartott közgyűlést. Ezen általában a fakitermelés kérdéseiben döntöttek, kijelölték, a joggal rendelke-

¹⁸ SZABÓ László 2005. 422.

¹⁹ Egy zsellérjog 3 méter fát jelentett. Saját gyűjtés

²⁰ Gömör megye paraszti társadalmának elemzése során részletesen ismerteti az erdő-közbirtokosságok és legeltetési társulatok szervezetét, illetve működését SZABÓ László 2005. 419–426.

²¹ SZABÓ László 2005. 392.

²² SZABÓ László 2005. 420.

zőknek az illetőségük szerinti famennyiséget. Több településen a jogoknak megfelelő számú nyilasra osztották a kivágandó területet, s a közgyűlésen nyílhúzást rendeztek (Ragály).

A közös erdőben a közbirtokossági tagok egyszerre vágták a számukra kijelölt famennyiséget, s a vágás végeztével saját maguk fuvarozták haza. A közgyűlésen döntöttek továbbá arról is, mikor kell az erdőt tisztítani. Ugyancsak a közgyűlések alkalmával döntöttek az erdei legeltetés kérdéseiről is.

A 18. századi úrbérrendezést és a sokszor több éven keresztül húzódó úrbéri perek lezárulását követően a kisnemesi falvakban is létrejöttek a *nemesi közbirtokosságok*.²³ Több kisnemesi faluban a közbirtokosság nemcsak elnevezésében, hanem szervezetében is megőrződött (Imolán, Zádorfalván) egészen a 20. század első feléig.²⁴ A nemesi közbirtokossági erdő abban is különbözött az úrbéres erdőtől, hogy azokat tulajdonosok szerint felparcellázták. A közbirtokosságnak minden tulajdonnal rendelkező gazda tagja lehetett. A szervezet szoros kapcsolatot tartott fenn a község vezetőségével, az előljárósággal.

Ezzel egy időben történt meg vidékünkön az erdők tagosítása, amelynek során a gazdák elszórt erdeit egy tagba gyűjtötték. A tagosítás itt azt is jelentette, hogy az újra felmért területekből mindenki vásárolhatott magának, amennyit akart. A felmért parcellák között nyílásokat hagytak, a nyílások két szélét pedig faragással jelölték meg. Ezzel különítették el egymástól a birtokokat.²⁵ Az így vásárolt erdőket néhol, mint pl. Kánón és Zubogyban *részvényes erdőnek* nevezték.²⁶

A kisnemesi falvakban mindenütt a nemesi közbirtokosság szervezte, kezelte az erdőket. A *nemesi közbirtokosságok*nak minden tulajdonnal rendelkező gazda tagja lehetett, ezért a nemesi falvakban csaknem mindenki érdekelt volt benne. A szervezet szoros kapcsolatot tartott fenn a község vezetőségével, az előljárósággal, a nagyobb földtulajdonnal rendelkező gazdák ugyanis rendszerint mindkettő vezetésében részt vállaltak. A testületeknek örökös tagjai voltak a *virilisek*, aki-

²³ A nemesi és paraszti közbirtokosságok vezetősége, illetve működése Gömörben is hasonló volt az Északi-középhegység, illetve a Hegyköz településeinek paraszti és nemesi közbirtokosságaihoz. Ez utóbbiakról, tevékenységükről részletes leírást közöl több tanulmányában Petercsák Tivadar. Vö.: PETERCSÁK Tivadar 1998. Összefoglaló tanulmányában monografikus igényvel elemzi a Heves megyei nemesi és paraszti közbirtokosságokat. Vö.: PETERCSÁK Tivadar 2003.

²⁴ A nemesi közbirtokosságok működéséről főképpen a dél-gömöri kisnemesi falvakból (Imola, Zádorfalva) van adatunk. Vö.: NAGY MOLNÁR Miklós 1990. 120–121. A nemesi közbirtokosságok szervezeti és belső rendje az úrbéri közbirtokosságok létrejöttét követően ez utóbbiak működésének példájául szolgált. Vö.: PETERCSÁK Tivadar 1992. 49.

²⁵ Zádorfalván az emlékezet szerint az első tagosítás az 1850–60-as években történt. Ekkor azonban ez az erdőt nem érintette, így előfordult, hogy egy gazdának 7 helyen is volt erdőilletősége.

²⁶ Itt kell megjegyeznünk, hogy Kánón és Zubogyban a 19. század második felében létrejött közbirtokosságot továbbra is *úrbériség* névvel jelölték. Kánón emlékeztek arra, hogy a korábban működött nem túl nagy létszámú nemesi közbirtokosság tagjai az úrbériségbe olvadtak. Zubogyban korábban nem volt nemesi közbirtokosság, mivel a határban fekvő erdőket, földeket nagyrészt a Ragályiak birtokolták. A 19. század végén fizetségként kapott a község az uradalomtól erdőterületet, amelyből mindenki részesedhetett. A személyenkénti részesedést pénzzel váltották meg, s ezek a gazdák alkották az *úrbériséget*.

ket nem választottak. Őket nem kellett választani, mert egy-egy településen a legjelentősebb vagyonnal rendelkező családok tagjaiból kerültek ki.

A nemesi közbirtokosságok főbb tisztségviselői az elnök, a jegyző és a pénztáros voltak. E tisztségeket a szervezet valamennyi tagja – a vagyon szerinti sorrendben – betölthette. Általában 2–3 évig állt egy-egy elnök a közbirtokosság élén, de ha valakivel nagyon meg voltak elégedve, akkor azt még egy terminusra megválasztották. Az elnököt Imolán *dilektornak*, Zádorfalván pedig *hadnagy*nak nevezték.

A dél-gömöri Szárazvölgy nemesi közbirtokosságai minden évben háromszor tartottak gyűlést, amelyeket az elnök hívatott össze a kisbíróval. A gyűléseket általában az elnök lakásán rendezték, ezeken azonban nem mindig jelent meg mindenki.²⁷ Egy-egy alkalommal az erdővel kapcsolatos problémákat, aktuális gondokat vitatták meg. (Legfontosabb ilyen témák pl.: a favágás idejének és módjának megbeszélése, illetve a cserhántás időpontja voltak.) Az erdőkerülőt is a gyűlésen fogadták fel. Erdőkerülőnek általában a birtok nélküli helybeliek álltak, s ha nem találtak helybelit, akkor a szomszéd községekből hívtak. Az erdőkerülőt a birtokosok a birtokuk nagysága szerint fizették, s a pénzbeli fizetés mellett természetbeni juttatásokat is adtak.

Az éves közgyűlésen az elnök rendszeresen beszámolt a község vezetőségének a bevételekről és a kiadásokról. A közbirtokossági bevételek egy része a közbirtokossági adókból származott, melyet az erdő után fizettek. Az összeírásokat és egyéb iratokat az elnök egy ládában (Imolán *dilektori láda*) őrizte, s ezt a ládát ideje kitelvéen továbbadta a soron következő elnöknek. Zádorfalván a bevételek egy része például a pálinkafőző díjából származott, a községi főzde épülete és a pálinka főzésének joga a helyi közbirtokosság tulajdonában volt. Ezt a jogot megfelelő – közösen megállapított – összeg ellenében bérletbe is adták.

A 20. század elején az általunk vizsgált falvak csaknem mindegyikében birtokoltak erdőt, illetve rendelkeztek erdőjoggal nem helybeli lakosok is, akiket *bebíróknak* neveztek. A bebírók általában a községből elköltöztek közül kerültek ki. Aki ugyanis elköltözött a községből, az megtarthatta erdőjogát, erdőtulajdonát, de ezt a jogot örökölhették is a más településeken élő rokonok. Az örökösök azonban jórészt eladták az így szerzett erdőt. Máshonnan származó tulajdonos azonban nem vásárolhatott, de nem is bérelhetett erdőt. A bebírók ugyanolyan jogokkal rendelkeztek, mintha helyben laktak volna. Ők azonban az erdőbirtokossági gyűlésekre általában nem jártak, mert nem mindig szereztek ezekről tudomást, őket általában nem értesítették. A közös kerülőt azonban ugyanúgy kellett fizetniük, mint a helybelieknek. Joguk, erdejük után állatokat is legeltethettek az erdei legelőkön, de rendszerint ezt sem tették.

Az erdő nemcsak a fahasználattal szolgált az egyes települések közösségeinek, több helyen jelentős mértékben befolyásolta az egyes vidékek állattartását is. Egyrészt az állatokat (szarvasmarha, ló, juh, kecske) az erdei tisztásokon legeltették, a sertéseket pedig a lehullott makkon hizlalták. Másrészt az erdei fűvet és

²⁷ Zádorfalván például előfordult, hogy csupán 6-7 ember jelent meg a gyűlésen, s ők döntöttek minden kérdésben.

falombot is gyűjtötték nyári és téli takarmánynak.²⁸ A dél-gömöri Szárazvölgy kutató településein a 19–20. században szintén jelentős erdei legeltetés folyt. Imolán például úgy emlékeztek, hogy a ritkásabb erdőket nem is erdőként, hanem legelőként tartották nyilván. Néhány községben meg volt szabva, melyik határban levő erdőterületre hajthatják az állatokat. Kánón például a Putnoki-féle erdőben, valamint a Bakrét-völgyben legeltettek. Ragályban a Nagyerdőt, Óserdőt legeltették állatokkal. Több faluban azonban nem jelöltek ki egy erdőt sem legelőnek, általában bármelyikben legeltethettek. Szigorúan megsabták azonban, hogy melyik erdőben melyik állat legelhet. Imolán például a felső erdőben legelt a sertés, juh, az alsó erdőben csak a szarvasmarhák vagy a lovak. A legelőerdő a Szárazvölgy falvaiban főként tölgyes volt.

Az erdei legeltetés szabályozása szoros kapcsolatban állt az erdőbirtoklás kérdéseivel. Azokon a településeken, ahol a már említett erdő közbirtokosságok működtek, az úrbéres, illetve nemesi közbirtokosságok szabályozták az erdei legelő használatának rendjét és módját. Dél-Gömör egyes településein (Kánón, Zubogyban) külön *legeltetési bizottság* is működött, amely feltehetően nem önálló szervezet, hanem az úrbériség szerves része, amelynek tagjai szintén az erdővel rendelkező gazdák voltak. Legeltetési társulatot az 1913. évi X. törvény-cikk értelmében a közbirtokosságnak azokból a tagjaiból kellett szervezni, akiknek a társulathoz tartozó legelőben tulajdoni, vagy használati illetőségük volt. Ez az illetőség másra is átruházható volt.²⁹

A 4-5 fős vezetőség feladata a főképpen a szarvasmarhák legeltetésére szolgáló erdei legelők és az itató tisztításának megszervezése, a pásztor fogadása, valamint az állatállomány nyilvántartása volt. A vezetőség által vezetett nyilvántartás szerint döntötték el, hogy egy-egy gazda mennyi állatot hajthatott ki az erdei legelőre. Akinek kisebb volt az erdőterülete, illetve illetősége, mint amennyi állatot szeretett volna kihajtatni, az előre megállapított összeget fizetett a társulatnak. Aki viszont nem óhajtott annyi állatot legeltetni, amennyit az erdeje, erdőjoga megengedett, az a közbirtokosságtól pénzt kapott a legelőhasználatért fizetségül.

Az erdei legeltetés kora tavasztól az első hó leestéig tartott. A közbirtokosság erre az időre pásztorot, csordást fogadott fel. A pásztor a fizetségét általában természetben kapta meg. Egy marha után rendszeresen fél vagy egy véka búza, egy kenyér, krumpli, bab járt. Ezen kívül, ha saját állattal rendelkezett, akkor egy vagy két darab marhát is legeltethetett a többivel, valamint tűzifavágási engedélyt is kapott.

A sertéseket főként a makkos erdőkben hizlalták. A hizlalásra a bükk, cser és a tölgy makkja voltak alkalmasak. A makkoltatással kapcsolatosan felmerülő kérdéseket szintén a legelőtársulat intézte. Ősszel, amikor a makk hullani kezdett a makkos erdőkbe nem engedték be a gazdákat, tiltva volt számukra az abban való favágás, de még a gallyszedés is. Ekkor ment a bizottság felmérni, mennyi makk van. Abban az esetben, ha a lepergett makk nem fogyott el az első hó leestéig, akkor sokszor zsákokba gyűjtve vitték haza.

²⁸ PETERCSÁK Tivadar 1977. 297.

²⁹ PETERCSÁK Tivadar 2008. 25.

A makkoltatás megkezdése előtt a közbirtokosság tagjai az általuk rendben tartott karám közelében kunyhót építettek a kondásnak. A karám a kút mellett volt összeállítva, mivel a makkoltatáshoz nagy mennyiségű vízre volt szükség.

Összegzőként megállapíthatjuk, hogy Gömör megye számos településéhez hasonlóan a dél-gömöri Szárazvölgy községeiben is a birtokolt erdőterületek a megélhetés fontos színterei voltak. Az egyes településeken az erdőközösségek alapvetően a 19. század második felében jöttek létre és működtek egészen a II. világháborúig. Az egyes közbirtokosságok az országos gyakorlathoz hasonlóan a központi rendeletek nyomán jöttek létre, működésükben pedig a helyi hagyományok és gazdasági érdekek érvényesültek. A különböző közbirtokosságok szabályozták az erdőhasználat, az erdőkezelés és legelőhasználat rendjét, gyűléseiken döntöttek a favágás, illetve az erdei legeltetés rendjéről. Saját ingó és ingatlan vagyonnal, valamint külön költségvetéssel rendelkeztek.

Szabó László a gömöri társasmunkák vizsgálata kapcsán megállapította, hogy a közbirtokosságok irányítása, munkarendje, az egyes munkák során azonnal összeálló és működő szervezete a legszervezettebb munkák közé emelte a testületeknek végzett közmunkákat. Ehhez szükséges volt a pontos gazdálkodási ismeret (erdészet és legeltetés terén), az irányítani tudás. Ezt egyfelől az biztosította, hogy a legvagyonosabb gazdák álltak a testületek vezetésének élén nagy termelési tapasztalattal.³⁰

Az erdőbirtokosságok a legtöbb helyen nemcsak az erdőterületek ügyeivel foglalkoztak, hanem emellett jelentős szerepet játszottak a helyi közösségi élet, a helyi közösségek alakításában is. A vezetőség választott tagjai sok esetben egyúttal a falvak vezetői is voltak. Az erdőközösségek tisztségviselői általában a legnagyobb erdőtulajdonnal, illetve erdőjoggal rendelkezők közül kerültek ki, s munkájukért tiszteletdíjat nem kaptak.

---

³⁰ SZABÓ László 2005. 425.

IRODALOM

- BÉL Mátyás
1992. Gömör vármegye leírása (1749). Debrecen.
- BOROVSKY Samu (szerk.)
é.n. Gömör-Kishont Vármegye. In: Magyarország vármegyéi és városai. Budapest.
- CSIZMADIA Antal
1977 A falusi közösségek szervezete és működése Magyarországon 1848 és 1944 között. In: Tanulmányok a falusi közösségekről. 35–53. Pécs
- CSÓRE Pál
1980 A magyar erdőgazdálkodás története. Középkor. Budapest
- FÉNYES Elek
1837 Magyarországnak, 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben. 3. kötet Budapest
- HUNFALVY János
1867 Gömör és Kishont törvényesen egyesült vármegyének leírása. Bp.
- ILA Bálint
1976 Gömör megye I. kötet. Budapest
- KOLOSSVÁRY Szabolcsné
1975 A magyar erdőgazdálkodás történelmi fejlődése. In: Az erdőgazdálkodás története Magyarországon. Szerk.: Kolozsváry Szabolcsné. 15–79. Budapest Mezőgazdasági Statisztikai Adatgyűjtemény 1870–1970. Földművelés. (Központi Statisztikai Hivatal) Bp. 1972.
- NAGY MOLNÁR Miklós
1990. Adatok Száraz-völgy falvainak erdőbirtoklásához és erdőhasználatához. In: Gömör néprajza XXVI. Szerk.: Ujváry Zoltán. 117–123. Debrecen
- PETERCSÁK Tivadar:
1977. Az erdő szerepe a hegyközi állattartásban. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XVI. Miskolc 296–310
1981 Az erdő szerepe a Zempléni-hegyvidék népének életében. In: Néprajzi tanulmányok a Zempléni-hegyvidékről. Szerk.: Szabadfalvi József. Miskolc
1984. Erdőhasználat Gyöngyösön és környékén a XVIII–XX. században. In: Tanulmányok Gyöngyösről. Szerk.: Havassy Péter – Kecskés Péter. 457–506. Gyöngyös
1985. Népi erdőbirtoklás Heves megyében a XIX–XX. században. Agria XXI. 253–265.
1989. Erdőhasználat a Palócföldön. In: Palócok III. Szerk.: Bakó Ferenc. 235–331. Eger
1992. Az erdő az Északi középhegység paraszti gazdálkodásában (XVIII–XX. század). Studia Folkloristica et Ethnographica 30. Debrecen.

1998. Néprajzi tanulmányok az Északi-középhegység vidékéről. Folklor és Etnográfia 98. Szerk.: Ujváry Zoltán. Debrecen
2001. Erdőgazdálkodás. Magyar Néprajz II. Gazdálkodás. Főszerk.: Paládi Kovács Attila 208–239 Budapest.
2003. Nemesi és paraszti közbirtokosságok Heves megyében (XVIII–XIX. század). Studia Agriensia 23.
2008. A közbirtokosság. Erdő- és legelőközösségek Észak-Magyarországon. Debrecen.

SZABÓ László

2005. Gömör és Kishont vármegye paraszti társadalma. Debrecen

TAGÁNYI Károly

1896. Magyar erdészeti oklevéltár I–III. Budapest

Fodor Ferenc

GAZDASÁGI EGYESÜLETEK SZEGED KÖRNYÉKÉN

A Szeged környéki települések az ország más községeihez hasonlóan, az 1980-as évektől kezdve törekedtek arra, hogy saját „monográfiát” jelentessenek meg.

A „korai” monográfiák az aktuális politikai érdekeknek megfelelően inkább a munkásmozgalmi, szegényparaszti (agrárproletár) szervezkedések „jelentőségét” próbálták kiemelni. Mivel a gazdasági egyesületek élén hagyományosan inkább jobbmódú gazdák, illetve tekintélyesebb polgárok álltak, ezek jelentőségét alábecsülték, történetüket elhallgatták.¹ Az 1989 után szerkesztett monográfiák már megemlítik a gazdasági egyesületeket, de működésük részletes bemutatására kevés gondot fordítottak.

A következőkben rövid áttekintést szeretnénk nyújtani az említett területen működött gazdakörök, ill. különböző gazdasági egyesületek működésének történetéről a már megjelent publikációk tükrében. Ezenkívül szeretnénk felhívni a figyelmet ezen köröknek, egyesületeknek a gazdálkodásban betöltött pozitív szerepére. A levéltárakon kívül számos dokumentum, (jegyzőkönyv, fénykép stb.) található még magánszemélyeknél, melyek fõlkutatása, földolgozása egyre sürgetőbb feladat.

A magyarországi agrárius mozgalom 1879-ben a székesfehérvári gazdakongresszuson bontott zászlót. Az egyik indítványozó gróf Károlyi Sándor volt. Igazi mozgalommá azonban az 1880-as évek elejétől szerveződött, amikor Károlyi Sándor kezdeményezésére megkezdték működésüket a gazdakörök. A szervezkedés kiinduló bázisa az Országos Magyar Gazdasági Egyesület lett. Az OMGE éppen Károlyi Sándor és körének működése nyomán vált szűk körű szakmai testületből az agrárérdekek képviselőjére is vállalkozó, valójában az agrártermelők érdekében föllépő fontos közéleti fórummá, szervezetté.

Az agrárius mozgalom a mezőgazdasági érdekek hathatós felkarolását, a parasztbirtokok megmentését, védelmét tűzte zászlójára.

A mozgalom fontos állomása volt a Magyar Gazdaszövetség létrehozása. A szövetséget 1896. január 16-án, a megelőző évi országos gazdakongresszus határozata alapján hozták létre. A gazdaszövetség elnöke Károlyi Sándor lett. A gazdatársadalom tömörítésén túlmenően gazdasági- és szociálpolitikai intézkedéseket követelt a kormánytól.

---

¹ HEGYI András 1977. 196. *„Működött még néhány hagyományos egyesület (Gazdakör, Népkör, Vasutas Kör, stb. ... ezek tevékenysége azonban csak alig haladta meg a társadalmi szempontból egyívé tartozók csoportcskájának baráti, esetenként kvaterkázó összejárását.”* KÖVÉR Lajos – TÓTH Sándor László 1995. 219. *„A legtöbb dorozsmait a Gazdakör és a Népkör szervezte. A Gazdakörben nem politizáltak, a Népkörben annál inkább.”*

Az alapítók célja *politikai pártoktól független*, országos hatáskörű szervezet létrehozása volt. Többek között követelték a mezőgazdaságot és agrártársadalmat sújtó különböző visszaélések felszámolását, a mezőgazdasági szakoktatás, szaksajtó és ismeretterjesztés kiszélesítését és a mezőgazdasági érdekképviseleti rendszer bevezetését. Felismerték, hogy a mezőgazdasági érdekképviselet eredményességének fokozása elképzelhetetlen a kis- és középbirtokosok nélkül.

Az 1904. évi nagygyűlésen Károlyi Sándor, György Endre és Kodolányi Antal javaslatára határozatot hoztak, miszerint a jövőben fontosnak tartják a falusi gazdaszövetségek, illetve gazdakörök megszervezését. Így indult meg ország-szerte a paraszti művelődés és politizálás egyik fontos helyi fórumává lett gazdakörök szerveződése. Számuk négy év alatt félezerre, tagjaik száma félmillióra emelkedett, később az egész országot behálózták.²

Később kezdtek meg működésüket a fogyasztási szövetkezetek, a szintén Károlyi Sándor által alapított Hangya Szövetkezetek. Ez a szövetkezeti forma kezdetben súlyos nehézségekkel küzdött, lassan mégis megerősödve messze túlélte alapítóját, s a két világháború közötti Magyarországon már az egész országot behálózó szövetkezeti mozgalommá szélesedett. A „Hangya” előzménye és „szülője” a Magyar Gazdaszövetség volt, ennek keretében hozták létre 1898. január 23-án mint a Magyar Gazdaszövetség Fogyasztási és Értékesítő Szövetkezeti Központját. Ez a központ fogott hozzá, kezdetben Károlyi Sándor hathatós anyagi támogatásával, az első vidéki szövetkezetek és boltjaik megszervezéséhez. Amíg a hitelszövetkezetek a falusi lakosságot sújtó uzsora-kamatokat, a fogyasztási szövetkezetek a falusi uzsora-árakat lettek volna hivatva letörni. Az 1900-as évektől e fogyasztási szövetkezetek szervezését, elsősorban a növekvő szociális feszültségek mérséklése céljából, támogatta a földművelésügyi kormányzat is. Az első világháború kitörésekor a Hangyának már 1276 fiókszövetkezete volt, 200 000 taggal.³

Közép- Európa egyik legnagyobb vállalatcsoportja volt, úgy a tagságát, mint a kereskedelmi tevékenységét illetően. 1940-ben több mint 2000 tagszövetkezete volt, 700 000 taggal. Harminc konzervgyárat, hús ipari üzemet, és négyszáznál több boltot üzemeltetett.

Az 1945 után bekövetkezett kommunista hatalomátvétel és az azt követő törvénytelenlések, illetve az államosítás során az összes Hangya vagyon gyakorlatilag kártalanítás nélküli lefoglalásra került. A vidéki Hangya boltokat és telephelyeket főként a földműves szövetkezetek, majd később az ÁFÉSZ néven alakított szövetkezeti jellegű társaságok tulajdonába adta az állam, formálisan ügyelve, de tartalmilag erősen korlátozva a tagok demokratikus döntéshozatali lehetőségét. Ezt segítette elő, hogy a gazdák mint téves tagok már nem kötődtek a föld-

² OROSZ István – FÜR Lajos – ROMÁNY Pál 1996. 243. A magyarországi agrárszövetkezeti mozgalom az arisztokrácia irányítása alatt működött. Példát a skandináv országokban működő szervezetek szolgáltathatták. Különösen nagy hatással lehetett a dán példa, Grundtvig püspök (1783–1873) szövetkezeti- és népfőiskolai mozgalma az 1860-as évektől. (BOLDIZSÁR Iván é.n. 33.)

³ OROSZ István – FÜR Lajos – ROMÁNY Pál 1996. 246.

höz, illetve az ÁFÉSZ tagok a fogyasztói-ellátó szövetkezetekhez. A Hangya vagyona nagy része törvényi szabályozás nélkül lett széthordva, elherdálva.⁴

1859-ben a budai helytartóság gróf Károlyi Sándornak megengedte, hogy Szeged székhellyel egész Csongrád megyére kiterjedő területtel egy gazdasági egyesületet alakíthasson „Csongrád megyei Gazdasági Egyesület” néven. Az egyesület 1866-ban feloszlott. 1880. március 29-én alakult újjá Pálffy Ferenc elnöke alatt „Szegedi Gazdasági Egyesület” néven. Céljaik közt, diplomatikusan elítélve a „közhatóságot” megemlíti, hogy: *„Szeged is részt akar venni e nagy nemzeti munkában s közcélért lelkesedő polgárai megalakították a „Szegedi Gazdasági Egyesületet,” melynek hivatása lett a más irányban elfoglalt közhatóság helyett a belterjes gazdálkodás eszméjét hirdetni.”* Az egyesület támogatásával az 1880-as években alakultak Szeged környékén az első gazdakörök.⁵

Az első világháború utáni politikai stabilitás által teremtett feltételek hatására az ország legelmaradottabbnak számító területein is kulturális, gazdasági fellendülés kezdődött.

Szeged hatalmas határára és a környező településekre (pusztákra) is ez volt a jellemző. Nemcsak iskolákat építettek, hanem tömegével alakultak új gazdasági, kulturális egyesületek.

Giday Kálmán szerint a 1930-as években a következő körök, egyesületek működtek:

- Felsőtanyai (Szatymaz) Gazdakör (1884)
- Alsótanyai Mezőgazdasági Egyesület (1884)
- Szentmihályteleki Olvasókör (1884)
- Felsőközponti (Balástya) Gazdakör (1902)
- Feketeszéli Polgári Kör (1902)
- Feketeszéli Demokratikus Népkör (1912)
- Feketeszéli Mezőgazdasági Egyesület (1927)
- Feketeszéli Gyümölcstermelők Egyesülete
- Feketeszéli Gazdakör
- Röszke-feketeszéli Népkör (Fúrús)
- Röszkei Gazdakör
- Röszkei Népkör
- Domaszéki Gazdakör
- Domaszéki Gazdasági Egyesület
- Lengyelkápólnai Gazdakör
- Zákányi 48-as Olvasókör
- Zákányi Gazdakör
- Zákányi Kultúregyesület
- Nagyszéksósi Mezőgazdasági Egyesület
- Kisszéksósi Olvasókör
- Madarásztói Gazdasági Egyesület
- Királyhalom-madarásztói Gazdakör
- Királyhalmi 48-as Gazdakör

⁴ www.hangyaszov.hu

⁵ SZÜTS Mihály 1914. 451.

Átokháza és Vidéke Gazdakör
 Felsőátokháza és Vidéke Gazdakör
 Átokházi Gazdakör (Gátsor)
 Csorva-átokházi Gazdakör
 Felsőcsorvai Mezőgazdasági Egyesület
 Csorvai Mezőgazdasági Egyesület (1930–1948)
 Fehértói Gazdakör
 Baktói Bérnök Gazdaköre
 Csengelei Mezőgazdasági Egyesület
 Szatymazi Népkör
 Felsőtanyai Mezőgazdasági Egyesület (Gajgonya)⁶

A Csongrád megyei Levéltár fondjegyzéke alapján a következő egyesületeknek maradtak fenn a működésükkel kapcsolatos iratok:

Öttömös és Vidéke Mezőgazdasági Olvasókör iratai (1908–1923)
 Szeged-Csorvai Mezőgazdasági Egyesület iratai (1930–1948)
 Szegedi Gazdasági Egyesület iratai (1939–1948)
 Szeged-Alsótanyai Gazdasági Egyesület iratai (1902–1948)
 Szeged-Csengelei Mezőgazdasági Egyesület iratai (1928–1946)
 Szeged-Nagyszéksósi Mezőgazdasági Egyesület iratai ((1945–1948)
 Szeged-Feketeszéli Mezőgazdasági Egyesület iratai (1927–1949)
 Röszei Gazdakör Iratai (1908–1948)
 Szeged-Alsótanya, Átokháza és Vidéke Gazdakör iratai (1927–1945)
 Szeged-Feketeszéli Gazdakör iratai ((1905–1949)
 Szeged-Fehértói Gazdakör iratai (1928–1943)
 Szeged-Lengyelkáporna Gazdakör iratai (1947–1948)
 Szeged-Szatymazi Gazdakör iratai (1901–1927)⁷

A gazdakörök célkitűzései sok hasonlóságot mutatnak. Csak mintaként, kissé részletesebben ismerjük meg a *Feketeszéli Gazdakör* alapszabályának idevonatkozó részleteit!

A gazdakör 1905-ben alakult. Itt volt a legsűrűbb a tanyavilág. A birtokok osztódása után is maradt egy 20–40 holdas vezetőréteg, a sok 5–10 holdas örökföldes tanyabirtokos mellett. A paprikatermesztésnek is az egyik bázisa volt, ugyanakkor a szőlő- és gyümölcsstermesztés is itt foglalt el legnagyobb területet Szatymaz és Domaszék mellett.

„A gazdakör célja Szeged város, Alsótanya és különösen Feketeszél gazdasági haladásának elősegítése, a lakosság szellemi és anyagi fejlődését és gazdasági érdekeit szolgálni és ezáltal, a közösség gazdagodását, jólétét növelni, a lakosság törekvéseit, szükségleteit illetékes helyen kifejezésre juttatni. E célból gazdasági kiállításokat, versenyeket, gazda-, cseléd- és munkás jutalmazásokat rendez, ünnepélyeket tart, figyelemmel kíséri a gazdaközönseget érdeklő közügyeket, és e téren a közóhajt kifejezésre juttatja, társas helyiségeket tart fenn,

⁶ GIDAY Kálmán 1985. 105.

⁷ CSML Egyesületek Szegeden és környékén

ahová gazdasági és hazafias szellemű szaklapokat és folyóiratokat járat, minden eszközt és módot felhasznál, amelyek által a hazafias, nemzeti és vallásos érzést, valamint az okszerű belterjes gazdálkodást fejlesztheti. Mindent megtesz, hogy a kisgazdák helyzetét javítsa, a földvásárlás lehetőségét előmozdítsa, s a cseléd- és munkáskérdés rendezését elősegítse, a háziipart meghonosítsa. A Magyar Gazdaszövetség támogatása mellett közreműködik, hogy tagjai jó és olcsó gazdasági és háztartási cikkeket szerezhessenek be.”⁸ A kör jövedelmének fokozására borkimérési jogot szerzett. Iskolájuk, a bojárhalmi iskola március 15-én minden évben műsort adott a kör ünnepélyéhez. Volt néhány gépük (permetező, magoló, triór stb.). Ekkor volt újdonság a pörzsölőgép, ebből kettőt vásároltak. Volt színpadi felszerelésük. Járaták a Gyümölcskultúra c. újságot. Évente általában több nagy bált szerveztek; pl. aratáskor, szüretkor, Katalin napkor, karácsonykor. 1942-ben terménykiállítást rendeztek.⁹

1904-ben, az Alsótanyai Gazdasági Egyesület megalakulásának huszadik évfordulója alkalmából készült jelentés szerint „...az egyesületnek nagy székháza van, vendéglővel, üzlettel, húsz méter hosszú, tíz méter széles nagyteremmel. ...Húsz évvel ezelőtt úgy kezdődött, hogy Dobó István gazda és Hajdú Antal tanító a Kotogán-tanyán béreltek egy helységet, s ott jártak össze az emberek.” Gazdabálákat rendeztek, szaklapot járatnak, majd gyümölcs- és szőlőkiállításokat, lóversenyeket szerveztek. 1900-ban már 300 tagjuk volt. 1902-ben a földművelésügyi miniszter 280 korona segélyt adott a gyümölcskiállítóknak, 200 koronát a kisgazdák jutalmazására. A szegedi Gazdasági Egyesület 350 koronát adott kosárfonó tanfolyamra. (A gyümölcsöt kosarakban szállították.)

Minden önálló helyiséggel rendelkező gazdakörnek volt könyvtára. Rendelkeztek mezőgazdasági szakkönyvekkel, szépirodalmi és történelmi olvasókönyvekkel. A gazdakörök rendezték a tanyai bálákat. Itt a tagok csak a belépődíj felét fizették. Önköltségi áron adták az ebédet.

A *Lengyelkápornai Gazdakör* 1893-ban alakult. Gazdasági tevékenysége meglehetősen széleskörű volt. 1937-ben vetőgépet, permetezőgépeket vettek, vállalták az orvosi lakás felépítését. Javaslatokat tettek paprikatermesztési, állattenyésztési kérdésekben. Javasolták a gazdakörök összefogását, közigazgatási kirendeltséget kértek Lengyelkápornára.

Öttömösön a 20. század elején a legnagyobb társadalmi befolyással rendelkező szervezetnek az *Öttömös és Vidéke Mezőgazdasági Olvasókör* számított. A kör 1904-ben alakult. Az egyesület az évek során többször átalakult és különböző nevek alatt működött. Feladatának a helyi közösség összetartását, a gazdasági ismeretterjesztést és az igényes szórakozás biztosítását tekintette. Az első években helyi tanítók közreműködésével írás-olvasás tanfolyamokat szervezett. A Magyar Gazdaszövetség közbenjárására 1930-ban 110 kötetes népkönyvtárat kapott a földművelésügyi minisztertől. Az egyesület rendszeresen részt vállalt növényvédő szerek, vetőmagok nagytételű, kedvezményes áru beszerzésében. A 30-as években vetőgépet, permetezőgépeket vásárolt, melyeket kérésre kiköl-

⁸ CSML X. 243. Egyesületek Szegeden és környékén

⁹ GIDAY Kálmán 1985. 109.

csönzött a gazdáknak. Állattenyésztési, szőlészeti és gyümölcsstermesztési tanfolyamokat szervezett.¹⁰

A *Csorva-Átokházi Gazdakör* 1923-ban alakult. A gazdakör célja a térség gazdatársadalmának összefogása volt. Szakmai megbeszéléseket, a mezőgazdasággal kapcsolatos ünnepeket szerveztek, közvetítették a gazdák kéréseit, panaszait az illetékes szervek felé. A harmincas években a gazdakör jelentős szerepet vállalt a földbérlok helyzetének javítása érdekében. Szoros kapcsolatot tartott a Szeged-Alsótanya Átokháza és Vidéke Gazdakörrel valamint a Szegedi Alsótanyai Vitézek és Gazdák Körével. A kör rendezvényeit a ruzsajárási kisvasút állomás közelében lévő székházában tartotta.

A gazdakörök alakuló ülésükre meghívták a város köztisztviselőiben álló, magas rangú tisztviselőket; tanárokat, orvosokat, ügyvédeket stb. ... bízva abban, hogy rajtuk keresztül érdekeiket minél hathatósabban érvényesíthetik. Az alakuló ülésen a legmagasabb rangú köztisztviselőket dísztaggá, díszelnökké választották. Példa erre a *Szeged-Csorvai Mezőgazdasági Egyesület*.

Az egyesület 1930. január 19-én alakult. Az alakuló közgyűlésen részt vett a Szegedi Gazdasági Egyesület képviselőiben Tarr József gazdasági tanár, dr. Pávó Ferenc városi tanácsnok, a gazdasági ügyosztály vezetője, dr. Széll Béla ügyvéd, tiszti főügyész. A szervezet célja az „*erkölcsösség és vallásosság, a nemzeti érzés és hazaszeretet ápolása és fejlesztése, a közigazdasági haladás előmozdítása*” volt. Hazafias ünnepeket rendeztek, gazdasági tanfolyamokat, kiállításokat szerveztek. Az egyesület gazdát, könyvtárost, pénztárost és zászlótartót választott.

Röszkén a gazdaköri tagok szintén a körön keresztül próbálták érvényesíteni érdekeiket. A *Röszkei Gazdakör* 1925. május 31-én alakult. A paprikatermesztőket ért hátrányos rendelkezések miatt 1926-ban új tisztkart választottak és indítványozták, hogy a röszkei paprikatermelők lépjenek ki a Szegedi Paprika Kikészítők Egyesületéből, mert az egyesület intézkedései sértik a paprikatermelők jogait. A kör küldöttséget menesztett dr. Somogyi Szilveszter polgármesterhez, hogy járjon el annak érdekében, hogy mint régen, a paprikatermelők saját termésű paprikájukat készíthessék ki.¹¹ (1. kép)

¹⁰ OLASZ Lajos 1998. 141.

¹¹ CSML X. 240. Egyesületek Szegeden és környékén

I. kép. A rózskei gazdakör tisztikara és választmányi tagjai (1925–1932)
A gazdakör dísztagja Gróf Klebelsberg Kuno volt.

A Szeged-Alsótanya Átokháza és Vidéke Gazdakör 1923-ban alakult. Az egyesületet a csorvai és felsőátokházi gazdák alapították. Rendezvényeiket a honvéderdei iskolában tartották. A kör tevékenységében jelentős szerepet vállaltak a tanítók. A kör vezető szerepet játszott a környék úthálózatának fejlesztése ügyében. 1935-ben csatlakoztak a környék gazdaköreinek a földbérleti szerződések revíziójára irányuló mozgalmához.¹²

A dorozsmai gazdakör tevékenységéről Sztrihá Kálmán a következőket írta: „Dorozsma gazdasági életében fontos hivatást töltenek be a gazdakörök. Legtöbbször a gazdakörökből indul ki a lakosság gazdasági helyzetének megjavítására irányuló törekvés. A gazdakörök szokták felemelni szavukat a rossz utak megjavítása, közegészségügy, állategészségügy felkarolása érdekében. Ha a gazdakörnek értelmes és hivatása magaslatán álló vezetősége van, ha a gazdaköri gyűléseken nem meddő és céltalan politizálások folynak, hanem a tagok hasznos közérdekű előadásokat hallgathatnak, újságot olvashatnak, továbbá vetőmagokat, rézgálicot, műtrágyát stb. összeírhatnak és rendelhetnek, akkor a gazdakörök valóban betöltik nemes hivatásukat és nagymértékben előmozdítják a lakosság helyzetének megjavítását.”¹³

¹² FARKAS Csaba 2001. 126.

¹³ SZTRIHÁ Kálmán 1937. 312.

Dorozsmán az első gazdakört – a *Belterületi Gazdakört* – Karcsay Aladár gyógyszerész és Makay István gazdasági szaktanító alapították 1897. április 3-án, 80 taggal. A kör vagyona 1935 év végén 1010 pengő volt, könyvtára 280 kötetből állt. A körnek saját díszszájlja volt. A Gazdakör 1924 óta minden évben az aratás befejezésével aratóünnepélyt rendezett. A gazdák ezen alkalmalmmal testületileg mentek vasárnap a templomba. Az istentisztelet után a templom lépcsője előtt négyökrös szekéren lévő búzakévéket megáldatták. Áldás után a piactéren folytatódott az ünnepély. Beszéd kíséretében kaszával és sarlóval jutalmazta meg a gazdakör a legjobb aratópárokat.¹⁴

Legrészletesebb publikációk a szatymazi gazdakörökről és gazdasági egyesületekről jelentek meg. Huszka Lajos a *Szeged-Szatymazi Gazdakör* magalakulásáról a következőket írta: „Azok a tanyai gazdálkodók és úri birtokosok, akik Felsőtanya mezőgazdaságának jövőjéért tenni akartak, havonként egyszer összejöttek egy-egy tanyában, úri villában. Vendégeket, családtagokat is meghívtak ezekre a családi hangulatú összejövetelekre. Nem volt meghívó és alapszabály, mégis siettek a találkozásokra.”¹⁵

1884. augusztus 15-én alakult meg a *Szeged-felsőtanyai Gazdakör*. Első pecsétjük felirata: Szeged-felsőtanyai Gazdakör; közepén ekét és talyigát ábrázoló jelvény, alatta évszám: 1885.

A gazdakör megalakulása előtt jópár évvel már léteztek Szatymazon gazdasági egyesületek, melyeket elsősorban szőlősgazdák alapítottak. Mint az Mód László és Simon András kutatásaiból kitűnik, a szőlőhegyi gazdaközösségek első szervezetei már az 1840-es években létrejöttek.¹⁶

A gazdakör működése is jórészt a szőlő-gyümölcstermeléshez kapcsolódott. A gazdakör 1885. február 21-én jóváhagyott alapszabálya kimondta, hogy célja: „Szeged felsőtanyai földműveléssel foglalkozó néposztályának szellemi és anyagi jólétének előmozdítása, művelése, mezőgazdasági szakértelem fejlesztése, a mezőgazdaság területén tapasztalható hiányok felszámolása a gazdasági haladás elősegítése.”¹⁷ A gazdakör fő feladatának tartotta, hogy idejében fölhívja tagjainak figyelmét a kártevők elleni védekezésre. Szakmai előadásokat, permetezési bemutatókat, kiállításokat szerveztek. Bor- és szeszkiállítást évenként tartottak. A különböző borok mellett többfajta pálinka, gyümölcs, zöldségféle került kiállításra. A Szegedi Napló szerint: „...szatymazi barackot árulnak még a párizsi kofák is.” Tény, hogy Wagner Adolf minden évben jelentős mennyiségű germesdorfi cseresznyét szállított Párizsba.¹⁸

1901-ben új alapszabályt fogadtak el és a kör „*Szeged-Szatymazi Gazdakör*” néven alakult újjá. A gazdakör alapszabályának pecsétjén eke és taliga látható, gereblye és kasza társaságában, melyek szőlővenyige kévét fognak össze. (2. kép)

¹⁴ SZTRIIHA Kálmán 1937. 313.

¹⁵ HUSZKA Lajos, 1985. 238.

¹⁶ MÓD László – SIMON András 2010.

¹⁷ CSML X. 244. Egyesületek Szegeden és környékén

¹⁸ FODOR Ferenc, é.n. 469.

2. kép. A „Szegei-Szatymazi Gazdakör” pecsétje

Az első világháború után Szeged katonai lezárása miatt Szatymazon a gazdálkodás feltételei kedvezőtlenül alakultak. A kormánytól a kör vezetősége vetőmagokat, vetőburgonyát kért. 1928-ban azonban a „gazdák önfeláldozó munkájával” olyan mezőgazdasági és kultúrközpont alakult, mely sok tekintetben fölülmúlta a tanyai központokat. Kamenszky Béla vezetésével az elemi iskolai tanulmányokat befejező fiatalok mezőgazdasági továbbképzését tartották legfőbb feladatuknak.¹⁹

A gazdaköröket a Hangya szövetkezetekhez hasonlóan szüntették meg. A gazdaköri épületeket, könyvtárakat stb. kártalanítás nélkül államosították. A könyveket széthordták, a köri épületek a kisajátítás után lassan tönkre mentek.

IRODALOM

BOLDIZSÁR Iván

é.n. A gazdag parasztok országa. Budapest

FARKAS Csaba

2001 Az önállósodás útján. In: Ruzsa története és népelete. (szerk.): Marjanusz László, 102–139., Ruzsa

¹⁹ PÁLMAI József, é.n. 604. Kamenszky Béla ismerte a dán népfőiskola eredményeit.

FODOR Ferenc

- é.n. Szőlő és őszibarack. In: Szatymaz földje és népe. (szerk.): Péter László
457–479. Szeged

GIDAYKálmán

- 1985 A szegedi tanyai gazdakörök. In: Csongrád Megyei Honismereti Hír-
adó, 103–112., Szeged

HEGYI András (szerk.)

- 1977 Szőreg és népe. Szeged

HUSZKA Lajos

- 1975 Szatymazi szőlőhegyek. Csongrád megyei könyvtári füzetek 4. Szeged.
1973 Szatymazi kapások és úri birtokosok. Somogyi-könyvtári műhely 1973.
1–4. 41–52.
1985 A Szeged-Szatymazi Gazdakör története I. In: Móra Ferenc Múzeum
Évkönyve 1984/85-1. 235–251., Szeged
1986 A Szeged-Szatymazi Gazdakör története II. In: Móra Ferenc Múzeum
Évkönyve 1986-1. 237–268., Szeged

KÖVÉR Lajos – TÓTH Sándor László

- 1995 Kiskundorozsma. Tanulmányok. Szeged

MÓD László – SIMON András

- 2010 „A Becsületes Gazdaság Egybegyűlt...” Adatok a szeged-szatymazi sző-
lőhegyi gazdaközösségek működéséhez. Szeged

OLASZ Lajos

- 1998 A község gazdasága, társadalma és politikai viszonyai 1908 és 1944 kö-
zött. In: Öttömös. A település földje és népe. (szerk.): Juhász Antal,
101–148., Öttömös

OROSZ István – FÜR Lajos – ROMÁNY Pál

- 1996 Magyarország agrártörténete, Budapest

PÁLMAI József

- é.n. Jeles szatymaziak. In: Szatymaz földje és népe. (szerk.): Péter László,
595–613., Szeged

SZTRIHA Kálmán

- 1937 Kiskundorozsma története. Kiskundorozsma

SZÚTS Mihály

- 1914 Szeged mezőgazdasága, Szeged

Schlett András

A TRADICIONÁLIS AGRÁRKÖZÖSSÉGEK VÁLSÁGJELENSÉGEI. A PARASZTI POLGÁROSULÁS ÉS AZ EGYKE

Bevezetés

A két világháború között kibontakozó szociográfiai irodalomnak az egyik sarkalatos kérdésévé vált az egyke. A falusi közösségek bomlása és pusztulása sorskérdés lett, egy megkerülhetetlen lelkiismereti gond a vezető értelmiség számára. A szociográfiákból kirajzolódó kép alapján a parasztság arra törekedett, hogy birtokát megtartsa, sőt, ha lehet, növelje. Ezt gátolta a nagyobb család; több gyermeknek többfelé kellett osztani a birtokot. Terjeszkedni nem lehetett, mert a községek határát a kötött nagybirtok miatt nem növelhették. A probléma megoldásául a születésszabályozást választották; fokról-fokra terjedt a születések korlátozása.

Az egymás után sorra megjelenő szociográfiaikról elmondható, hogy többségében nem tudományosan, adatokkal megalapozott, anyagukat rendszeresen tárgyaló művek, hanem sokszor a riport közvetlenségével és szépirodalmi stílussal az érzelmekre is ható olvasmányok voltak. Kétségtelen, hogy a művek többségében az erőteljes érzelmi beállítottság dominál, s ez sok esetben módszertani megalapozatlansággal párosul. A kormányzatot akarták változásokra bírni, illetve a közvéleményt mozgósítani az általuk felvetett kérdések ügyében. Emiatt többször összeütközésbe kerültek a hatalommal. A riportszociográfiaik körébe sorolhatóak Milotay István *Az Ismeretlen Magyarország (1930)*, Erdei Ferenc *Futóhomok (1937)*, Féja Géza *Viharsarok (1937)*, Szabó Zoltán *Cifra nyomorúság (1938)* című művei. Több más probléma mellett elsősorban az „egykeről” íródtak Kodolányi János *A hazugság öl (1927)*, a *Baranyai utazás (1941)*; Illyés Gyula *Magyarok (1938)*; Hídvégi János *Hulló magyarság (1937)* című könyvei. A Pro Christo munkaközösség az *Elsüllyedt falu a Dunántúlon (1936)*, valamint Kovács Imre *A néma forradalom (1937)* című munkákban a magyar parasztság nyomor elől való menekülését írták meg. Az egyke kérdésében a végkövetkeztetés mindig ugyanaz volt, sommásan: azért ölte meg magában a parasztság az életerőt, mert félt a szegénységtől, de ennek nyomán a magyarság pusztulása úgy gyorsult föl, mint a föld felé eső test.

Az egykézés okai

Az egyke és a felekezeti viszonyok

Míg a falukutatók szinte kizárólag a birtokmegoszlás elképesztő aránytalanságaival magyarázták az egykézést – a föld hiányát a nemzetpusztulás előidéző-

jeként, és a nagybirtok „halálgyűrűjét”¹ pedig a nép megfojtójaként ábrázolták –, addig az első világháború előtt még sokrétűbb magyarázatokkal találkozhatunk. Általánosan ismeretes volt például, hogy az egykézés főleg a két protestáns felekezet hívei között pusztít nagyobb mértékben. Bár az is igaz, hogy épp azokban a törvényhatóságokban, ahol a baj leginkább el volt terjedve, elvértve más felekezetek hívei közé is befészkelte magát. Már a századelőn református lelkészek egész sora húzza meg a vészharangot gyülekezetük rohamos fogyására hívva fel a figyelmet.

Érdekes színpoltja volt az egyke diskurzusnak Pezenhoffer Antal és Schneller Károly vitája az egykézés terjedéséről. Pezenhoffer katolikus szaktudósként kért részt abból a lázas munkából, ami a Trianon traumája után jellemezte a magyar közéletet. Könyve, „*A Demográfiai viszonyok befolyása a népszaporulatra*”² demográfiai szakmunkának indult és – mint a szerző ezt be is vallja – hitvédelmi vitairat lett belőle. A statisztikai adatsorok elemzése eredményeként kimutatta, hogy a népünket sújtó egykézés a protestantizmus, de főleg a kálvinizmus halálos következménye. Előrebocsátva beismeri, hogy a pozitív statisztikai alapon történő tárgyalás csak néhány év óta lehetséges. 1913-ban jelent meg egy statisztikai kiadvány, ami az 1900 és 1910 közti évtized az utolsó normális és egzaktnak (forradalmak, elszakadások nélkül) elemezhető évtizedben minden magyar község népmozgalmi adatait tartalmazza: születés, halálozás, házasság évenként, sőt évtizedes átlagolásban is.³ Mivel az adatokat nemcsak egy évről közli, hanem egy egész évtizedre kiterjed, a demográfiai folyamatok irányát, sőt a születési arányszámok tíz éves átlagát véve alapul, már elég hosszú időt ölelnek fel ahhoz, hogy biztos útmutatók legyenek a népesség szapora vagy szaporátlan voltát illetően. A kevés születés természetesen nem mindig az egyke jele, azt inkább a régió átlagához kell mérni. Az ország keleti része szaporább, mint a nyugati. Hogy a születési arányszámból helyes következtetést vonjunk le, viszonyítanunk kell az illető vidék szaporaságához.

Pezenhoffer az egykés vidékeket geográfiailag úgy rajzolta meg, hogy pontosan Dél-Baranya az egyke születési helye, de érdekesség, hogy azt a Felvidék Bars, Hont, Nyitra, és Nógrád megyéi követik a rangsorban és ehhez jön még Gömör vármegye. Egykés volt még a Tisza–Maros szög és meglepetésre Erdély is súlyosan egykézett. A szerző hangyaszorgalommal vizsgálja végig a járások és községek évtizedes adatsorait. Az osztályozásban végigveszi a katolikusokat, protestánsokat, magyarokat, németeket, szlovákokat (tótokat). Fárasztóan hosszasan kigyózó adatsorokat elemez, s tesz érdekes kijelentéseket. Kimutatja, hogy noha az ország népe kivétel nélkül valamelyik bevett vallás hívei közé tartozik, az egykézéssel szembeni ellenállást jóformán csakis a katolikus népességben találhatunk. Végig elemezve a 63 vármegyét arra jut, hogy a katolicizmus befolyása az egykére nagyobb, mint bármely más tényező; nagyobb, mint a földrajzi fekvés, mint a gazdasági és társadalmi viszonyok ereje, nagyobb, mint a műveltségé.

¹ ELEK Péter – GUNDA Béla – HILSCHER Zoltán 1936. 158.

² PEZENHOFFER Antal 1922.

³ PEZENHOFFER Antal 1922. 21–22.

Pezenhoffert sokan támadták, részben premisszái, részben végkövetkeztetései miatt. A fő vád, hogy egy nemzeti sorskérdésből felekezeti kérdést csinált. A felháborodás óriási: „*Ha a református magyarság arca közé vág valaki sarat, a tiszta magyarság arca közé vág, hazudik és ellenség, bizonyosan a neve is elárulja, mert igaz magyar ember ezen a kérdésen nem vádaskodni, csak sírni tud.*”⁴ – írja Kiss Géza református lelkész a Protestáns Szemlében, amely visszatérően foglalkozott az egykezés kérdésével. Higgadtabb hangot üt meg Schneller Károly, a korszak egyik kiemelkedő statisztikusa, aki a „*Születési arány és vallásfelekezet*”⁵ című dolgozatában teszi vizsgálat tárgyává a kérdést. Bár több ponton cáfolja a Pezenhoffer által leírtakat, elismeri, hogy az ezer főre eső születési arányszámok kétségtelenül igazolják, hogy a protestáns születési arányszám alacsonyabb, mint a katolikusoké. De felhívja a figyelmet arra is, hogy a demográfiai viszonyok alakulását nem helyes egy változóra leszűkíteni, hiszen a különböző vallásfelekezethez tartozók egyéb társadalmi tömegjelenségek kialakítása szempontjából is lényeges eltéréseket mutatnak, így a foglalkozás, a társadalmi osztálytagozódás, a nemzetiségi hovatartozás, a lakhely, a műveltség tekintetében is.

Schneller a különböző megyék születési adatait vizsgálva rámutat, hogy azonos valláshoz tartozó tömegek születési indexe is a szerint emelkedik vagy csökken, ahogy a nincsteleneknek az önállókhöz viszonyított aránya nagyobb vagy kisebb. S miután a két protestáns felekezet népességében jóval nagyobb az önállóak aránya, mint a katolikusok között, körükben nagyobb a birtok elaprózódásától való félelem, s így kisebb az ezer lélekre jutó születési arány is. A protestáns őstermelők között az önállóak képviselője is nagyobb, mint az egyéb keresztyének között. Ezt a különbséget tetézi, hogy a földbirtokosok csoportjában is számottevő különbség mutatkozik a protestánsok javára: közöttük az 5 holdon aluli földdel rendelkezők határozottan ritkábban fordulnak elő, s az átlagoshoz mérten több közöttük a 10–50 holdas és az ennél is nagyobb birtokokra eső hányad, és főleg a reformátusoknál számottevő a 100–1000 holdasok aránya.⁶

Felvetődik ugyanakkor a kérdés, hogy az említett társadalmi tényezőkben az okát vagy a következményét kell látnunk a népmozgalmi változásoknak? Másrészt, bár nem lehetetlen, de különösen Magyarországon komoly nehézségekbe ütközik két vagy több olyan sokaság vizsgálata, amely minden lényeges faktor tekintetében azonos, vagy legalábbis nagyon hasonlatos, és csupán vallásfelekezetiileg mutat eltérést. Mindenesetre Schneller sem vitatja, hogy a református felekezet hívei között a Dunántúl 4–5 vármegyéjében, s helyenként a Duna–Tisza közén tapasztalható rendkívül alacsony születési arány – ahogy ő írja – „*a lakosság már-már határozott degenerációra valló hanyatlását mutatja.*”⁷

---

⁴ KISS Géza 1934. 402.

⁵ SCHNELLER Károly 1923.

⁶ SCHNELLER Károly 1923. 35.

⁷ SCHNELLER Károly 1930. 86.

Az egyke és a nemzetiségi viszonyok

Az egykézéssel kapcsolatosan hazánkban – és különösen igaz ez a két világháború között – általánosan elterjedt volt az a nézet, hogy az főleg a magyarokat sújtja. Trianon után, úgy tűnt, valóra válik Herder történetfilozófiai jóslata: a magyarság elsüllyed a környező népek tengerében. S a nemzetihalál immár belső tényezőként az egykezés formájában tűnt fel. A Siklósi járást és annak falvait előszeretettel citálták az egykezés kutatói, mivel ezen a vidéken volt a legelterjedtebb a baranyai átok.⁸ Megvizsgálva a járás egykés falvainak felekezeti megoszlását⁹ szembevetve, hogy azok egytől-egyig református többségűek, míg a járás katolikus falvai nem egykeztek a számbavétel szerint. Ám további sajátoságként figyelembe kell venni, hogy a katolikus falvak a járásban szinte egytől-egyig német nemzetiségűek. A németeknél köztudomásúan tovább fennmaradt a majorátus, mely szerint a legidősebb gyermek a szülőknek életjáradékot természetben, testvéreit pedig pénzben fizeti ki. Jellemző a németeknél, hogy a gyerekeket elküldik szakmát tanulni.

Vizsgálódásunk szempontjából tehát nem elhanyagolható a kérdés, hogy az egyes nemzetiségek milyen viszonyban álltak ezzel a jelenséggel, és különösen igaz ez a világháború előtti nemzetiségileg oly tagolt országban. Pezenhoffer kísérletet tesz az összefüggések tisztázására és megállapítja: *„ha az egyke és a népfaj közt találunk is az egyes helyeken szoros összefüggést, az összefüggés okát nem kereshetjük magában a népfajban, mint ilyenben.”*¹⁰ Ebből a szempontból különösen izgalmasnak tűnik három északi megye: Hont, Nógrád, valamint Bars vizsgálata. Ezek ugyanis a nemzetiségek vallások közötti megoszlásában homlokegyenest ellenkező képet mutatnak: Bars megye a déli részén protestáns és magyar, a másik két megyében éppen fordítva: a protestantizmus az északi részen honos, ahol a lakosság java részben szlovák. A kérdés mármost az, hogy a népesedési viszonyok, nevezetesen az egykezés a nemzetiségi, vagy a felekezeti viszonyokat követi? A statisztikai adatokból jól kirajzolódik, hogy mind a három megyében – nemzetiségtől függetlenül – a protestáns falvakban a legalacsonyabb a születési arányszám, azaz ezek az egykezés gócpontjai. Viszont a legszaporább községek mindenütt katolikusok és szintén a nemzetiségi aránytól függetlenül. Így Bars megyében teljesen a magyarokra, Hontban nagyrészt a szlovákokra, Nógrádban pedig teljesen a szlovákokra esik a megye protestáns népessége. A statisztikák alapján ugyanígy Bars megyében csak a magyarok egykések, Hont megyében majdnem csak a szlovákok, Nógrádban tisztán csak a szlovákok.¹¹ *„Bars megyében az egyke magyar baj, mintegy a magyar*

⁸ BUDAY Dezső 1909. 13. sorra veszi a járás tipikus egykés községeit, melyek a következők: Diósvizlő, Sámód, Kórós, Baranyahidvég, Adorjás, Sámód, Kovácsbida, Drávacsehi, Drávacsépe, Drávapalkonya, Drávaszerdahely, Kémes, Tésenfa, Szaporca, Drávapiski, Rádfalva, Czun, Vajszló, Hirics, Kisszentmárton, Besencze, Páprád, Luzsok, Vejti.

⁹ A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása 1915. alapján.

¹⁰ PEZENHOFFER Antal 1922. 35.

¹¹ PEZENHOFFER Antal 1922. 94–95.

fajhoz van növe, a szomszédos két megyében tót baj, a tótsághoz van növe. Valójában pedig protestáns baj, a protestantizmushoz van növe.”¹² – írja a szerző.

Természetesen vannak kivételek is és a legegységesebb vidékeken itt-ott már katolikus falvakban is megjelent az egyke. Így például Tolna megyében a katolikus magyar lakosságú Bába alig volt szaporább, mint a Sárköz többi vegyes válású községe. Bács megyében a szomszédos Torontál hatása alatt szintén akadtak már egykés katolikus községek, úgymint Küllöd és Palona.

Az egyke és a birtokviszonyok

Az egyke a 19. század közepe táján robbanásszerűen jelentkezett. Általános volt a vélemény, hogy az egyke legfőbb oka és kiindulópontja az 1848. évi törvényekben, illetve az ezek folyamányaként kialakult gazdasági változásokban keresendő. 1848 előtt nem lehetett a földet elidegeníteni, a föld után járó robotot pedig a nagyszámú családnak sokkal kényelmesebben lehetett teljesíteni. A gyermek tehát nettó nyereséget jelentett a szüleinek. A falvak népe házközösségekben élt, így a birtok nem aprózódott el. Ez a helyzet néhány évtized alatt megszűnt, s a kiröpülő gyermekek is követelték a jussukat, az őket megillető birtokrészt, megkezdődött a föld elaprózódása.

Kenéz Béla statisztikus a *Nép és föld* című monográfiájában hívta fel a figyelmet arra, hogy a nagybirtok szomszédságában, a kötött latifundium együtt jár a kisbirtok elaprózódásával. Példaként Fejér megyét hozta, ahol a nagybirtok 64 százalékát tette ki a megye művelhető területének, a gazdaságok majdnem 70 százaléka törpebirtok. Ennek oka, hogy a szilárd kézben lévő nagybirtok lehetlenné teszi új kiscsáságok keletkezését, s a meglévő végtelen elforgácsolódását okozzák. Ahol a falu kötött birtokkal volt körülvéve, ott jobbára a terjeszkedés lehetlenségében látták az „egy-gyermekrendszer” fő okát. Ami az arisztokratánál a majorátus, az a parasztnál az „egyke”, írta egy kétségbeesett református lelkész, és ebben kétségkívül sok igazság volt.¹³

A szociográfiai irodalomban mégis számos olyan példát is találunk, ahol a nagybirtok határában fekvő szomszédos falvak közül az egyik egykés, míg a másik nem az. Így például Milotay István *Az ismeretlen Magyarország*¹⁴ című szociográfijában beszámol két szomszédos Somogy megyei faluban tapasztalatról. Alsók és Berzence egyaránt a Festetich-birtok torkában van, csak hogy míg a református Alsokon az egyke dívik, s az egész falu szinte kong az ürességtől, addig a katolikus Berzencén épp, hogy sok a gyerek. Ez rácsfolni látszik arra a teóriára, hogy a nagybirtok szomszédsága, illetve a vele együtt járó földínség a szaporodás egyetlen kerékkötője. Milotay úgy oldja fel az ellentmondást, hogy végeredményben mind a kettő falu a kötött birtok elleni argumentum, az egyik a szaporaságával, a másik az egykézéssel. Árnyalja a képet viszont, hogy míg Alsokon átlagosan 8–10 holdat birtokolnak egy gyerekekkel, Berzencén átlagosan egy hold jut tíz vagy tizenkét gyerekekkel. A nagy latifundiumok cselédsége továbbra is sok gyereket vállalt, a cselédeknek nem jelentett gondot, hogy kire

¹² PEZENHOFFER Antal 1922. 95–97.

¹³ KENÉZ Béla 1917. 311–316.

¹⁴ MILOTAY István 1930. 87–89.

hagyják a vagyont s minden utód további ingyen munkaerőt jelentett. Így a népesedésbeli különbségekre az alapvető termelési mód határkölségének természete ad magyarázatot. Minden olyan esetben, ahol az újabb és újabb gyermek vállalásával lassan nőtt a határkölség, illetve lassan csökkent a határhatékony-ság, állandósult a magas gyerekszám és magas népsűrűség alakult ki. Ellenkező véglletet a földbirtokos parasztság jelentette, ahol a határkölségek igen merede-ken növekedtek.

A demográfiai átmenet elmélete szerint, annak harmadik szakaszában a tár-sadalmi-kulturális változások, polgárosodás, a racionális gondolkodásmód elter-jedése tekinthető a születésszám-csökkenés előfeltételeinek. Mivel a magas gye-rekszám veszélyezteti az elért életszínvonal megtartását, elszegényedéssel fe-nyeget, ezért a népesség olyan viselkedési normákat fogad el, amelyekkel a nö-vekedést lassítja (késői házasodás, nőtlenség, házasságon belüli születéskorláto-zás). A demográfiai folyamatok szempontjából a nagy kihívást Magyarországon is a civilizáció általános fejlődéséből következő pozitívumok jelentették. Meg-szűnőben voltak a népességtizedelő járványok, és a századelőn már a gyermek-halandóság is csökkenésnek indult. Ezért vált szorítóvá a földszűke, s lett általá-nos gyakorlattá a születéskorlátozás, elsőként az Ormánságban, de más reformá-tusok lakta tájakon is a század elejére, majd terjedt el más vallási csoportoknál is a húszas–harmincas években.

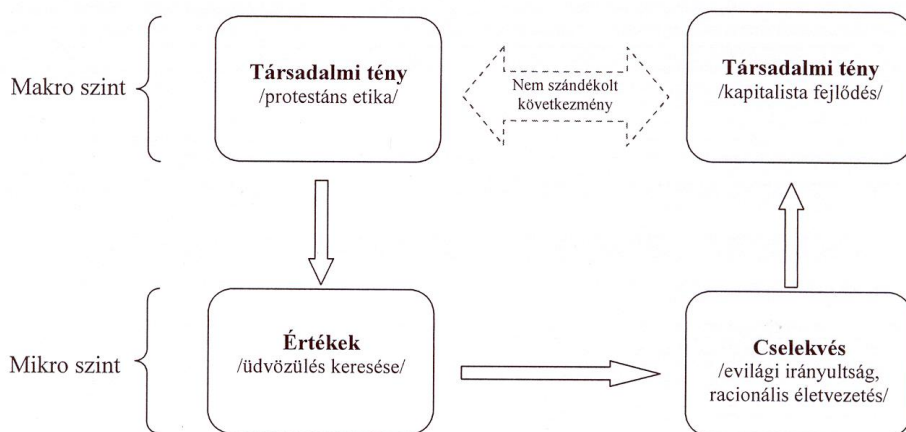
Modernizmus és tradicionalizmus

A kapitalista érzésvilág összetevőit elsőként Werner Sombart és Max Weber kutatták fel. Weber szerint a kapitalizmus „szellemének” elsősorban a tradicio-nalista érzésvilággal és viselkedésmóddal kellett megküzdenie. Példájában a tradicionalizmus alapmotívuma, hogy a munkást az, hogy többet kereshet, ke-vésbé vonzotta, mint az, hogy kevesebbet is dolgozhat. Művében visszautal Sombarra, aki a kapitalizmus keletkezéséről szóló fejtegetéseiben két nagy ve-zérmotívumot különböztet meg, amelyek jegyében a gazdaságtörténet lezajlott: a „szükséglet fedezését” és a „vagyonserzést”.¹⁵ Amit pedig Sombart „szükség-let-fedező gazdasági rendszernek” nevez, az egybeesik azzal, amit Weber köz-gazdasági tradicionalizmusként ír le.¹⁶ Max Weber kifejtette, hogy az, amit „pro-tesztáns etikának” nevezett – az etikának egy belső erkölcsi attitűd értelmében –, az jelentős mértékben ösztönözte a tőkés gazdasági növekedés fejlődését azáltal, hogy a személyes magatartásnak éppen ezeket a vonásait támogatta. Ugyanakkor még a Weber által tanulmányozott európai protestánsok esetében is föltehető a kérdés, hogy mi befolyásolt mit a vallási és a gazdasági fejlődés gazdag összjá-tékában. Természetesen az erkölcsi elvektől teljesen különböző hatások is befo-lyásolják a gazdasági fejlődést. A lényeg azonban az, hogy a személyes magatar-tás bizonyos vonásai fontosak a gazdasági növekedés szempontjából, és amikor ezek a vonások morális rangra emelkednek, ez arra készíti az embereket, hogy

¹⁵ WEBER Max 1982. 56–58.

¹⁶ TOMKA Miklós 2005. 87–88.

annak megfelelően viselkedjenek. Weber logikai konstrukciója a következőképpen modellezhető:

1. ábra

Weber mindezzel nem azt akarta bizonyítani, hogy a protestáns vallás létrehozott volna egy gazdasági rendszert, hanem azt, hogy a protestáns etikából alakult ki a kapitalizmus szelleme, azaz a két ideáltípus kapcsolatban áll, strukturálisan hasonló, megegyező elemeket tartalmaz.¹⁷ Ilyen közös elemek a hivatástudat, a racionális mentalitás és mindezek etikai színezete. A weberi modell segítségével, közelebb kerülhetünk annak a kérdésnek a megválaszolásához, hogy a gyermekvállalás tekintetében mennyiben képviselik inkább a protestánsok a „*kapitalista szellemet*”, a katolikusok pedig a „*tradicionálizmust*”.

Hivatástudat

Weber szerint a reformáció teljesítménye, hogy a katolikus felfogással szemben határozottan megnövelte az evilági hivatás szerint végzett munka erkölcsi súlyát és az érte járó vallásos jutalmat. Weber a kapitalista sikert a szorgalom, az önmérséklet erényeinek függvényében elemezte. Szerinte a megváltozott hivatásslélelet, az evilági munka erkölcsi felértékelése ösztönzően hatott a gazdasági élet fejlődésére, mivel az ember munkája közben, sőt munkájával is dicsőíthette az Urat.¹⁸ Az evilági kötelességek teljesítésével törődik, aszerint, ahogy ez megadatik az egyén életre szóló munkájában. Az ember csupán gondnoka az isteni kegyelem által rábízott javaknak és számot kell adnia minden egyes rábízott fillérről. Ez által egy sajátosan polgári hivatásetika keletkezett.

A magyar protestantizmus és a kapitalista fejlődés közötti kapcsolat elemzői¹⁹ rendre felhívják a figyelmet arra, hogy hazánkban a weberi „protestáns

¹⁷ MOLNÁR Attila Károly 1999. 109–110.

¹⁸ WEBER Max 1982. 53–55.

¹⁹ Ld. MOLNÁR Attila Károly, NAGY J. Endre és KOVÁCS György munkáit.

etika” hiánya figyelhető meg, amit leginkább azzal magyaráznak, hogy a magyarországi protestantizmus peremprotestantizmus. Érdeemes megjegyezni még, hogy Magyarországon a protestantizmus, pontosabban a kálvinizmus főképp földműves vallás volt, ellentétben Németországgal, ahol a kapitalista ipari és kereskedelmi réteg vallása volt. Magyarországon feltűnő a mezőgazdasági foglalkozások nagy súlya, mind a reformátusoknál, mind az evangélikusoknál. A 19. századi magyarországi protestantizmus tehát eléggé eltért a Weber által főleg nyugat-európai tapasztalatok alapján felvázolt képtől. Ezen túlmenően Karner Károly, aki a felekezetek megoszlását az 1930-as évek elején vizsgálta, kiemelte, a reformátusok erős részesedését a 100–1000 holdas birtokkal rendelkezők között, ami 25,5 százalékot tett ki – szemben a 14,49 százalékos részesedésükkel az összes kereső között.²⁰

A kálvinista hivatásszemlélet így a gazdaságnak egy sok tekintetben sajátos területébe, a mezőgazdasági termelésbe ágyazódva fejtette ki hatását. A mezőgazdaságnak az iparhoz és a kereskedelemhez viszonyított alacsonyabb profitabilitása, környezetnek való kitettsége, biológiai meghatározottsága és az a tény, hogy a föld nem csak termelőeszköz, hanem vagyontárgy is, különösen nehéz feladat elé állította az evilági kötelességek teljesítésével törődő „pógarokat”.

Racionális mentalitás

A modern kapitalista szellemnek, s nemcsak a szellemnek, hanem az egész modern kultúrának egyik döntő alkotórésze a hivatás gondolatán alapuló racionális életvezetés. A kapitalizmus szelleme a tervezést, a kalkulációt és egyáltalában az élet reflektív alakítását igényli. Amerre a kálvinizmus elterjedt, a mély és erőteljes hiteléttel együtt járt a gazdasági fellendülés. Azt, hogy a puritán tevékenysége elnyeri Isten tetszését, a siker bizonyítja. A siker tehát a kiválasztottság jele. Ennek a következménye a szakadatlan tőkefelhalmozás.

Az a puritán felhalmozó értékrend, mely Weber protestánsait jellemzi, Magyarországon társadalmi méretekben a 19. század második felében jelenik meg.²¹ De a protestantizmussal hiába jelent meg a racionális életvezetés, nem állott be a polgári szabadság állapota, nem mehetett végbe az eredeti tőkefelhalmozás, melyekhez a Weber által elemzett protestáns etika társult. A tőke a jövőbeni haszon elérését lehetővé tevő eszközöket jelenti. Ennek az igazi tőkés rendnek pedig a legfontosabb gazdasági eleme a koncentráció, logikai eleme pedig a spekuláció és a kalkuláció. Ezek alapján a Magyarországon megkésve és egyenetlenül kibontakozó kapitalista átalakulás kapcsán, a protestáns etikának egy passzív hatásáról, az eltorzult kapitalizmusra történő reflexióról beszélhetünk.²² A paraszti terjeszkedési lehetőségek nagyon összeszűkültek, ezért több lehetőség közül választhattak: elvándorlás, mezőgazdaságon kívüli munkakeresés, nagybirtokon munkavállalás, a birtok fölaprózása s az ezáltal elszegényedés, illetve a szaporodás korlátozása. Az elszegényedés alternatívájaként sokszor egyedül a

²⁰ KARNER Károly 1931. 54–55.

²¹ MOLNÁR Attila Károly 2005. 107.

²² KOVÁCS György 2010. 138.

születéskorlátozás alternatívája mutatkozott, amivel az elért életszínvonalat sikerült tartani, az anyagi emelkedés útja pedig az egyke révén az örökségek egyesítése útján vált lehetővé.

Etikai színezet

Weber szerint a kapitalizmus szelleme nem egyszerűen üzleti bölcsességek halmaza, hanem etikus színezett ételszabály – ethosz –, etikai mezben fellépő, normákhoz kötött meghatározott életstílus, hivatásbeli kötelesség. A protestáns etika megszabadította a javak szerzését a tradicionalista etika gátlásaitól, úgy rombolta le a nyereségvágy korlátait, hogy nemcsak legalizálta, de egyenesen isteni akaratot látott benne. A „hívás” fogalmával létrejött az új etika, amely azt diktálja, hogy kötelességeinket teljesítsük, kötelességérzetünket megbecsüljük. Ez az erkölcsi öntevékenység felülírja a katolicizmus önsanyargatásra sarkalló etikáját. Míg a katolikus vallás a szerény életet hirdette, a kálvinizmus szerint egy több haszonnal járó munka Istennek jobban tetszik. Ha ezt a munkát visszautasítaná valaki, akkor egy Isten által felajánlott lehetőséget utasítana vissza.

A Weber által leírt ethosz szerint a protestantizmus valójában terheket ró az emberre, hiszen arra készíti, hogy a földi élet javaiért megfeszített munkában, és a megszerzett anyagi javakkal való spórolásban kifejtett aszkézist hajtson végre. Ez a hatás ismerhető fel a magyarországi egykerendszer esetében is, amely esetében szintén egyfajta aszkétikus magatartásról van szó. A születéskorlátozás egyes területeken az idők folyamán szigorú társadalmi normarendszerben fogalmazódott meg. A fiatalasszonyok szégyennek tartották házasságuk első 4-10 évében a szülést, és 2 gyereknél többet ritkán szültek.

A két világháború között íródott szociográfiák elvitathatatlan érdeme, hogy a néprajz számára újdonságot jelentő kérdést, a paraszti polgárosulás ügyét is fölvetették, s mindeközben feltérképezték a folyamatok mögött húzódó lelki motívumokat is. Így a szociográfiák pont azt a hiányosságot pótolták, ami a korábbi statisztikai adatokon alapuló demográfiai tanulmányokat jellemezte. Az egykézés falukutatók által felsorolt motívumai meglehetősen egységet mutatnak. Íme, néhány példa:

- „Jobban akar élni, igényei vannak, s mivel a gyermekek nevelése ebben megakadályozná, inkább a gyermekekről mond le.”²³
- „Ne csináljunk kódisokat” – mondta ma egy fiatal paraszt gazda, jó másfélórai vitánk befejezéséül.²⁴
- „Nincs egy talpalattnyi föld sem eladó. Itt általános földínség van.”²⁵
- „Jó volna a több gyerek, ha volna mindjárt föld is hozzá.”²⁶
- „Kis családban kevesebb a veszekedés, osztózás.”²⁷

²³ ILLYÉS Gyula 1938. 10.

²⁴ ILLYÉS Gyula 1938.13.

²⁵ MILOTAY István 1930. 81.

²⁶ MILOTAY István 1930. 81.

²⁷ ELEK Péter – GUNDA Béla – HILSCHER Zoltán 1936. 79.

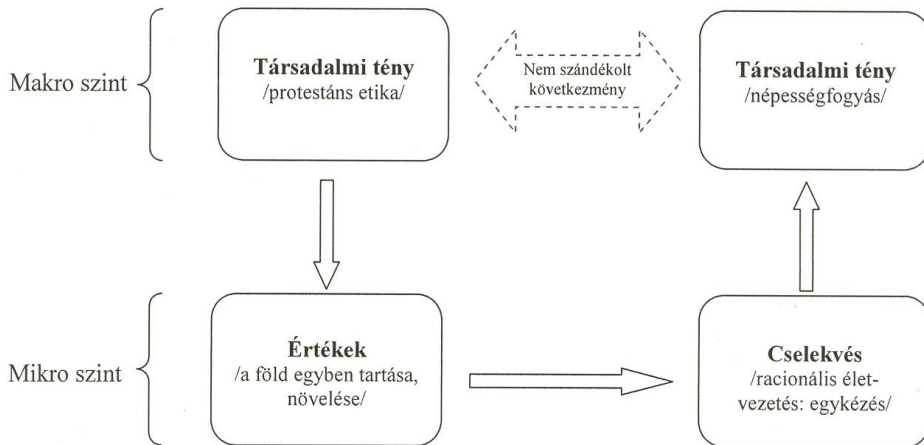
- „Nem vagyunk mink állatok.”²⁸
- „Lássák, nagyon szoros a világ, aki meggyerekesedik, kódot lesz belőle.”²⁹

Akik nem egykéztek, azokat a legtöbb helyen lenézték, sőt az egykézést egyenesen egy magasabb társadalmi fejlődési foknak érezték. E szerint a „pógárnál” alacsonyabb társadalmi osztály alacsonyossági jellemzője volt, ha nem egykézett:

- „Nézze a nyomorultakat, enni nincs mit, de gyereke van elég.”³⁰
- „Annyi gyermeke van, mint egy göbének.”³¹

Látható, hogy a kulturális minták nemcsak az „igényességnek” szabtak mértéket, de a közösség újratermelődésének általános forgatókönyvét is biztosították, és garantálták a létfeltételekkel fenntartandó egyensúly érdekében működő szabályok betartását. Mindazonáltal az egykézés számos helyen az adott körülmények között messze túlfutott „racionális” céljain, a közösségek érzelmi és erkölcsi egyensúlya fölborult. A reformátusok aránya az ormánsági községekben a 20. században jelentős csökkenést mutat, már csak az aprófalvakban voltak még 80–90 százalékos túlsúlyban.³²

A leírtak alapján Weber gondolati konstrukciója a következőképp alkalmazható:

2. ábra

²⁸ ELEK Péter – GUNDA Béla – HILSCHER Zoltán 1936. 79.

²⁹ ELEK Péter – GUNDA Béla – HILSCHER Zoltán 1936. 80.

³⁰ ELEK Péter – GUNDA Béla – HILSCHER Zoltán 1936. 80.

³¹ ELEK Péter – GUNDA Béla – HILSCHER Zoltán 1936. 80.

³² JUHÁSZ Pál – KOVÁCS Katalin 1988. 62-63.

Összefoglalás

Egy közösség kultúrájára, gondolkodásmódjára jelentős hatást gyakorol a vallás viláértelmezésén alapuló értékrendszere. Az emberi cselekvést etikai normák és morális szabályok irányítják, de egy világnézet mindig kontextushoz is kötött. Hogy a kérdések milyen formában jelentkeznek, és hogy a válaszok milyen formában fogalmazódnak meg, elkerülhetetlenül egy adott világ körülményeit tükrözik. Az egyes felekezetek a két világháború között még egységes hagyomány, hit- és normarendszerként jelentek meg, jól meghatározható vallási és kulturális tradícióval. Mivel azonban az egyes vallások (kultúrák) mégis különféle értékrendi és morális hangsúlyokat fogalmaznak meg, jelentős vonatkozásokban eltérő gyakorlatokhoz vezetnek. Magyarországon az intézményi fejlődés hatására végbemenő társadalmi változás nagyban okozója volt a gyermekvállalási attitűdökben mutatkozó hanyatlási jeleknek. De a gazdasági fejlettség, a felekezeti hovatartozás szintjén keresztül jól láthatóan – bár nem szándékolt módon – hatást gyakorolt a gyermekvállalási attitűdökre. Ennek egyik kirívó példája volt az egykezés.³³

A civilizáció fejlődésével többé-kevésbé összhangban az egész kultúra szövege megváltozott, átrendeződött a hordozó közösségek belső szerkezete, s ebből következően új minták és új igények jelentkeztek. A polgárosodás, a polgári lét feltételeit illetően vált hatványozottá a „hiány”, mert mind az új létforma megteremtésének, mind megtartásának gátat szabott a föld- és piacszüke a ráadásul drasztikusan lecsökkenő halálozási arányok mellett, ami az élők ugyanilyen ütemű megnövekedésének veszélyét vonta maga után.

Szigorú öröklési regulák híján azonban csak úgy volt esély megszerezni, illetve megtartani a magas presztízsű „polgári” rangot, hogy feláldozták éppen csak megfogant, de a családban még nem szervesült utódaikat, s az áldozathozatalban az egykés vidékeken a családok tömegesen és szélsőséges következetességgel vettek részt. E szabályozás funkciója: a környezeti feltételek (adott mennyiségű és minőségű föld), vagyis az eltartó képesség és az ebből kulturális minták által meghatározott szinten megélni vágyók száma közötti egyensúly megteremtése.

IRODALOM

BABITS Mihály

1933 Elfogy a magyarság? A nyugat ankétja. Budapest

BUDAY Dezső

1909 Az egyke. Budapest

EGRESI Katalin

2008 Szociálpolitika Magyarországon. Nézetek, programok és törvények 1919–1939. Budapest

---

³³ TOMKA Miklós 2005. 87-88.

- ELEK Péter – GUNDA Béla – HILSCHER Zoltán
1936 Elsüllyedt falu a Dunántúlon – Kemse község élete. Budapest
- ERDEI Ferenc
1937 Futóhomok. A Duna–Tisza-köz földje és népe. Budapest
- FÉJA Géza
1937 Viharsarok. Budapest
- FÜLEP Lajos
1984 A magyarság pusztulása. Budapest
- HAMVAS Béla
1996 Az öt géniusz. Budapest
- HÍDVÉGI János
1937 Hulló magyarság. Budapest
- ILLYÉS Gyula
1938 Magyarok. Naplójegyzetek. Budapest
- JUHÁSZ Pál – KOVÁCS Katalin
1988 Láp és orom az Ormánságban, avagy hendikep tallózás egy hátrányos helyzetű régióban. In: Egyetem és társadalom, 1987–1988. Szerk.: Priszter Andrea. 61–115. Budapest
- KARNER Károly
1931 A felekezetek Magyarországon a statisztika megvilágításában. Debrecen
- KENÉZ Béla
1917 Nép és föld: A gazdasági élet statisztikája. Budapest
- KISS Géza
1934 Az egyke okai. Protestáns Szemle. XLIII. 7–9. 401–414.
- KODOLÁNYI János
1927 A hazugság öl. Memorandum Huszár Károly országgyűlési képviselőhöz az egykekérdésről. Budapest
1941 A Baranyai utazás. Budapest
- KOVÁCS Imre
1937 A néma forradalom. Budapest
- KOVÁCS György
2010 Protestantizmus és kapitalizmus: magyar gazdaság- és eszmetörténeti tanulmányok. Heller Farkas Füzetek. VIII. 136–152.
- MILOTAY István
1930 Az ismeretlen Magyarország. Budapest
- MOLNÁR Attila Károly
1999 Max Weber olvasókönyv. Miskolc
2005 A puritán etika és a fegyelem. In: Szellem és etika. Szerk.: Molnár Attila Károly. 105–124. Budapest

NÉMEDI Dénes

1985 A népi szociográfia 1930–1938. Budapest

PEZENHOFER Antal

1922 A Demográfiai viszonyok befolyása a népszaporulatra. Budapest

SCHNELLER Károly

1923 Születési arány és vallásfelekezet. Pécs

1930 A magyarországi protestáns népesség demológiai sajátosságai. Miskolc.

SOMBART Werner

1916 Der moderne Kapitalismus 1–2. München – Leipzig

SZABÓ Zoltán

1938 Cifra nyomorúság. Budapest

SZÉCHENYI Imre

1906 Az egyke. Budapest

TOMKA Miklós

2005 Szélgjegyzetek Max Webernek a Protestáns etika és a kapitalizmus szelleme című írásához. In: Szellem és etika. Szerk.: Molnár Attila Károly. 87–103. Budapest

WEBER Max

1982 A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Budapest

Fehér György

AGRÁRIUS ELKÉPZELÉSEK A SZÖVETKEZETEK SZEREPÉRŐL

A történeti kutatások eddig még nem adtak teljes körű választ arra a kérdésre, hogy az agrárius mozgalom néhány meghatározó, vagy velük szellemi közösséget vállaló alakja miként viszonyult a szövetkezés eszméjéhez, milyen célok elérésére törekedtek a szövetkezetek életre hívásával.

A szabadságharc fegyveres leverése ellenére Magyarországon fokozatosan kezdett kiépülni a polgári társadalmakra jellemző politikai és gazdasági intézményrendszer. Az ország népessége a tőkés fejlődés ellentmondásait rövid időn belül megtapasztalhatta, és ezek a negatív élmények nálunk is „kitermelték” a protestálók széles és társadalmilag „színes” táborát. Az elégedetlenség nem korlátozódott egyetlen rétegre vagy csoportra, ugyanakkor közülük a nagyobb érdekérvényesítő lehetőségekkel rendelkezők a legkülönbözőbb fórumokat keresve hallatták hangjukat. Az 1873-as válságot követően az addig gyakorolt liberális politika folytatását megkérdőjelezve, azzal szembe fordulva a gazdasági versenyben egyre inkább hátrányba kerülő birtokosok mozgólódása vált erőteljesebbé. Az újkonzervatív ideológia alapján szerveződő irányzat az agrárius nevet kapta, és képviselőik rövid időn belül a magyar belpolitikai élet markáns szereplőivé váltak. Mint tudjuk, önálló párttá sohasem szerveződtek, de e nyomásgyakorlásra mindig képes áramlat képviselői – a szociáldemokraták kivételével – szinte minden hazai pártban előfordultak. A mozgalomban mindvégig jelen voltak, sőt vezető szerepet vállaltak a magyar arisztokrácia képviselői.

A 18–19. századi antikapitalista törekvésekben és ideológiáikban a jobbítás fontos eszközének, a gazdasági érdekvédelem sikeres szervezeti formájának tartották a szövetkezeteket. A fiatal magyar kapitalizmus neokonzervatív, antikapitalista bírálóinak eszköztárában egyik lehetséges fegyver a szövetkezeti eszme volt. Jelentősége azért értékelődött fel, mert az európai gyakorlatból ekkorra már köztudottá vált, hogy igen hatékonyan működik gazdasági és ideológiai értelemben egyaránt. Itt most nem kitérve a részletekre, annyit szabadjon megjegyezni, hogy Magyarországon is ismerték a mozgalom legjelesebb külföldi képviselőit (Owen, Le Play, Gide, Raiffeisen, Schultze-Delitzsch és mások), elméleti és gyakorlati munkásságukat.

A hazai szövetkezetek elődeinek a reformkor évtizedeiben alakult biztosító és segélyezési egyleteket szokták tekinteni. Az első igazi szövetkezetek létrejöttére, amelyek a klasszikus szövetkezési eszme és szervezeti formák betartásával alakultak, az abszolutizmus korában jöttek létre. Egyes források a kiegyezés évében 29 „szövetkezetről vagy annak tekinthető társulásról” tudósítanak.¹ Magyarországon a szövetkezetek alapításának törvényi kereteit először az 1875. évi 37. tc.

---

¹ GYIMESI Sándor 1972. 626.

szabályozta. A jogszabály lehetővé tette az általában kis tőkével rendelkező tagok számára csekély nyereség elérését.

Történetírásunk egyöntetű megállapítása szerint az agráriusok színrelépése az 1879-es székesfehérvári gazdakongresszusra datálható, ahol a mezőgazdaság általános állami támogatásának igényével álltak elő. Követeléseik között már ekkor is helyet kapott – igaz, nem a legfontosabb programpontok között – a szövetkezetek támogatásának igénye.² Egészen pontosan a kongresszus határozataiban szerepelt, hogy a gazdasági egyesületek tagsága „*kezdemenyezze tejtermelő és értékesítő szövetkezetek fölállítását*”, és a kormány pedig segítse elő ezek működését.³ Rövidesen azonban az ilyen követelést megfogalmazók kívánságlisztájából sohasem hiányzott, helyesebben első helyen szerepelt a rászorulóknak hitel-igényét a banki kamatoknál kedvezőbb feltételek mellett segítő hitelszövetkezetek alapításának követelése.

A legnagyobb befolyással bíró gazdasági érdekképviselői szervezet, az OMGE és annak elnökében, gróf Dessewffy Aurélban és az agrárius csoport képviselőiben (gr. Zichy Jenő, gr. Széchenyi Pál, Korizmics László és másokban) is tudatosult a szövetkezetek fontossága. A székesfehérvári gazdakongresszus évében üléselő elnöki grémium megállapítása szerint a megyei egyesületek a szövetkezetekben egyfajta konkurenciát láttak, és a helyzet kezelésére javasolták, hogy alapítandó szövetkezetek álljanak felügyeletük alatt.⁴ Rövidesen megalakult az OMGE szövetkezeti szakosztálya, ami kezdetben inkább egyfajta vitakörként tevékenykedett, és munkája során kidolgozásra került néhány szövetkezettípus alapszabály-tervezete. Tagjai sorában volt számos, a hazai közélet ismert és befolyásos személyiség. Az elnöki széket gróf Andrássy Aladár foglalta el, míg tagjai között találjuk többek között gróf Károlyi Sándor, gróf Dessewffy Aurél, Máday Izidor és mások nevét. Hogy kiknek az irányítása alatt fejlődjék a hazai mozgalom, egyáltalán nem volt közömbös. Néhányan felismerték, köztük az agráriusok is, hogy a szövetkezetek segítségével elérhető konkrét gazdasági eredmények mellett lehetőség kínálkozik politikai térnyerésre, a közép-birtokosság és a jómódú paraszti népesség véleményének formálására. Az e területen kiemelkedő érdemeket szerző Bernát István meglátása szerint „*A szövetkezetek nemcsak segítenek a bajon, hanem jobb erkölcsre is nevelik a népet*”.⁵ A rendelkezésre álló történeti források tanúsága szerint a hazai szövetkezeti mozgalom legnagyobb alakjának tekinthető gróf Károlyi Sándor és munkatársai a szövetkezeteknek kezdettől fogva önmagukon túlmutató jelentőséget tulajdonítottak. Ennek értelmében a szövetkezet nem cél, hanem eszköz, amelynek segítségével az agráriusok szerint védelemre szoruló „kisember” érdekei sikerrel érvényesíthetők.

² A magyar gazdák Székesfehérváron 1879. évi június 3-5. napjain tartott II. országos gazdaértekezletén tárgyalt második kérdés: „Mi módon kellene Magyarországon a földművelés előmozdítására hivatott és alkalmas közegeket szervezni.” Bevezette: Máday Izidor. Bp. 1879.; KOVÁCS Endre (Főszerk.) 1979. 943.

³ VÁRI András 2009. 231.

⁴ VÁRI András 2009. 242.

⁵ B. [BERNÁT István] 1890. január 15. 2.

Mint erre már korábban is tettünk utalást, a hazai mezőgazdaság állapotáért aggódók panaszaikban a hitelezési viszonyokkal kapcsolatban emelték a legtöbb kifogást, legtöbbször a magas kamatokat nehezményezve. Egy évvel a Pestmegyei Hitelszövetkezet megalapítása előtt tartott 1885. évi gazdakongresszus alkalmával írt levelében Károlyi egyértelművé teszi elhatározását: a kérdést a Raiffeisen-féle hitelintézetek létrehozásával kell kezelni. A gróf a továbbiakban utalást tesz bizonyos erőfeszítésekre, amelyek eredményeként az ilyen típusú hitelintézetek törvényben garantált kedvezményben részesülnének. Ugyanitt tartott előadásában az agrárius eszmék ismert híve, György Endre (később rövid ideig fm. miniszter) alternatív megoldásként ugyancsak a Raiffeisen-elveken nyugvó hitelezést javasolja.⁶

Magyarországon a szövetkezés területén jelentős fordulat, átütő változás csak a 19. század utolsó két évtizedében következett be. Ebben a vonatkozásban mindenekelőtt gróf Károlyi Sándor személyére hívnám fel a figyelmet, akinek munkássága alapvetően befolyásolta és meghatározta a hazai mozgalmat. Kiemelkedő jelentőségű elméleti és főleg gyakorlati tevékenységével irányt szabott a dualizmus kori szövetkezeti fejlődésnek. Az ő anyagi áldozatvállalásának (100 ezer koronával járult hozzá az alaptőkéhez) és néhány eszmetársa kitartó munkájának köszönhetően jött létre 1886-ban a **Pestmegyei Hitelszövetkezet**, amelynek eredményei nyomán elkezdődött a hazai szövetkezeti hálózat kiépülése.

Az alapítók céljaik eléréséhez állami segítséget reméltek. Károlyi 1888-ban képviselőházi felszólalásában ennek módját is megnevezte. *„Részemről ma egyebet a hitelszövetkezetek terjesztése érdekében nem kérnék a t. kormánytól, mint erkölcsi támogatást, amely abból állna, hogy a kormány a pestmegyeihez hasonló eljárást (...) ily célból ajánlja a megyéknek. Kívánatos azonban másrészt, hogy járuljanak ott, hol egyesek kezdeményezése nem elég, a megyék pótló vagy más alapítványok útján az ily megyei hitelszövetkezeti központok létesítéséhez.”*⁷ Felvetését mások is támogatták, de kormányzati részről nem, maga Tisza Kálmán miniszterelnök is e szavakkal utasította el: *„Mihelyt a támogatás alatt azt értik, hogy a kormány csinálja, akkor már nem támogatást kérnek, hanem egyenesen állami beavatkozást”*.⁸ A kormány elzárkózása folytán az alapítás az első években elsősorban Pest megyére korlátozódott, de már 1889 végére egyes források szerint 60 községben mintegy 9500 tag lépett a fiókokba. 1890-ben, Tisza Kálmán kormányának bukása után az állami magatartás megváltozott, így a későbbiek során a központi kormányzat nem zárkózott el a szövetkezetek közvetett (értsd kölcsön) támogatásától. A szemléletváltásnak is köszönhetően más megyékben is alakultak leginkább Raiffeisen modelljéhez hasonló hitelszövetkezetek. A terjeszkedés eredményeként 1894-ben az eredetileg egyetlen megye területére korlátozódó szervezetből országos intézetté bővülve létrejött a **Hazai Szövetkezetek Központi Hitelintézete**.

⁶ A kongresszusról lásd: A Budapesten 1885. október 3., 4., 5., 6., 7-ikén megtartott nemzetközi gazdakongresszus jegyzőkönyve. Kiadja a végrehajtó bizottság. Bp. 1886.

⁷ Képviselőházi Napló 1887–1892 III. k. 53. ü. 1888. január 31.

⁸ Uo. 55. ü. 1888. február 3.

Ezt követően felgyorsultak az események, melyek kedveztek a szövetkezeti eszme híveinek, mivel Bánffy miniszterelnök és Darányi földművelésügyi miniszter is pártfogóan támogatták a továbbépítkezést. A következőkben Darányi ilyen tartalmú megnyilatkozásával illusztrálnám a megváltozott kormányzati akaratot, ami sok tekintetben egybeesett az agráriusok elképzeléseivel. A földművelésügyi miniszter 1896 tavaszán az alábbi szavakkal biztatott: „Az igazságügyminiszter úr még ez év folyamán elő fogja terjeszteni a szövetkezetek gyökeres reformjára vonatkozó törvényjavaslatot, úgy hogy azon törvényjavaslat a szövetkezetek minden ágára tekintettel legyen. Remélem, hogy akkor sikerülni fog a hitelszövetkezetek dolgát is véglegesen rendezni, de addig is adminisztratív úton szükségesnek tartok oly intézkedéseket, hogy a meglevő hitelszövetkezetek fenállhassanak és fejlődhessenek”.⁹

Darányi egy későbbi parlamenti felszólalásában a hazai szövetkezéssel kapcsolatosan megfogalmazott világvéleményét is megismerjük. A hitelintézetekre utalva óva intette hallgatóságát, hogy az antiszemita csapdájába kerüljenek: „a mikor e háznak minden oldaláról aláírtak egy indítványt, a mely a kisgazda szenvedő váltóképeségének a megszorítására célzott. Ez az eszme akkor minden oldalról helyesléssel találkozott. És mi történt később? Ennek az eszmének az uszályába belekapaszkodott egy felekezeti agitáció, és a vége az lett, hogy senki sem kívánt többé erről az eszméről tudni. (...)Már pedig, a mikor itt folyton emlegetni hallom az internacionális tőkét, a merkantil elemeket, a mozgó tőkét, oly módon és oly háttérrel, mely alkalmas gyűlöletet kelteni, mely alkalmas elhitetni, hogy mi mezőgazdák nemcsak a magunkét követeljük, de kívánjuk a másét is, hogy ártani kívánunk más érdekköröknek ott is, a hol abból nekünk semmi hasznunk sincsen: ha ilyen látszatot nyernének azok a mozgalmak, akkor azok semmiféle eredményre sem fognának vezetni, és akkor a magyar gazdatársadalom akciójának sikerét sohasem fogjuk elérni.” Beszédének további részében a szövetkezeti mozgalom vezetőinek felelősségére hívta fel a figyelmet. „A gazdasági társadalmi mozgalmakra nagyon kell figyelni, hogy azok helyes irányban vezetessenek. A magyar gazdát igen nehéz talpra állítani, az konzervatív hajlamú, nem könnyen indul, de ha egyszer megindult és azt tapasztalná, hogy nem odavezetik, mint a hová ő akar jutni, akkor, méltóztassanak elhinni, visszaesik az régi letargiájába.” Felszólalásának végén kifejti véleményét a nemesség társadalmi szerepéről egykor és ma. „Magyarországot idegen minták szerint nem lehet vezetni. Magyarországnak a társadalmi osztályok tekintetében egészen más helyzete, pozíciója volt mindig, mint más országoknak. A magyar nemesség mindig egy volt, a magyar nemes membrum sacrae coronae tekintetű, a főrendek csak később tanácskoztak külön helyiségben; hűbéri viszony Magyarországon sohasem volt; a jobbágyságban is volt mindig valami enyhébb, valami családias vonás; Magyarország az osztályokat nem széttagolni, hanem egymáshoz közelebb hozni törekedett. És ha az osztályok közt barázdák vannak, azokat nem árkokká kiszélesíteni, hanem inkább kiegyengetni kell.”¹⁰

⁹ Képviselőházi Napló 1892–1896. XXXI. k. 593. ú.; 1896. március 26.

¹⁰ Képviselőházi Napló 1896–1901. IV. k., 56. ú. 1897. február 23.

Darányi és számos agrárius erre a célra megfelelő eszköznek tekintette a szövetkezeteket, de annak sajátságos, a magyar viszonyokhoz és tradíciókhoz alkalmazkodó formáját javasolta megvalósítani. „A földbirtokos kell hogy példával, útmutatással a maga községében ezen szövetkezetek alakításánál előljárjon és akkor hiába fognak izgatni, mert szemmel láthatólag, kézzel foghatólag be lesz bizonyítva az, a miről én és mi mindnyájan meg vagyunk győződve, de oda-künn talán még mindenki meggyőződve nincs, hogy a magyar népnek, a föld népének őszintébb barátja, mint a magyar földbirtokos-osztály nincsen.” Eszme-futtatását az alábbiakkal zárta: „Mert mi a cél? Az, hogy azt a kisembert a magán hitelező köréből lehetőleg kiemeljük s bizonyos patriarchális viszonyt létesítsünk közte és a szövetkezet közt.”¹¹

Ezt a gondolatot később 1904-ben a Magyar Gazdaszövetség elnökévé választásakor mondott beszédében ismételtén kifejtette. „Be kell bizonyítani a népnek, hogy hivebb és önzetlenebb barátai vagyunk, mint az izgatók. A kisember szívéhez hozzá kell férni tudnunk, ezért kell, hogy mindnyájan segítsük, gyámolítsuk és minden visszaélés ellen védelmezzük, oltalmazzuk a kisembert. Ne legyen nagy kérdés, a melynek nehézségei elől meghátráljunk és ne legyen kis kérdés, a melyet keveslünk, hogyha a kisember érdekét kell megoltalmaznunk. De ne álljunk meg itt, iparkodjunk a szó, betű és példa erejével irányítani népünket, hogy eljőjön az idő, mikor magamagát képes megvédeni és megoltalmazni. Ha ezt a gazdakörök szervezése s az ismeretek terjesztése útján elértük, el fogjuk érni a szövetkezeti eszmének egészséges fejlesztését is.”¹²

Ezek a célok, és mik az eszközök? Már a 80-as években több helyütt megfogalmazták, hogy a társadalom kiszemelt rétegei megnyeréséhez időigényes aprómunkára van szükség. Őket meg kell szólítani és ennek a kommunikációnak az eszközeit meg kellett találni. Az információs forradalom előtti társadalomban szóba jöhető eszközök a különböző nyomtatott termékek és a különböző szakmai értekezletek, rendezvények voltak. Az 1890-es évektől legalább egy napilap (a Hazánk) és két folyóirat (Szövetkezés, Magyar Gazdák Szemléje) színvonalasan érvelve adott ideológiai muníciót a szövetkezési eszme híveinek. Ez a gyakorlatban működött. Példaként említendő, hogy a hazai szövetkezetektörténetben áttörést hozó, a gazdasági és ipari szövetkezetekről szóló 1898:XXIII. tc. elfogadásának évében a Földművelésügyi Minisztérium milyen aktivitást fejtett ki. Ugyancsak Darányinak a képviselőház előtt elmondott beszédéből idézek: „És kötelességemnek tartom már tárcám szempontjából is mindent elkövetni a szövetkezeti intézmény népszerűsítésére. Ezért már a múlt télen előre dolgoztattam ezen törvényjavaslatnak azáltal, hogy 150 felolvasást tartattam a szövetkezetekről, a melyeket 18.000 ember hallgatott. Azt hiszem, ezen az úton kell tovább menni, népszerű iratokat kell szerkesztetni és kiosztani, hogy a nép maga mielőbb megismerkedhessék ezen törvény lényeges rendelkezéseivel és céljaival s a szövetkezetek alakítására útmutatást kapjon”.¹³

¹¹ Képviselőházi Napló 1896–1901. XVI. k., 298. ü. 1898. május 13.

¹² Magyar Gazdák Szemléje, 1904. V. füzet; 340–343.

¹³ Képviselőházi Napló 1896–1901. XVI. k. 298. ü. 1898. május 13.

Az 1898. évi XXIII. tc. nyomán létrejövő *Országos Központi Hitelintézet* vált az ország legsikeresebb szövetkezeti elveken nyugvó pénzügyi intézetévé. Az utolsó békeévtől fiókjai az ország 2412 pontján fogadták az ügyfeleket, a hálózat taglétszáma elérte a 700 ezret.

A hitelszövetkezet mellett a másik kedvelt szövetkezési típust a fogyasztási és értékesítő szövetkezetek alkották. A **Magyar Gazdaszövetség Fogyasztási és Értékesítő Szövetkezete** – közismert nevén – a „**Hangya**” alapításának dátumául is 1898-at jegyezhetjük fel. Az induláshoz nélkülözhetetlen összeg előteremtésében ez esetben is gróf Károlyi Sándor adományát jegyezték fel, amikoris 50 ezer koronával gyarapította az alaptőkét. Az ilyen típusú szövetkezetek szervezését már kezdettől fogva támogatta a kormányzat. Ennek is betudható, hogy a budapesti központ létrejötte után igen lendületesen épült tovább a vidéki hálózat, és az első évben a szövetkezeti üzletek száma elérte a 17-et. A Hangya fiókszövetkezetei a sikeres szervezőmunkának és üzletpolitikának köszönhetően az egész országot behálózták: 1900-ban 100-at, 1913-ban pedig több mint 1200-at tartott nyilván a statisztika. A háború előtti évben a taglétszám közelítette a 200 ezret, a forgalom pedig meghaladta a 28 millió koronát.

Magyarországon a két legsikeresebbnek bizonyult szövetkezési terület mellett harmadikként a tejszövetkezetek befolyása, gazdasági eredményei voltak számottevőek. Mellettük csekélyebb létszámmal, kisebb számban szerveződtek még ilyen társulási formák, többek között a biztosításra, a raktározásra, a bor- és a műtrágya-értékesítésre, de alakultak szövetkezetek talajjavítás, gépbeszerzés, gőzekeszantás és egyéb gazdasági feladatok ellátására.

Röviden összefoglalva a magyar szövetkezeti mozgalom dualizmus kori történetét, megállapíthatjuk, hogy mind elveiben, mind pedig kialakulásában a nyugat-európai modellhez képest eltérést mutatott. Különbözik abban, hogy létrejöttében döntő szerepet vállaltak az agrárius eszmekörhöz kötődő szervezetek és egyének. Számosan közülük az arisztokrácia politikailag és gazdaságilag igen befolyásos köréből érkeztek, és ezáltal szerzett előnyüket továbbra is meg akarták őrizni. Ehhez találtak „fegyvertársakat” az agrárértelmiségben, a középbirtokosság egy részében, és kerestek partnereket a gazdagparasztság és a falusi értelmiség köréből. Célszemélyeik sorába tartoztak az elszegényedés félelmében élő kisgazdák, az ún. „kisemberek”, akik egy feltételezett birtokvesztés esetén növelhetik a baloldali eszmék, az agrárszocialista tanok iránt fogékony kiábrándultak számát. Ugyancsak a hazai mozgalom sajátossága, hogy ideológiájában helyet kaptak a szövetkezeti eszmének az európaiktól bizonyos elemeiben eltérő elvei. Elsősorban arra az érvelésre gondolok, miszerint történeti okokra visszavezethetően a magyar nemességet minden európai országétól eltérően szoros, patriarchális kapocs fűzte és fűzi a mezőgazdaságból élő népességhez. Ez a rendi társadalomban jól működött, azonban a tőkés, liberális rendszerben ez a harmonia felbomlott. Az agráriusok a nem-individualizált, szolidáris gazdaság és társadalom helyreállításában akartak továbbra is vezető szerepet vállalni és ajánlottak ehhez új szövetséget a „kisembereknek”.

Elképzeléseik megvalósításának egyik alapvető szervezeti formájaként kínálkozott az Európában már bizonyított szövetkezeti mozgalom és eszme. Megítélem szerint ez a próbálkozás Magyarországon nem hozta a Nyugat-Európában

és Skandináviában tapasztalt áttörést. A hazai gazdaságra gyakorolt hatását nem szabad alábecsülnünk, de ami a közgondolkodásra ható örökséget illeti, hát az bizony jóval szerényebb mértékű. Az egy másik előadás témája lehetne, hogy Károlyiék társadalomfejlődési alternatívaként elképzelt modellje nálunk miért nem lett sikeresebb.

IRODALOM

B.(BERNÁT István)

1890 Programmunk. Szövetkezés. I. évf. I. sz.

GYIMESI Sándor

1972 A parasztság és a szövetkezeti mozgalmak. In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914. Szabó István (szerk.) Budapest. II. kötet.

KOVÁCS Endre (Főszerk.)

1979 Magyarország története 1848–1890. Főszerk. Kovács Endre, szerk. Katus László. Budapest. II. kötet.

VÁRI András

2009 Urak és gazdászok. Arisztokrácia, agrárértelmiség és agrárius mozgalom Magyarországon 1821–1898. Budapest

Gaucsík István

AZ ELFELEJTETT HAGYOMÁNY. A CSEHSZLOVÁKIAI MAGYAR SZÖVETKEZETI MOZGALOM (1918–1938)

Csehszlovákia megalakulása nem jelentette az 1918 előtti minták, ha úgy tesszük „a helyi szövetkezeti hagyományok” elhalását vagy diktatorikus felszámolását. Ezek továbbéltek, alkalmazkodtak és átalakultak. A csehszlovákiai magyar szövetkezeti eszmének a köztudatbeli hagyománytalansága a második világháborút követő évekre és a kommunista hatalom berendezkedésének idejére vezethető vissza. Ennek az eszmének és mintának a végleges destrukciójára végül 1948 és 1989 között került sor. A magyar szövetkezet az emlékezetvesztés következtében, mint közösségi tapasztalat, kihullott a köztudatból. Az 1945 és 1948 közötti évek nemcsak egy közösségi trauma, hanem egy sikeres együttműködési forma, egy alternatív gazdasági tevékenység és egy közösségformáló szerep vagy minta elfelejtését is jelentik.

A magyarországi szövetkezeti előzmények

A magyarországi szövetkezeti rendszer kialakulását az 1880-as évektől számíthatjuk, mikortól a központi állami szervek és a gazdasági érdekvédelmi szervezetek kezdeményezésére rendszerszerűen jöttek létre a falusi hitelszövetkezetek és később a szövetkezeti szektort szervező, irányító és felügyelő felsőbb struktúrák. A programalkotó személyiségek tevékenysége (Károlyi Sándor, Bernát István, Meskó Pál, Balogh Elemér), akik a nyugat-európai mintákat követték, indította el a szervező munkát és a szövetkezeti eszme propagandáját. Megjegyezzük, hogy nemcsak a magyar, hanem a szász, román, szlovák szövetkezetek célirányos alapítása is ekkor kezdődött. A magyar szövetkezeti mozgalomban a kezdetektől agilis szerepet vállaló Pestvármegyei Hitelszövetkezet 1894-ben felvette a Hazai Hitelszövetkezetek Központi Hitelintézete nevet, tevékenységi körét kiterjesztette az egész országra és számos vidéki szövetkezet létrehozásánál működött közre. A magyarországi szövetkezeti rendszer intézményesítésének fordulópontja 1898-hoz kapcsolódik, amikor megalakult az Országos Központi Hitelszövetkezet (OKH), amelynek felvidéki kirendeltsége Nyitrán működött. Az OKH tagjainak egységes alapszabálya volt, és a korlátolt felelősség határát is megszabták. A tagszövetkezetek különböző adó- és kamatmentességet és egyéb kedvezményeket kaptak. Az OKH a szövetkezetek vezetőségébe saját embereit nevezte ki, akik útján a felügyeletet és a pénzügyi ellenőrzéseket gyakorolta. Ezekkel a lépésekkel a szövetkezeti elveket sértő álszövetkezeteket akarták kiszűrni. Az OKH-hoz való csatlakozás nem vált kötelezővé, így hatáskörén kívül számos szövetkezet megőrizte az autonómiáját, azonban ezek az

állami támogatásoktól elestek.¹ 1918 után az OKH hálózat 65%-a, a tagok 60%-a, az üzletrészek 57%-a, a betétek 41%-a és a hitelszövetkezeti vagyon 49%-a került az utódállamok területére. Csehszlovákiában 428 hitelszövetkezet és 109 ezer tag találta magát. Az üzletrészek 13%-a, a takarékbetétek 14%-a és a vagyon 11%-a került az új állam területére.²

A fogyasztási szövetkezetek központja az 1898-ban alakult Hangya lett, amelynek megalakítását a Magyar Gazdaszövetség kezdeményezte. A Hangya Nagyszombatban 1907-ben szervezte meg felvidéki fiókját. A fogyasztási szövetkezetek szervezését ezen a területen is több szervezet vállalta fel. A már régebbtől tevékeny, komoly gazdaszervezési tapasztalatokkal rendelkezők közül Nyitra megyében a Nyitra-völgyi Gazdasági Egyesület vállalt fel ilyen feladatot. A központ kedvezményeket (előnyös hitel, tanácsadás), pénzügyi előnyt és teljes támogatást nyújtott tagszövetkezeteinek, és elvárta teljes lojalitásukat, nevezetesen, hogy csak a Hangya-forrásokból vásároljanak. Mégis megtörtént, hogy számos szövetkezet zsidó nagykereskedőktől vásárolt, mert azok olcsóbban adták az árut. A Hangyához 1900-ban 122, 1918-ban pedig már 2140 szövetkezet tartozott.³ Csehszlovákia területére, a Hangya adatai szerint 537 fogyasztási szövetkezet került.⁴

Az első világháború végéig a felső-magyarországi régióban fiókjainon keresztül országos hatáskörű szövetkezetek is kifejtettek tevékenységet (például a Magyar Mezőgazdák Szövetkezete, Gazdák Biztosító Szövetkezete, Magyar Gazdák Vásárcsarnok-ellátó Szövetkezete). A hitel- és fogyasztási szövetkezetek mellett többek között egy-egy termelési ágra vagy növénytermesztésre, állattenyésztésre, tejtermelésre, gabonaértékesítésre, talajjavításra, földbérletre, biztosításra, raktározásra, műtrágya-értékesítésre szakosodott szövetkezetek alakultak ki. Az ipari szövetkezeteknek is számos fajtája jelent meg: szeszgyártással, háziiparral, kisipari termeléssel, gépkölcsonzással foglalkozók. Különlegesek voltak az egyszerre mezőgazdasági, fogyasztási és hitelfeladatokat felvállaló szövetkezetek. Nagy jelentőséggel bírtak a mezőgazdasági vízgazdálkodás szakmai és gyakorlati feladatait ellátó belvízlevezető és ármentesítő társulatok, melyek szövetkezeti alapon működtek. Ezeken kívül vízszabályozással, talajjavítással, lecsapolással és feliszapolással foglalkozó szövetkezetek működtek. A politikai pártok (Katolikus Néppárt, szociáldemokrata párt) által létrehozott, központi irányítás alatt álló szövetkezetek is megjelentek.

A szlovák szövetkezeti „hálózattal” is szükséges foglalkozni, hiszen fejlődési ívének ismerete nélkül, a két világháború közötti szlovákiai szövetkezeti rendszer értelmezése elképzelhetetlen. Érdekes, hogy az ideológiai kényszer által szült, tehát a nemzetfejlődésben pótolhatatlan láncszemet jelentő „legelső szövetkezet” identitásépítő képzete már régebbtől kimutatható a szlovák történeti munkákban, nem utolsó sorban az 1918 előtti és a két világháború közötti elit

¹ CSEPREGI HORVÁTH János 1926. 5–49., SCHANDL Károly 1938. 14–16., VÁRI ANDRÁS 2008. 630–639.

² SCHANDL Károly 1938. 53.

³ A Hangya Termelő-Értékesítő és Fogyasztási Szövetkezet ... 1923. Melléklet.

⁴ SNA, ÚD, 1402. doboz, Rozluka s Hangyou (1919–1925)

tagjainak írásaira támaszkodva. Erre példa az 1845-ben alakult, hat évig fennállt, nem politikai üldöztetés eredményeképpen, hanem alapszabályzatának megfelelően felszámolt, a szlovák történészek szerint „a mai hitelszövetkezetekhez hasonló” ószombati gazdakör, illetve a segélyegyletből lett, takarékosagra nevelő, kiskereskedőknek és kisiparosoknak olcsó hitelt nyújtó szlovák fogyasztási szövetkezet 1865-ben Nagyrőcén.⁵ Valójában ezek a szervezetek a „nemzetépítő” kutatói stratégiákban az etnikai önkép- és ellenségképzés játékszereivé váltak.⁶

A szlovák régiókban az 1850-es és az 1870-es években a helyi szlovák értelmiség (lelkészek, tanítók) kezdeményezésére és hathatós segítségével sorra alakultak a gazdakörök, a gazdasági- és segélyegyletek, a kölcsönpénztárak és a fogyasztási „egyesületek”, nemcsak az északi szlovák területen, hanem a budapesti, az alföldi, a vajdasági és az erdélyi szlovákok körében is. A 19. század végén a szlovák szövetkezetek túlnyomó többsége a magyar szövetkezeti központok tagja volt. Az OKH-hoz 1914-ben 125 szlovák hitelszövetkezet tartozott (az összes 5%-a). A szlovák fogyasztási szövetkezetek túlnyomó többsége (260) 1898-tól a Hangyához tartozott. A 20. század kezdetén a szlovák szövetkezeti mozgalom már jelentős vagyoni és személyi tartalékokkal rendelkezett, gondolkunk a vagyonosodó gazda- és iparosrétegre, képzett gazdasági vezetőkre és amellett, hogy Budapest felé is kötődéseket épített ki (állami hivatalok, szövetkezeti központok), fontos alternatív gazdasági és kereskedelmi kapcsolatokat létesített a cseh- és a morvaországi vidékekkel és a cseh gazdasági elitel.⁷

A szlovákiai szövetkezeti rendszer megteremtése

Az impériumváltás után Szlovákiában egy új, felülről irányított szövetkezeti modell kialakítása kezdődött. Ennek törvényi háttere azonban igencsak bonyolult volt. A csehországi területek és az egykori felső-magyarországi régió eltérő fejlődési utat járt be, a szövetkezetekre és központjaikra vonatkozó törvények különböztek, az immár új államkereten belül pedig Szlovákia specifikus gazda-

⁵ Vö. JURKOVIČ, Miloš 1966. 93–105., FABRICIUS, Miroslav – HOLEC, Roman – PEŠEK, Ján – VIRSIK, Oto 1995. 23–26., MARTULIAK, Pavol 1995. 43–48., ŠTEFANOVIČ, Milan 1996. 75–81.

⁶ Ezt a retorikát lásd például HOLEC, Roman 2006. 136.

⁷ FABRICIUS, Miroslav – HOLEC, Roman – PEŠEK, Ján – VIRSIK, Oto 1995. 60–62., MARTULIAK, Pavol 1995. 73–74. A magyar–szlovák politikai szembenállás és a régiókban tapasztalható pénzügyi tökéhez és rivalizálás a szlovák szövetkezeti vezetőket az önálló szlovák szövetkezeti központalapítás gondolata felé irányította. A Központi Szövetkezet a Gazdaságért és Kereskedelemért (Ústredné družstvo pre hospodárstvo a obchod) nevű szervezetet, Milan Hodža agrárprogramjának szellemében, cseh adminisztratív és pénzügyi támogatással Budapesten alapították 1912-ben. A szövetkezet nemzetpolitikai célja a szlovák szövetkezeti hálózat feletti ellenőrzés és a központi státus elérése volt. Széles körű tevékenységet végzett: kedvező hitelnyújtás, műtrágyaelosztás, gépellátás és -beszerzés, biztosítás, új szövetkezetek alapítása. Pénzügyi központja és a tagszövetkezetek tőkéjének gyűjtőhelye a budapesti székhelyű, cseh érdekeltégű Ústredná banka volt. Hivatalos lapot jelentetett meg Hospodársky obzor néven és külön kiadót tartott fenn. A szlovák központhoz 1914-ben 32 szövetkezet, tehát a működő szlovák szövetkezetek kisebbik része tartozott.

ságpolitikai helyzete is nagymértékben befolyásolta a szövetkezeti intézményrendszer anyagi bázisának kiépítését és további fejlesztését.

A korszak legfontosabb szlovákiai szövetkezeti központja a pozsonyi székhegyi, 1919. január 23-án alakult Központi Szövetkezet (KSZ, Ústredné družstvo) volt. A szlovák szövetkezeti elit az 1912-ben létrehozott szlovák nemzetiségi szervezet folytatásának tekintette, bár jogilag semmiféle kapcsolatban nem állt vele. Az alakuló közgyűlésen csak szlovák gazdasági szervezetek és szlovák szövetkezeti vezetők jelentek meg, azzal a céllal, hogy egy szlovákiai hatáskörű új szervezetet alapítsanak. A szlovákiai magyar gazdasági szakírók által „kényszerközpontnak” nevezett KSZ-ről a 210. számú 1919. április 15-i törvény rendelkezett. Az új törvény radikálisan megszakította az adminisztratív, a pénzügyi és a kereskedelmi kapcsolatokat a magyarországi szövetkezeti központok és a szlovákiai szövetkezetek között. A volt OKH, a Hangya és egyéb tagszövetkezetek 1919. július végéig kötelesek voltak felszámolni mindenfajta összeköttetésüket Budapesttel, és közgyűlési határozattal kellett kimondaniuk csatlakozásukat Pozsonyhoz. Abban az esetben, ha ezt nem tették meg, a KSZ egyoldalúan tagszövetkezetének tekintette őket, és egy hónapon belül, 1919. július 30-ig kimondta az elszakadásukat. Ugyanakkor megtiltották, hogy külföldi (magyarországi) központtal bármiféle kapcsolatot fenntartsanak, azokkal kereskedjenek, pénzfőlösegeiket náluk elhelyezzék, kölcsönt vegyenek fel tőlük. A KSZ végezte az új tagok könyvvitelének és vagyoni helyzetének az ellenőrzését.⁸ A szlovákiai területen található szövetkezetek működésének tényleges ellenőrzését a 492. számú 1919. augusztus 19-i kormányrendelet alapján végezték, melyben a revizorok jogait és az ellenőrzés adminisztrációját is rögzítették. Ennek alapján írták össze a szövetkezeteket és ellenőrizték az üzletmenetet, az irat- és pénzkezelést, a szövetkezeti vagyont, az értékpapírokat és a pénzkészletet.⁹

A KSZ 1922-re készítette el a 210. számú törvény végrehajtásának és az ellenőrzések eredményeinek az összefoglaló értékelését.¹⁰ A 834 szlovákiai fogyasztási és hitelszövetkezetből 810 csatlakozott a központhoz. 648 fogyasztási szövetkezetből 633-ban valósították meg az ellenőrzéseket. A hitelszövetkezetek esetében is kedvező arányt mutattak ki, hiszen a 246-ból 234-et mértek fel. A hiányzó 12-nél 1922 első felében tudták végrehajtani a revíziókat, mert a hivatali könyvek vagy megsemmisültek, vagy Budapesten maradtak. A 21 szeszfőző szövetkezetből 11 csatlakozott a KSZ-hez. A csatlakozott állattenyésztési szövetkezetekre vonatkozólag nem közöltek adatokat. Az államfordulatkor 243 esett Szlovákia területére, de vagyoni helyzetükre a KSZ és a Magyar Kölcsönös Állatbiztosító Társaság között zajló elhúzódnó tárgyalások hatottak kedvezőtlenül. Az egykori Keresztény Szövetkezeti Központ tagszövetkezetei részben a KSZ-hez csatlakoztak, részben önállósultak vagy megszűntek. A KSZ vezetősége az adatfelvétel és a pontos statisztika elkészítésének a következő akadályait állapította meg.

⁸ Sbirka zákonů a nařízení... 1919. 281–283.

⁹ Sbirka zákonů a nařízení... 1919. 691–698.

¹⁰ SNA, MPS, prezXI., 1921, 45. doboz, 2974.

A szövetkezetek korábban a mérlegösszeállítás és a vagyonfelmérés tekintetében teljesen az OKH-ra vagy a Hangyára voltak utalva, ezért az államfordulat után saját szakképzett személyzet híján ezeket a feladatokat nem teljesíthették. A világháború alatt pedig a felméréseket legtöbbször el is hanyagolták. A szlovák szövetkezeti vezetők főleg a kelet-szlovákiai adatgyűjtés problémáira mutattak rá. A szövetkezetek működésében komoly fennakadásokhoz és zavarokhoz vezetett, hogy a tisztviselők egy része Magyarországra távozott. Előfordult, hogy a szövetkezeti vagyon bérletek formájában került magánkézbe és rablásokra is sor került. A KSZ-nek az ellenőrzésekre nem állt rendelkezésre megfelelő számú tisztviselő. A csehországi segítség elhanyagolható volt, mert magyarul nem értő személyek érkeztek. A szövetkezetek számának pontosítását a települések járásbíróságokba történő nem egyértelmű besorolása is nehezítette. A szövetkezetek vezetői politikai és nemzetiségi okok miatt a KSZ előírásait ignorálták. A legnehezebb helyzetbe a hitelszövetkezetek kerültek, mert tőkék letétként Budapesten maradtak. Számos szövetkezet már csupán formálisan létezett, a pénzügyi problémák következtében felszámolt és gyakorlati tevékenységet nem fejtett ki.

A csehszlovákiai magyar szövetkezetek típusai

A magyar szövetkezetek változatos típusokat képviseltek, legfőképpen fogyasztási, hitel-, mezőgazdasági, kisebb számban ipari és egyéb (lap- és könyvkiadás, alkalmazotti) irányultságúak voltak. A szlovákiai területeken a fogyasztási szövetkezetek túlsúlyát tapasztalhatjuk, ez tükröződött vissza a magyarlakta régiókban is. Ezek a típusok Szlovákiában jellegükben mások, falusi szövetkezetekként működtek, szemben a csehországiakkal, ahol az ipari munkásság és a városi polgárság szervezetei voltak.

A magyarság, mivel a déli agrárvidéken többen élt, és köreiben tovább éltek az 1918 előttről eredeztethető öröklött önszerveződési minták, illetve a nagy tapasztalattal rendelkező magyar szövetkezeti vezetők is a mozgalom rendelkezésére álltak, főképpen a fogyasztási szövetkezetek hálózatát tudta sikeresen kiépíteni és fejleszteni. Az első világháború után szlovákiai magyar szempontból ez volt az egyetlen olyan típus, amely töretlen fejlődési ívet tudott felmutatni.

A legjelentősebb magyar szervezeti hálózatot, a fogyasztási szövetkezetekét, 1925-től a galántai székhelyű Hanza Szövetkezeti Áruközpont (HSZÁ) alakította ki. A Hanzának az 1923. évi első, szenci alapítási kísérlet után, 1925-től a galántai székhelyű, gazdasági bázisát fokozatosan kiépítő, de korlátozott központjogkörökkel rendelkező áruközpont integrálta a dél-szlovákiai magyar fogyasztási szövetkezeteket, és hangsúlyozni kell, hogy a KSZ beleegyezésével.¹¹ Nagy Ferenc¹² 1923. február 10-én küldte el 17 Galánta környéki fogyasztási szövet-

¹¹ SNA, ÚD, HTC, 1424. doboz, 1935. május 8. levél. GSZ, 1925. július 1., 102–103.

¹² Nagy Ferenc (1896–?) Somorján született, a Központi Szövetkezet ellenőre, a Hanza Szövetkezeti Áruközpont létrehozásának fő kezdeményezője, a szervezet vezérigazgatója (1935-ig ügyvezető igazgató, majd főigazgató), a Hanza Szövetkezeti Újság főszerkesztője volt. 1945 utáni sorsáról nincsenek adataink. Távollétében, 1946-ban „kollaboráns” tevékenységéért és a szlovák nemzet ellen elkövetett „bűnökért” a népbíróság hét év szabadságvesztésre, teljes vagyon-

kezetnek a galántai vásárló és értékesítő szövetkezet tervezetét. Később az ebben foglaltak szerint történt a HSZÁ kiépítése.¹³ A Hanza első alapszabályzatában, 1925-ben önálló revíziós központként határozta meg önmagát, ahol a tagszövetkezetek pénzfeleslegeiket elhelyezhették. A KSZ nyomására a magyar szövetkezeti vezetőknek ezt a pontot ki kellett hagyniuk az alapszabályzatból, az áruközpont csak így lehetett a KSZ tagja.¹⁴ A Hanza így a dél-szlovákiai régióban a magyar szövetkezeti mozgalom legeredményesebb, országos szinten is jegyzett vállalkozása volt. A csatlakozott fogyasztási szövetkezetek száma az 1925-ös 75-ről, 1938-ra már 211-re növekedett, azonban még így sem tartozott hozzá mindegyik szlovákiai magyar fogyasztási szövetkezet.¹⁵ A Hanza 1931-ben megkapta ugyan a központalakítás jogát, a tagszövetkezetek feletti ellenőrzési joggal azonban csak 1934-től rendelkezett, miközben a pozsonyi központ revíziós előjoga továbbra is fennmaradt.¹⁶

Az áruközpont gazdasági és kereskedelmi sikereit, a mezőgazdasági termelés és a fogyasztás korszerűsítését szervezettségének és tapasztalt vezetőinek köszönhette. Az 1920-as évek közepétől sikerült betöltenie azt a szerepet, tehát az árueosztó és termékértékesítő központoszerepet, amely a Mátysföldön és a Csallóközben, az egykori Hangya-szervezet eróziója miatt hiányzott. A kapcsolathálózat kiépítését és megalapozását (szállítóeszközök, áruraktár szervezések, személyzetbővítés, üzletstratégia) jelentős anyagi befektetések útján valósították meg. Ezt csakis átgondolt felvásárlási, kölcsönzési és értékesítési politika teremthette meg. A Hanza-tagság a jövedelmet, a vásárlóerő és az adózóképesség növekedését biztosította, fontos szociálpolitikai kedvezményeket, előnyöket nyújtott, emellett egy új, kisebbségi szövetkezeti identitást is jelentett. A szövetkezeti tagok száma 1937-ben elérte a 40 ezret, ami 30 ezer olyan családot jelentett, amelyek szükségleteiket szövetkezeti úton fedezték. Mindezzel az árueosztás rendszerében megjelenő fogyasztási szövetkezetek alacsonyabb szinten tartották az árakat, és elősegítették a háztartások megtakarításainak megőrzését. Az alkalmazottak száma 1938-ban elérte a 200 főt.¹⁷ A forgalom az 1925-ös 2,2 millió koronáról 1938-ra 27,8-szorosára nőtt. A szlovákiai gazdasági konjunktúrára hátszelét kihasználva 1929-ig a Hanza forgalma töretlenül növekedett. A gazdasági válság és a korlátozó állami intézkedések következtében 1930–1931 között csökkent, majd újra emelkedés következett, 1938-ban már 61,3 milliót ért el.¹⁸

---

elkobzásra ítélte, és 15 évre elveszítette állampolgári jogait. Büntetése felét fogházban, másik felét munkatáborban kellett volna letöltenie.

¹³ Szövetkezeti Naptár ... 1936. 39–42. A szenci alapítási kísérletre lásd GSZ, 1923. május 1., 92.

¹⁴ SNA, ÚD, HTC, 1424. doboz, 1925. július 18. levél.

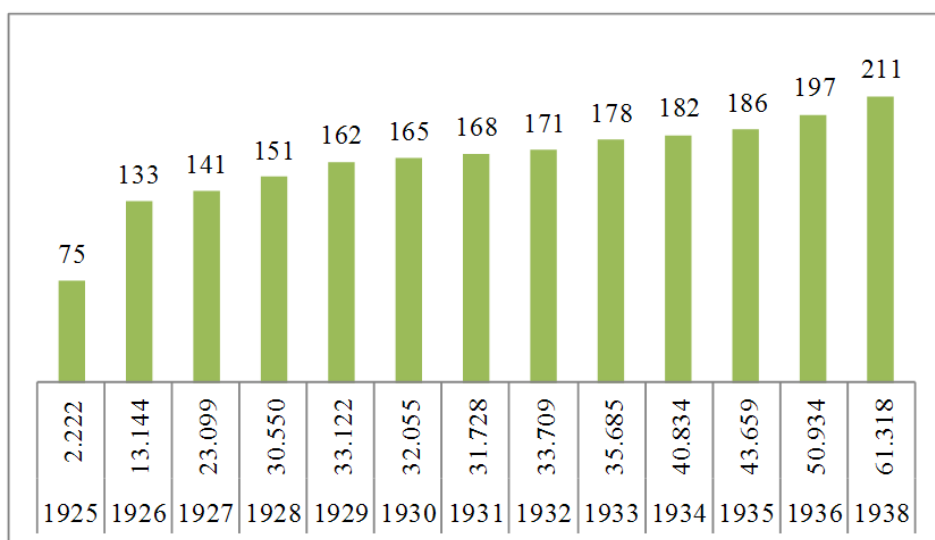
¹⁵ VAVRIK Ferenc 1993. 24.

¹⁶ GAUCSÍK István 2006. 227.

¹⁷ HSZÚ, 1937. január 15., 1. VAVRIK Ferenc 1993. 26. A Hanza kulturális, közművelődési és népnevelő tevékenységével részletesen foglalkozik PUKKAI László 1994. 97–139.

¹⁸ HSZÚ, 1937. július 1., 6. VAVRIK Ferenc 1993. 24.

*A Hanza tagszervezeteinek száma és a központ forgalma
(ezer koronában)¹⁹*

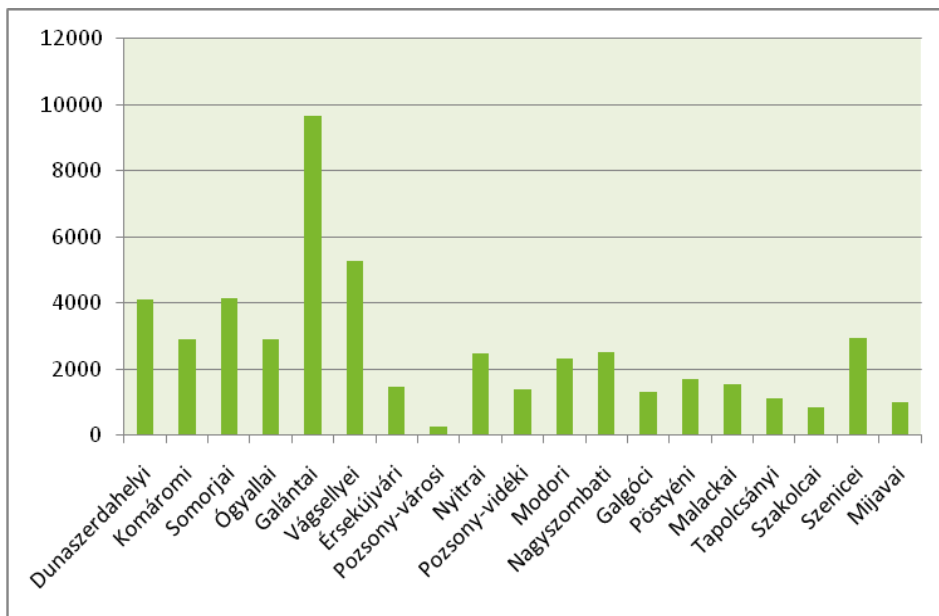
A nyugat-szlovákiai régió volt a szlovákiai szervezetek mozgalom központja. Az 1936-os statisztika szerint az összes fogyasztási szervezet 29,2%-a, tagságának 36,4%-a itt tömörült. A jegyzett üzletrészek 28%-a, az ingatlanok 41,8%-a és a bevétel 40,5%-a esett erre a vidékre. A magyar fogyasztási szervezetek erős pozíciókkal rendelkeztek. A legtöbb magyar szervezetet három járás területén találjuk (Dunaszerdahelyi, Galántai, Somorjai), a legtöbb magyar szervezet tag négy járásban szerveződött (Dunaszerdahelyi, Galántai, Somorjai, Vágsellyei). A tagság tekintetében a magyarok több mint 9 ezerrel szárnyalták túl a szlovákokat. Az egy lakosra jutó átlagos bevételt elemezve pedig négy kiemelkedő magyar többségű járást találunk (Dunaszerdahelyi, Galántai, Somorjai, Vágsellyei). A régióban két nagy áruközpont működött: a Fogyasztási Szervezetek Bevásárlási Központjának nagyszombati kirendeltsége (Nákupná ústredňa potravnych družstiev) és a HSZÁ. Az utóbbi évi bevétele 1937-ben túlszárnyalta a Fogyasztási Szervezetek Bevásárlási Központját (61 millió Kč, szemben a 56 millió Kč-val).²⁰ Meg kell említenünk végül a Hanza egyik alszervezetét, az 1930-ban alakult Hanza Hitelszervezetet (HH) is, amelynek életre hívása reakciónak tekinthető a nagy gazdasági válság idején keletkezett hitelhiányra, illetve a megdrágult hitelnyújtásra. Jelentősége abban állt, hogy lehetővé tette a Hanza tagszervezetek általi befizetéseket, az áruforgalom és a beruházások finanszírozására pedig kölcsönöket nyújtott. A HH betétei 1930-hoz viszonyítva 295 ezer koronáról 1938-ra 9,8 millió koronára emel-

¹⁹ VAVRIK Ferenc 1993. 36.

²⁰ Západné Slovensko... 82–83. A Fogyasztási Szervezetek Bevásárlási Központjának megalakulására lásd GSZ, 1934. augusztus 1., 106–107.

kedtek. A folyósított kölcsönök 1938-ra 10 millió koronát értek el.²¹ A HH azonban a KSZ által meghatározott korlátok között működött. Az 1935-ös megbeszélésen rögzítették, hogy ha a fogyasztási szövetkezetek pénzfeleslege nem haladta meg az egy hónapi forgalom során keletkezett pénzfelesleg nagyságát, akkor a hitelszövetkezet kezelhette ezeket az összegeket. Ellenkező esetben ezeket a tőkéket „feltétel nélkül” a KSZ-nek kellett továbbítani.

*A nyugat-szlovákiai régió fogyasztási szövetkezeteinek taglétszáma (1936)*²²

A magyar szövetkezeti mozgalom másik fontos szegmensét a hitelszövetkezetek alkották. Az első világháborút követő első években ebben a szektorban is számos gazdasági és pénzügyi probléma merült fel. Több olyan új törvény született, melyekkel a hitelszövetkezeti rendszer stabilizálását kívánták elérni, így a hadikölcsönök rendezéséről, az OKH-val folytatott tárgyalások eredményéről és a szövetkezetek állami szanálásáról.²³

A nyugat-szlovákiai területen a szlovákiai hitelszövetkezetek 33,4%-át találhatjuk. A szövetkezeti tagok 37,2%-a élt itt, akik az üzletrészek 35,2%-át jegyezték. A gyűjtött betétek és a nyújtott kölcsönök az összes szlovákiaiainak a 36%-át tették ki. Az egy lakosra jutó legtöbb betét három szlovák járásban (Pöstyéni, Szokolcai, Szenicei) és egy magyarban (Galántai) volt. Az utóbbinál ez a Hanza Hitelszövetkezet.²⁴ A magyar hitelszövetkezetek a KSZ-hez tartoztak. Szlovákiában a számuk a köztársaság fennállásának utolsó évében elérte a 150-

²¹ PUKKAI László 1994. 64-71., VAVRIK Ferenc 1993. 53.

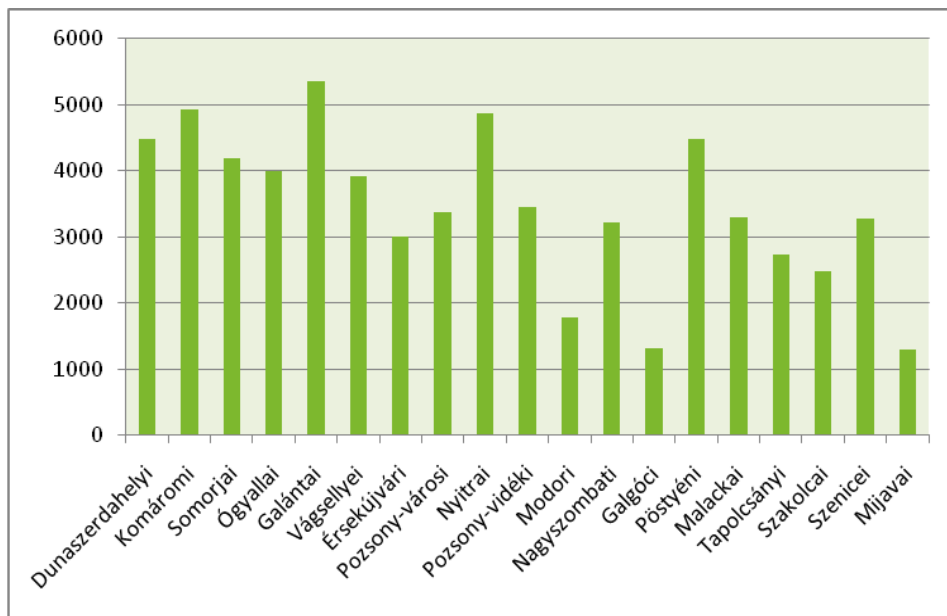
²² Západné Slovensko... 1938. 84.

²³ SNA, MPS, prezXI., 45. doboz, 2281.

²⁴ Západné Slovensko... 1938. 78.

et. Saját, autonóm, még korlátozott jogokkal rendelkező revíziós központjukat sem tudták létrehozni, pontosabban fogalmazva, nem hozhatták létre. Az önálló magyar hitelszövetkezeti központ hiánya azért volt súlyos gond, mert az itt összegyűlt tőkét nem tudták felhasználni a fogyasztási szövetkezetekben. Hantos László a 210-es törvénybe épített fékekben látta az önálló magyar hitelszövetkezeti központ szervezésének akadályát.²⁵

*A nyugat-szlovákiai régió hitelszövetkezeteinek taglétszáma (1937)*²⁶

A fogyasztási és hitelszövetkezetek után a harmadik legnagyobb csoportot a mezőgazdasági irányultságú magyar szövetkezetek alkották. Szlovákiában és Kárpátalján a számuk 1930-ban 58 volt. A gazdasági tevékenység széles skáláját ölelték fel. Az 1930-as statisztikában jegyzett 16 fajta típus közül a magyarok 6-ban képviselték magukat, így az összes szlovákiai és kárpátaljai nemzetiség között a második helyet foglalták el, azonban a szlovákoktól alaposan lemaradtak, hiszen a szlovák mezőgazdasági szövetkezetek száma több mint ötszöröse volt a magyarnak.²⁷ Az ebben a kategóriában még számításba jövő, fontos új típusú termelési, értékesítési, raktározási technikákat képviselő szövetkezeti típusok teljes hiányát figyelhetjük meg (malom- és sütőszövetkezetek, zöldség- és gyümölcsértékesítő szövetkezetek, lentermelő szövetkezetek, keményítőgyár-szövetkezetek, gép-, gabonaraktár- és legelőszövetkezetek). A mezőgazdasági

²⁵ HANTOS László 2002. 84. A hitelszövetkezeti hálózat hiányát a magyarországi kormányzati köröknek küldött jelentések is számon tartották. Vö. MOL, K 64, 48. csomó, 7. tétel, 594 res1932.

²⁶ Západné Slovensko... 1938. 84.

²⁷ RADOS K. Béla 1932b. 849.

kategóriába sorolt villamossági szövetkezetek, melyek villanyenergia-termelésre és áramfogyasztásra szakosodtak, kizárólag csak szlovákok voltak.²⁸

A két magyar párt alapította 1927-ben Pozsonyban az Országos Gazdasági Szövetkezetet, amely a magyar régiókban hat városban szervezett fiókot (Szenc, Somorja, Nagymegyér, Érsekújvár, Párkány, Ipolyság). Mezőgazdasági takarmány, műtrágya, növényvédelmi cikkek, gépek és egyéb, az agráriumban használatos szerszámok és munkaeszközök eladásával foglalkozott.²⁹A szövetkezet 1931-re, nem utolsó sorban az alapító személyek hozzá nem értése miatt is, pénzügyi problémák szövevényébe került: a belső pénzgazdálkodás kiegyensúlyozatlansága, az alacsony alaptőke és a túlméretezett kölcsönök okozták, hogy a szövetkezetet a megszűnés fenyegette. A magyarországi kormányváltás miatt – 1931-ben lemondott a Bethlen-kormány – elmaradó budapesti pénzügyi támogatás és szanalási akció pedig megpecsételte sorsát, felszámolás alá került.³⁰ A Magyar Nemzeti Párthoz kapcsolódott a lévai székhelyű Magyar Gazdák Szövetkezte, amelyet 1927-ben hoztak létre. Az alakuló gyűlésen az Országos Gazdasági Szövetkezet vezetői is képviseltették magukat. A szövetkezet, amely az Alsó-Garam menti magyar gazdákra támaszkodott, takarmánybeszerzéssel, üzemanyag-eladással, árubeszerzéssel és -közvetítéssel, valamint vetőmagtisztítással foglalkozott. Két raktárt üzemeltetett, Léván és Zselízen. Garamvölgyi Magyar Gazda címmel 1929–1930 között hivatalos lapot jelentetett meg.³¹

Az ipari szövetkezetek csoportjában szintén jól látható a magyar kisebbség lemaradása. 1931-ben csupán 13 magyar ipari szövetkezet működött, melyből 11 termelő, 2 beszerzéssel, illetve eladással foglalkozó szövetkezet volt. Ezt a mennyiséget a szlovák (89) mellett még a rutén (16) és a vegyes ügyviteli nyelvű szövetkezetek száma is meghaladta (19).³² A lakásépítő szövetkezetek az államfordulat után Szlovákiában lassan fejlődtek, amiben szerepet játszott az is, hogy a magántőke nem nagyon érdeklődött irántuk, ezért állami támogatással (kedvező hitelkonstrukciók, állami garancia és jótállás) indult a szervezésük. Szlovákiában 1919 és 1930 között 184 jött létre, azonban mind szlovák volt. Az első szlovákiai magyar, német és rutén lakásépítő szövetkezetek az 1930-as évek elején alakultak meg. Kardos Béla különösen hangsúlyozta e szövetkezetítípus kisebbségpolitikai jelentőségét, hiszen az állami juttatásokból, hitelkedvezményekből a szlovákiai magyarságot is megillette volna az arányszámának megfelelő részesedés, ami szociálpolitikai és városfejlesztési jelentőséggel bírt volna a magyarság számára.³³

Az ármentesítő és vízszabályozási szövetkezetek a két világháború között fontos vízlecsapolási és talajjavítási munkálatokat végeztek. Jelentős állami beruházások, technikai-műszaki fejlesztések történtek a Duna, a Kis-Duna, a Vág alsó fo-

²⁸ RADOS K. Béla 1932a: 771.

²⁹ PMH, 1930. december 25. 293. szám, 34. A szövetkezet hirdetése.

³⁰ MOL, K 64, 62. csomó, 7. tétel, 123 res 1935.

³¹ PMH, 1927. december 22. 291. szám, 9. GMG, 1929. december 1. 2. szám, 5. uo. 1930. február 1. 2. szám, 9. uo. 1930. június, 6. szám, 1.

³² RADOS K. Béla 1932a: 769.

³³ RADOS K. Béla 1932a: 774.

lyása, a Zsitva és a Bodrog folyók mentén (szivattyúállomások, dízelmotorok, töltéskarbantartás, vízelvezető csatornák). Összesen hét ilyen szövetkezet működött a magyarlakta területeken, a dél- és kelet-szlovákiai régióban. Mellettük kisebb területre kiterjedően talajjavítással foglalkozó szövetkezetek is léteztek.³⁴

A kisebbségi magyar művelődés gazdaságilag orientált szervezetei ugyan csak szövetkezeti alapon működtek. Szerepük pótolhatatlan volt a lap- és könyvkiadásban, a kisebbségi sajtó és irodalom finanszírozásában és fenntartásában. Ezek a következők voltak: Prágai Magyar Hírlap Szövetkezet³⁵, Kazinczy Lapkiadó Szövetkezet.³⁶ A magyar tanítók két szövetkezetet hoztak létre: 1933-ban a Magyar Tanítók Szövetkezeti Könyvesboltját³⁷ és 1934-ben a Magyar Tanítók Házát Galántán.³⁸ Mindkét szövetkezetet a Hanza segítette anyagilag és erkölcsileg, s az adminisztrációjukat is támogatta.

Kitekintés kérdőjelekkel

A csehszlovákiai magyar szövetkezeti mozgalom sem a szlovák, sem a magyar történettudomány látómezejébe nem került, pontosabban fogalmazva a történészek nem szenteltek kellő figyelmet a témának. Nem véletlen, hogy a Hanza Szövetkezeti Áruközpontnak az újrafelfedezésére csak az 1990-es évek első felében került sor, akkor is kisebbségi sérelmi, védekező alapállás részeként, a társadalom- és gazdaságtörténeti megközelítés és a csehszlovák kontextus szinte teljes mellőzésével.³⁹ A csehszlovákiai magyar szövetkezetek történeti értékelésére és mikrotörténetük elemzésére, egyáltalán életközeli helyzetük megismerésére máig hiányzik. A szlovák részről helyel-közzel felmerült, „szlovákiai szövetkezetektörténeti” megközelítéseket felvető ad hoc jellegű megjegyzések sem kutatási programokban, sem koncepciókban nem öltöttek testet, ezek következtében az 1918 előtti magyarországi szövetkezeti struktúra és a két világháború közötti csehszlovákiai magyar szövetkezeti mozgalom a szlovák monografikus igényű szövetkezetektörténetekbe, melyek az 1990-es évek közepétől a szlovák nemzeti historiográfia diskurzusában fontos szerepet játszottak, nem kerültek be, illetve prekonceptiókkal terhelt magyarázatok tárgyaivá váltak, miközben a problémakörre vonatkozó, hozzáférhető levéltári anyagok kutatását is mellőzték.⁴⁰ A szlovákiai magyar történeti kutatásokat illetően pedig, melyek kivétel nélkül politikátörténeti irányultságúak, nem lehetnek illúzióink. A szakmai mű-

³⁴ Zpráva o činnosti ... 1928. 39–40, 44–45. Západné Slovensko... 1938. 16–36.

³⁵ PMH, 1923. május 6. 103. szám, 4. uo. 1930. július 3. 149. szám, 9.

³⁶ PMH, 1930. szeptember 23. 217. szám, 1–2. uo. 1930. október 26. 246. szám, 10.

³⁷ BUKOVSKY László 2005. 251–252.

³⁸ HSZÚ, 1934. december 1. 23. szám, 4.

³⁹ VAVRIK Ferenc 1993., PUKKAI László 1994. Pukkai további munkáiban semmilyen új megközelítést vagy új kutatási eredményt nem közvetít. Vö. PUKKAI László 2002. 31–32, 51., PUKKAI László 2007. 70–74. A szövetkezetek új értelmezését a kisebbségi intézményépítés és társadalomszervezés szemszögéből lásd a szerzőtől. GAUCSÍK István 2004. 48–64., GAUCSÍK István 2006. 219–237.

⁴⁰ Vö. FABRICIUS, Miroslav – HOLEC, Roman – PEŠEK, Ján – VIRSIK, Oto 1995., MARTULIAK, Pavol 1995., FALTUS, Jozef 1996. 58–59.

helyek hiánya és a történettudományon belüli korlátozott diskurzus miatt a köz-eljövőben nem várható pozitív elmozdulás vagy előrelépés. A másik oldalon ez a problematika, főleg egy kisebbségi kutatói pozícióból, magában rejtheti a határkijelölés, sérelemerősítés és ideológiai konstruálás veszélyeit is. Ugyanakkor a szövetkezetek „csábítók” is lehetnek, egy ideáltipikus szerepet játszhatnak, hiszen a történész számára a jelennek „szóló” mintaadás és példamutatás, az intézményépítés pozitív üzenetét „hordozhatják”, miközben a kisebbségi társadalom értékrendje, mentalitása, gazdasági és szociális helyzete, valójában a magyar kisebbség társadalmi struktúrája a 20. század második felében gyökeresen megváltozott és közben (erőszakos) elítélcserékre is sor került.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Magyar Országos Levéltár (MOL)
Slovenský národný archív (SNA), Ministerstvo s plnou mocou pre správu Slovenska (MPS)
Ústredné družstvo (ÚD)
Ústredné družstvo (ÚD), Hanza tovarová centrála v Galante (HTC)

FOLYÓIRATOK

Garamvölgyi Magyar Gazda (GMG), 1929, 1930
Gazdasági Szemle (GSZ), 1923, 1925, 1934
Hanza Szövetkezeti Újság (HSZÚ), 1934, 1937
Prágai Magyar Hírlap (PMH), 1923, 1927, 1930

IRODALOM

A Hangya Termelő-Értékesítő és Fogyasztási Szövetkezet, a Magyar Gazdaszövetség Szövetkezeti Központja első 25 éve.

1923 A Hangya Termelő-Értékesítő és Fogyasztási Szövetkezet, a Magyar Gazdaszövetség Szövetkezeti Központja első 25 éve. A Hangya saját kiadása. Budapest.

BUKOVSKY László

2005 A műveltség és közművelődés évszázadai a Mátyusföldön. In Bukovszky László (szerk.) Mátyusföld II. Egy régió története a XI. századtól 1945-ig. Fórum Kisebbségkutató Intézet- Lilium Aurum, Komárom–Dunaszerdahely. 237-258.

CSEPREGI HORVÁTH János

1926 A magyar szövetkezeti intézmény története. I. kötet, Budapest.

FABRICIUS, Miroslav – HOLEC, Roman – PEŠEK, Ján – VIRSIK, Oto

1995 150 rokov slovenského družstevníctva. Vítazstvá a prehry. Družstevná únia Slovenskej republiky, Bratislava.

FALTUS Jozef

- 1996 Diskusné vystúpenia k referátom. In: Víťazstvá a prehry slovenského družstevníctva (1845–1945). Nadácia Ladislava Novomeského, Bratislava 1996. 58–59.

GAUCSÍK István

- 2004 A csehszlovákiai magyarság gazdasági szervezetei (1918–1938) Gazdasági egyesületek, szövetkezetek, ipartársulatok. Korall, 2004, 18. szám, 48–64.
- 2006 A magyar gazdasági szervezetek csehszlovákiai integrációja. In: Bárdi Nándor-Simon Attila (szerk.): Integrációs stratégiák a magyar kisebbségek történetében. Fórum Kisebbségkutató Intézet-Lilium Aurum, Dunaszerdahely. 219–237.

HANTOS László

- 2002 Gazdasági életünk húsz éve. In Borsody István (szerk.): Magyarok Csehszlovákiában. Méry Ratio, Somorja. 77–88.

HOLEC Roman

- 2006 Die ungarische Wirtschafts- und Industriepolitik bis 1914 aus slowakischer Sicht. In Müller, Uwe (Hrsg.): Ausgebeutet oder alimentiert? Regionale Wirtschaftspolitik und nationale Minderheiten in Ostmitteleuropa (1867–1939). Berliner Wissenschafts-Verlag, Berlin.

JURKOVIČ, Miloš

- 1966 Gazdovský spolok v Sobotište. Agrikultúra, 5. szám. 93–105.

MARTULIAK, Pavol

- 1995 Stopäťdesiat rokov slovenského družstevníctva 1845–1995. Nitra, Agroinštitút.

PUKKAI László

- 1994 A Hanza Szövetkezeti Áruközpont Galánta. Madách-Posonium, Pozsony/Bratislava.
- 2002 Mátyusföld I. A Galántai járás társadalmi és gazdasági változásai 1945–2000. Fórum Társadalomtudományi Intézet-Lilium Aurum Könyvkiadó, Komárom-Dunaszerdahely.
- 2007 A Hanza Szövetkezeti Áruközpont megalakulása és működése Galántán. In: Pukkai László (szerk.): Galánta 1237–2007. Galánta város, Galánta. 70–74.

RADOS K. Béla

- 1932a Magyar szövetkezetek és a szövetkezeti központok kérdése Csehszlovákiában. Magyar Kisebbség, 2. szám, 767–778.
- 1932b A szövetkezeti ügy Csehszlovákiában 1930-ban. Magyar Statisztikai Szemle, 10. szám. 848–852.

Sbírka zákonů a nařízení státu československého 1919. Ročník 1919. Státní tiskárna, Praha

ŠTEFANOVIČ, Milan

- 1996 Priekopnícky počín v družstevníctve na Slovensku (Vplyvy Jurkovičovho družstevníctva). In: Víťazstvá a prehry slovenského

družstevníctva (1845–1945). Nadácia Ladislava Novomeského, Bratislava. 75–81.

SCHANDL Károly (szerk.)

1938 A magyar szövetkezés negyven éve. Az Országos Központi Hitelszövetkezet munkája és eredményei. Budapest.

Szövetkezeti Naptár az 1936-ik szökőévre. 2. Galánta, Hanza Szövetkezeti Áruközpont

VÁRI András

2008 A magyarországi hitelszövetkezeti mozgalom megalapítása 1886–1894. Századok, 3. szám. 630-639.

VAVRIK Ferenc

1993 A felvidéki Hanza és tagszövetkezeteinek története. Sajtó Coop, h. n.

Západné Slovensko. Hospodársky, kultúrny a sociálny vývoj za prvých 20 rokov štátnej samostatnosti. Vydala Národohospodárska župa západoslovenská v Trnave vlastným nákladom. Bratislava, Slovenská grafia, 1938.

Zpráva o činnosti štátnej zemedelsko-technickej služby na Slovensku v rokoch 1918–1927. 1928. Podáva Zemedelsko-technický referát pri Expozítúre ministerstva zemedelstva pre Slovensko. Bratislava

Csoma Zsigmond

A MAGYARORSZÁGI HEGYKÖZSÉGEK 20. SZÁZADI MEGSZÜNTETÉSE ÉS ÚJJÁSZERVEZÉSE

A hegyközségek jelentősége, vázlatos története a 19. század végéig

A hegyközségek, mint autonóm-demokratikus szőlészeti-borászati gazdaszervezeteknek intézményesült közössége, 1271-ig vezethetők vissza Magyarországon. A rendi társadalom hosszú évszázadai alatt a bortermelés és kereskedelem érdekei szükségessé tették a szervezett, szabályozott formában történő működést, még ha társadalmilag, az adózás szempontjából különböző helyzetű gazdák közössége is alkotta ezeket, amiket a hegytörvények erejével és rendező elvével sikerült működtetni. 1480-ból és 1490-ből ismertek a Fejér megyei Tordas és Gyúró viszonylag részletes hegytörvényei. A Zala megyei Radán (ma Nagyrada) 1569-ben szintén hegytörvényszerű tilalmak szabályozták a szőlőtermesztést. Aki más szőlőjébe lépett és onnan szőlőt vitt el, annak a büntetése 1 forint és 33 dénár volt. De ugyanennyit fizetett, aki a szőlők határjeleit rombolta, mozdította el, vagy felégette. Aki más pincéjébe betört, annak borait és javait a földesúr szerezte meg. Akinek állatai pedig más szőlőjébe kóboroltak és kárt tettek, az fejenként 4 dénárt fizetett. Zala megyében – az országban elsők közt – az 1641. évi vármegyei közgyűlés hozott hegytörvényt, kialakítva ezzel az első önkormányzati szervezetet.¹ 1752-ből az első részletes hegytörvény is fennmaradt. Ezt a törvényt újítja meg és bővíti ki 1769-ben a Zala megyei hegytörvény, amely 32 articulusban szabályozta a szőlőhegyi életet.² Ezek a korai adatok is azt mutatják, hogy az írásos szabályzatok rendezése, történeti faggatása sok történeti-néprajzi érdekességgel és tanulsággal szolgál. Nem véletlen, hogy az MTA Néprajzi Kutató Intézete Történeti Néprajzi Osztálya külön gyűjteményben és több kiadványban rendszerezte, elemezte Égető Melinda irányításával ezeket a becses forrásnak számító hegyközségi törvényeket.³ A szervezettség különböző szintjén álló szőlőskerti közösségek működtek az ország más területein is.⁴

A 19. század végén a szőlőkultúrára súlyos és majdnem végzetes évek köszöntöttek, amelyek megtépázták a hegyközségeket, a szőlőhegyi településeket. Az 1892. és az 1893. évben hatalmas károkat okozott a peronoszpóra. Ezekben az években a bortermelés csökkenése jóval nagyobb arányú volt, mint amit a filoxéra okozta területcsökkenés egyébként kiváltott volna. Voltak olyan szőlőhegyek, ahol a termés hektáronként egy (!) hektoliterre csökkent, és az újabb

---

¹ CSOMA Zsigmond – NOVÁK Ferenc 2009. 15.

² CSOMA Zsigmond – NOVÁK Ferenc 2009. 15.

³ ÉGETŐ Melinda 1985., 1993., 1999., 2001., 2002., 2004.

⁴ Vö: MÓD László – SIMON András 2010., LICHTNECKERT András 2006., 2008.

betegségek pusztítása ellen az immunis (a szőlőgyökértetű élhetését lehetetlenné tevő) homoktalaj sem nyújtott védelmet. A peronoszpóra végképp ellehetetlenítette a filoxérával sújtott szőlőbirtokosokat, és az eredményes védekezés módjának (bordói lé) elterjedéséig további óriási károkat okozott a magyar szőlőgazdaságban. Az 1891-től 1894-ig tartó vészterhes időszakot ezek alapján méltán lehet az ezer éves magyar szőlő- és borkultúra mélypontjának tartani.⁵ A nehéz évek ellenére az 1893. évi XXIII. törvénycikk az, amely a korszak egyik legátfogóbb szemléletű borászati szabályozását vezette be.⁶ A törvény Magyarország borvidéki besorolását is rögzítette, védelem alá helyezte a történelmi borvidékeket, ill. az itt termelt borokat, és meghatározta az egyes vidékeken telepíthető szőlőfajtákat is. A hivatalos fajtajegyzék az 1883-as minisztériumi ajánlason alapult, ugyanakkor figyelembe vette az azóta eltelt időszak tapasztalatait is. A törvény egyetlen, de súlyos hibája az volt, hogy bár megtiltotta a mesterséges borok forgalomba hozatalát, a törkölybor (csiger, löre) készítését engedélyezte.

A filoxéra pusztítása miatt, valamint a felújítás és a szervezett növényvédelem érdekében mind fontosabbá vált a szőlőhegyek közigazgatásának egységes elvek szerint történő megszervezése. Az általános közigazgatási testületek, és így az 1886. évi XXII. törvénycikk értelmében felállított községi elöljáróságok, ugyanis nem voltak alkalmasak a szőlő- és borgazdaság speciális igényeinek kielégítésére. Ezért jelentett nagy előrelépést a szőlőtermesztés modernizálásában az, hogy november 1-jén életbe lépett az 1894. évi „*A mezőgazdaságról és mezőrendőrségről*” szóló XII. tv. cikk, amely a francia rendszert követve előírta és szabályozta a hegyközségek megalakulását. A modern hegyközségi szervezet létrehozása a francia minta mellett azonban magyar történeti hagyományokra is támaszkodhatott, mert a szőlő-bortermelő helyeken külön szőlőhegyi hegytörvény, a falu-településekre vonatkozó törvénykezés mellett, biztosította a rendet és a termelés nyugalmát. Ezek írott és hagyományozott szokásjog alapján a szőlősgazdák önszerveződése voltak, fejlett önkormányzatiságról tanúskodtak.⁷ Ezek a hagyományos hegyközségek azonban a helyi viszonyok alapján, nagy különbségeket mutatva végezték hegyrendészeti és termelésszervezői feladataikat, anélkül, hogy tevékenységük egy egységes országos hatáskörű törvény által elismerve és szabályozva lett volna. A filoxéra kártétele és az ellene való védekezés megszervezésének minden addigi elképzelést meghaladó nagyságrendje, azonban szükségessé tette egy egységes elvek alapján működő, országos hatáskörű szőlészeti-borászati közigazgatási intézményrendszer létrehozását. Ennek előfeltételeit teremtette meg az 1894. évi törvény, amely az 1840. évi mezei rendőrségről szóló IX. törvénycikk hiányosságait is kiküszöbölte, mert olyan területekre is kiterjesztette a jog fennhatóságát, amelyek régebben – mint a hegyközségek működése is – nem estek országos szintű egységes törvényi szabályozás hatálya alá. Megalkotásában jelentős szerepe volt Miklós Gyula országos borászati kormánybiztosnak, aki 1889-ben a törvény megvitatására az OMGE által összehívott értekezleten a filoxéra elleni védekezés fontosságára hivatkozva

⁵ LINHART György – MEZEI Gyula. 1898., SAJÓ Károly 1890., HARRAY Kálmán 1890.

⁶ A bortörvény 1893., Budapest 1898.

⁷ ÉGETŐ Melinda 1985., 2001., 2002., CSOMA Zsigmond – NOVÁK László 2009.

kifogásolta azt, hogy az eredeti törvénytervezetben nem szerepel a hegyközségek modern szabályozása és egy 11 pontból álló tervezetet nyújtott be ennek a kérdésnek a rendezésére. Megvitatása után ez a tervezet vált a hegyközségi törvény kiindulópontjává.

Az 1894. évi törvény VIII. fejezete ennek alapján alkotta meg azokat a jogi-adminisztratív kereteket, amelyek nyomán a szőlőbirtokosok önkormányzati alapon, országos szinten is egységes érdekvédelmi egyesületté szerveződhetnek.⁸ A lehetőség a gazdák számára tehát ekkortól adott volt, ugyanakkor nem volt kötelező. Annak érdekében viszont, hogy minél több, az új törvény alapján szerveződő hegyközség alakuljon, a törvény úgy rendelkezett, hogy amennyiben az adott borvidék gazdáinak birtokarány szerinti egyharmad része meg kívánja alapítani a szervezetet, úgy a többi birtokosok a hegyközség tagjainak sorába belépni kötelesek. A hegyközség hatáskörét a törvény igen szélesre szabta. Ide tartozott többek között az ültetvények őrzése és a hegyrendészet, a szőlőrekonstrukció összehangolása, a filoxéra, a peronoszpóra és egyéb szőlőbetegségek elleni védekezés, valamint a szőlőművelésmódok és borkezelési eljárások modernizációjának elősegítése. Az új szerveződésű hegyközségek feladata lett a felújításhoz szükséges szőlővesszők és oltványok beszerzése, közös anyatelepek létesítése, vincellérek alkalmazása. További előnyt jelentett a hegyközség gazdáinak számára, hogy közösen nagy tételben olcsóbban juthattak hozzá a felújítás és a védekezés eszközeihez.

A hegyközségek szervezésében tanfolyamokat tarthattak, könyvtárat alapíthattak, a hegyen szakrális emlékeket állíthattak, az állításhoz segítségül alapítványokat hozhattak létre, a szakrális építményeket-szobrokat-kegyhelyeket, mint a népi vallásosság objektumait és színtereit gondolhatták, vagyis kulturális-szakmai-vallási tevékenységet folytathattak. A hegyközségek megalakításával járó törvényes kedvezmények tehát újabb lehetőséget jelentettek a szőlőbirtokosok számára, szőlőik felújítására, és az új kártevők elleni védekezésre. A hegyközségi törvény komoly előrelépést jelentett az addig minden állami támogatás ellenére lassan haladó filoxéra utáni szőlőrekonstrukció intézményes kereteinek helyi megteremtésében. Ez az évek óta zajló folyamat az 1896-os V. tc. un. szőlőfelújítási törvényében teljesedett ki, amely nem csak az elpusztult szőlők felújításának adminisztratív-közigazgatási kereteit szabta meg, hanem a szőlőművelés korszerű alapokra való helyezésének szakmai-oktatási feltételeit is megteremtette. Ennek a folyamatnak a része volt az is, hogy a budapesti vincellériskolát ebben az évben alakították át kertészeti tanintézeté.⁹ A hegyközségi törvény jelentőségét tehát a szőlőrekonstrukciós törvény megalapozása mellett a modern ágazati közigazgatási szervezet létrehozása jelentette, amit mi sem bizonyít jobban, mint az hogy hatására a századfordulóig a legjelentősebb borvidékeinken 712 hegyközség alakult. Ez az összes szőlőtermelő községnek (5770) ugyan alig több mint tíz százalékát tette ki, de valójában azokat a településeket

⁸ ÉGETŐ Melinda 1985., VÁSÁRHELYI Zoltán 1901.

⁹ CSOMA Zsigmond 1996., 1997.

jelentette, ahol a népesség döntően szőlőművelésből élt és ahol a filoxéra elleni összefogásnak a legnagyobb jelentősége volt.¹⁰

A hegyközségek megszűnése

A modern hegyközség az 1894. évi hegyközségi törvénnyel született meg, amit később is, pl. Trianon után az elcsatolt területek magyar lakossága ott is átvett és fenntartott, ahol korábban kisebb jelentőségű volt a szőlő-borgazdálkodás, így pl. Székelykeresztúron (Szitáskeresztúr), a legkeletibb erdélyi szőlő-bortermelő városka határában is.¹¹ Az 1929. évi XVII. törvény már egy háromszintű szervezetet hozott létre. A törvény kötelezővé tette hegyközség alakítását olyan területen is, ahol legalább 150 kh. összefüggő szőlőterület volt. Egyben kötelezték a hegyközségeket a területükön termesztendő fajták meghatározására, valamint ellenőrizniük kellett a törvény rendelkezéseinek betartását. Az 1938. évi XXXI. tc. tovább szigorította a bortermelés feltételeit, a hegyközség megalakítását már 50 kh. szőlőterület meglétéhez kötötte, valamint nem tette kötelezővé a szőlőterületek egybefüggőségét. A hegyközségek feladatkörét megszigorította ez a törvény, valamint fellépett a borhamisítások ellen is, központi feladattá téve a kétes minőségű borok kiszűrését. Ezt a tevékenységet az Országos Szőlő és Borgazdasági Tanács irányította. A szigorítások eredményeképpen a termékek minősége jelentősen javult, a szőlő- és borkereskedelem fellendült.

A II. világháborút követő államosítások, a magántulajdon totális felszámolása, a polgári értékrend üldözése, a direkt irányítás, 1948-tól az államosítás, a nyílt törvénysértések és a koncepciós perek időszaka természetesen nem hagyhatta érintetlenül az alapvetően polgári értékeken alapuló, autonóm gazdaszervezeteket¹², így a hegyközségeket sem. Mindezek ellenére nem foglalkoztak, talán érthetően, a kérdéskör kicsinysége miatt is, a különböző gazdaságtörténeti munkák sem.¹³ Épp, hogy csak egy mondatban, széljegyzetként említette meg a nagy képes enciklopédikus kiadvány is.¹⁴

1948 nyarán agrárpolitikai irányváltás következett be. A kollektivizálás megindításával egyidejűleg a kommunista párt igyekezett szűkíteni azoknak a gazdálkodói csoportoknak a termelési lehetőségeit, amelyek nyilvánvalóan nem voltak megnyerhetőek a közös gazdálkodás számára. Az egyéni gazdálkodás perspektívátlanágát üzenve az osztályszempontokat is érvényesíteni képes beadási rendszer, a kuláknak nyilvánított módos paraszti rétegek ellehetetlenítésével. Ezzel megpecsételődött a kisparaszti mezőgazdaság, amely a világháború után, a földosztással alakult ki. A reform során kisajátított és felosztott szőlő 40 ezer kh volt, a szőlőállomány 10%-át érintette a reform. A tulajdoni és üzemi

¹⁰ VÁSÁRHELYI Zoltán 1901.

¹¹ CSOMA Zsigmond 1993. 189–203.

¹² Vö: ez idő tájt szűntek meg a tradicionális legeltetési és az erdőbirtokossági társulatok, a paraszti közbirtokosságok is, amiket szintén az 1894. XII. tc. hozott törvényileg létre, több évszázados előzmény után. PETERCSÁK Tivadar 2003. 207–208., 218, 287.

¹³ DONÁTH Ferenc 1976. 401–472., KAPOSI Zoltán 2004., Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig. 2002.

¹⁴ ESTÓK János – FEHÉR György – GUNST Péter – VARGA Zsuzsanna 2002. 271.

viszonyok tehát sokkal kisebb mértékben változtak, mint más művelési ágakban. A földreform után az 1-5 holdas gazdaságok szőlő-, kert-és gyümölcsös – juttatásai révén a gazdálkodásuk intenzitását növelték. Az intenzívebb művelési ágak növekvő jelentőségét a művelési ágak megnövekedett részesedése is mutatja, a növénytermesztés bruttó termelési értéke 6,8%-ról 7,1%-ra nőtt.¹⁵ A szőlő-bor ágazat jelentősége a közösségteremtő erejében is rejlett.

A háború utáni demokratikus évek után a fordulat ezen a területen is bekövetkezett. Az 1949. évi 3300/1949. számú kormányrendelet megszüntette a hegyközségeket mint szervezeteket. A kötelezettségek és a jogok az államkincstárra szálltak. A vagyonátadást a belügyminiszter a 128.410-55-554/1949. IV.3. BM számú rendeletében az alispáni hivatalon keresztül érvényesítette. A hegyközség vagyona a DÉFOSZ¹⁶ helyi szervezeteit illette. A vagyonátadás-átíráson a községi jegyző (városban a polgármester) is jelen volt. Az átadásról jegyzőkönyvet vettek fel. Az eszközöket, irodaszereket, permetezőgépeket, aszalóüzemeket, szeszfordéket, növényvédőszeret, kutakat, csöszkunyhókat, házakat, kápolnákat mind a DÉFOSZ helyi szervezete vette át. A vagyontárgyak felhasználásáról a DÉFOSZ főtitkársága, illetve a Földművelésügyi Minisztérium rendelkezett. A hegyközségek földterületei a DÉFOSZ helyi szervezetei kezelésébe kerültek, amelyek az FM rendelkezés értelmében a termelő földműves szövetkezeteknek juttatta. A hegyközségi pénzkészletet a községi jegyzőknél letétbe helyezték. Az 1949. január előtti járulék hátralékokat a községi adóhatóságnál mint közadókat szedték be. A községi leltárba, ill. a megyei levéltárba kellett átadni a hegyközség okmányát, elszámolását, irattárát és a terület termelésére vonatkozó kataszteri és egyéb mezőgazdasági adatokat. A hegyközségi bérleményeket, a telefont azonnal fel kellett mondani, ha a DÉFOSZ szervezetnek nem volt rá szüksége. A hegyközségi alkalmazottra nem tartottak igényt az átadás-átvétel után, viszont a pontos és hibamentes átadásra és megszüntetésre a hegyközség vezetését személyesen tették felelőssé. A rendeletet 1949. június 19-én Csankó József miniszteri biztos, országgyűlési képviselő írta alá.

A rendelkezés 5. pontja értelmében a hegyközségi tanácsok és a hegyközségek okmányolt elszámolásait, valamint irattárát és a területekre vonatkozó termelési, kataszteri és egyéb mezőgazdasági adatokat tartalmazó iratokat az illetékes községi, illetve megyei levéltáraknak kellett átadni. Ezek a dokumentumok, történeti források egy-egy életerős, öntevékeny gazdaközösség örök mementói. Mementók, mert a hegyközségi iratok, a hegykönyvek, sokszor lezáratlanul, őrzik a tennivalók és a helyi gazdaközösség mindennapjainak életét, amit hirtelen szakított félbe a hatalom, mint Pompeiben a város életét a Vezuv. Jellemző erre az időszakra, a demokratikus polgári kezdeményezéseknek, az autonóm önkormányzati szervezeteknek, közösségeknek a rohamos háttérbe szorítása, majd pedig rövid időn belül a diktatórikus, kommunista törvénykezési megszüntetésük. A gyorsaságra jellemző, hogy az 1949. június 19-én kelt rendelet végrehajtására még az adott hónapban sor került. Ezt követően nem csak a magyar

¹⁵ DONÁTH Ferenc 1976. 432., 454., 460.

¹⁶ DÉFOSZ a Dolgozó Parasztok és Földmunkások Országos Szövetsége

szőlőkataszter addigi nyilvántartásai semmisültek meg, de szétzúzták Európa egyik legjobb és legkövetkezetesebben számontartott szőlő-bor jogrendszerét is.

A hegyközségeket a rendszerváltás után, 45 évvel megszüntetésük után, az 1994. évi CII. törvény hívta ismét életre, felismerve ennek az évszázados szőlészeti-borászati, demokratikus intézménynek a szakmai, közösségi, gazdasági, kulturális jelentőségét.

A hegyközségek újraalapítása, újrászervezése

A hegyközségek újjászervezésének gondolata először az 1990-es évek elején vetődött fel az új társadalmi, gazdasági rendszer kiépítése kapcsán. Az 1994. évi CII. törvény rendelkezett a hegyközségi hálózat újbóli létrehozásáról. Az Országgyűlés a hegyközségekről szóló törvényt a következő célból alkotta meg:

- a szőlőművelés, bortermelés színvonalának emelése,
- a termékek piacképességének javítása,
- a korszerű származás-, eredetvédelem és minőségvédelem meghonosítása.

A törvény néhány vonatkozásban megőrizte a korábbiak rendeleteit, ám számos új elemmel, feladattal, hatáskörrel bővítette azt. A II. Világháború előtti intézménynek is volt bizonyos minőségvédelmi funkciója, azonban fő feladatként csak az új hegyközségi törvény határozta ezt meg. Nemcsak a borhamisításokra, hanem a borjogszabályok betartásának ellenőrzésére is jogosult. Továbbá a hegyközség lett az a szervezet, amely a termékek származását, eredetét garantálja. Így ezzel a törvénnyel Magyarországon ismét létrejöttek az eredetvédelem önkormányzati szervezetei. Addig ugyanis éppen a leghatékonyabb, a termelői önkormányzatok ellenőrző szerepe hiányzott, szemben a nagy bortermelő európai országokkal, ahol már régóta kialakult ennek a rendszere, mint például Franciaországban az AOC-szervezet vagy Spanyolországban a consejo regulador-ok.

Hamarosan az évek során számos új rendelettel egészült ki a törvény a jogharmonizáció következtében. A hegyközségek adatszolgáltatási rendjéről született új szabályozás a 34/1997. FM rendelettel. Továbbá az Országgyűlés 2000. nyarán elfogadta a Bortörvény (szőlőtermesztésről és borgazdálkodásról szóló 1997. évi CXXI. tv.), Hegyközségi törvény módosításra vonatkozó előterjesztését. A Hegyközségi törvény módosítása apróbb, a jobb működést szolgáló kiegészítéseket tartalmazott. A nem megfelelő egyeztetés és jogszabály előkészítés miatt azonban számos kifogásolható rendelkezés is született.

Az 1997-es bortörvény

A magyar borászat harmonikus illesztését az Európai Unió szabályaihoz nagyban elősegítette az Országgyűlés által 1997 őszén elfogadott szőlőtermesztésről és borgazdálkodásról szóló CXXI. törvény (új Bortörvény) és e törvény végrehajtásáról szóló 106/1997. FM rendelet. A törvény már javarészt megegyezett az Európai Unió előírásaival, amit alátámaszt az a tény, hogy az agrárágazatok közül az EU elsőként a magyar szőlő- és borjogot ismerte el a közösségi szabályozással egyenértékűvé. Am az évek során szükség volt további kisebb finomítások, módosítások elvégzésére.

A törvény V. fejezete a borászati termékek forgalomba hozatalának módjáról rendelkezett. Kötelezővé tették a termelőknek a származási bizonyítvány beszerzését. Így bort, valamint borászati feldolgozás céljára szőlőt forgalomba hozni, forgalmazni csak származási bizonyítvánnyal lehetett. Forgalomba hozatal csak a hegyközség által nyilvántartásba vett és az OBI által ellenőrzött pincészetből történhetett, és állami ellenőrzőjeggyel kellett ellátni a meghatározott termőhelyről származó palackozott minőségi borokat.

A törvény az elmúlt évek alatt kiegészült, ill. bővült néhány újabb jogszabállyal. Megemlíthető az élelmiszerek előállításának és forgalmazásának élelmiszer-higiéniai feltételeiről szóló 17/1999. FVM-EüM együttes rendelet, amely a szőlőfeldolgozás, bor- és pezsgőkészítésről rendelkezik. Az igazi teljes körű, az egész Bortörvényt átfogó módosítás 2000-ben valósult meg. A törvényre vonatkozó módosító javaslat még 1999 tavaszán került megvitatásra az Országgyűlés elé, amit 2000 nyarán el is fogadott, így 2000. évi XCIX. törvényként lépett életbe július 24-től.

A hegyközségekről szóló 1994-es és a szőlőtermesztésről és borgazdálkodásról szóló 1997-es törvény, továbbá az időközben ezeket kiegészítő jogszabályok nagyban segítették az EU jogszabályaihoz való harmonizációt.

A hegyközségi rendszert fokozatosan alakították ki: utolsóként, 1996. március 28-án a Hegyközségek Nemzeti Tanácsa alakult meg. A hegyközségi törvény előkészítése során figyelembe vették a történeti kutatások eredményeit, a régi nemzeti hagyományokat és a korábbi hegyközségi törvényt, valamint a szabályozás EU-konform kialakítása érdekében szem előtt tartották az EU legfontosabb szőlőtermesztő és bortermelő tagállamainak hasonló jellegű szabályozását is.

A KSH adatai szerint Magyarország szőlőtermő területe 2001-ben 130 ezer hektár, ebből a hegyközségekhez kb. 76 000 ha tartozik, mely tartalmazza a borvidékeket és az ún. bortermő helyeket. Az utóbbiak nem kapcsolódnak szorosan egy-egy borvidékhez, azonban régóta jó minőségi bort termelnek és kedvező adottságú termőhelyekkel rendelkeznek. A hegyközségi rendszer köztestületként működik. Ez azt jelenti, hogy a törvény értelmében a szőlő- és borágazatban tevékenykedők (szőlészek, borászok és borkereskedők) számára kötelező a tagság, ugyanakkor a hegyközségek a jogi szabályozás szerint önkormányzati testületet alkotnak, hasonlóan az autonóm civil szervezetekhez.

A hegyközségi rendszer 2010-ben három szintből áll. Alapvető és legfontosabb egységei, a *hegyközségek* az egy vagy több település körüli *szőlőültetvényeket képviselik*, harmonizálva, összehangolva és irányítva ezeken a területeken a bortermelést és a borkereskedelmet. Ma Magyarországon 313 hegyközség van. Az egy adott borvidékhez tartozó hegyközségek képviselői ún. *Hegyközségi Tanácsot* alkotnak. A törvény szerint a Tanács nem utasíthatja a hegyközségeket, azonban – mivel az *elnökeikből* és képviselőikből áll – segíteni törekszik az adott borvidék egységes arculatának kialakítását vagy fenntartását, és örködik a felett, hogy az egyes hegyközségek ne sértsék egymás érdekeit sem technológiai, sem kereskedelmi vagy egyéb téren. Ma Magyarországon 22 borvidék és ennek megfelelően 22 Hegyközségi Tanács van. Az összes Hegyközségi Tanács elnöke és azok egy-egy további képviselője, valamint a főtitkár alkotja a *Hegyközségek*

Nemzeti Tanácsát. Ez a testület képviseli a hazai borgazdaság érdekeit és koordinálja a borvidékek szakmai és gazdasági érdekeit. Az ágazat oktatási és kutatási intézményei, valamint az állami közigazgatás és az ágazat számos szervezetének képviselői részt vesznek a Nemzeti Tanács és a Hegyközségi Tanácsok munkájában, ők azonban csak tanácskozási joggal rendelkeznek. A hegyközségi rendszer alapján véve *önellátó*: fő anyagi forrását a tagok befizetései jelentik. Ezt egészíti ki az állami támogatás, hiszen a hegyközségek olyan igazgatási feladatokat is ellátnak, amelyeket korábban állami szervek (például önkormányzatok és földművelésügyi hivatalok) végeztek.

A szervezet egyik legfontosabb feladata az eredetvédelem biztosítása. Ennek érdekében szabályozza és ellenőrzi a szőlőtelepítést, a termőhelyet, a fajtát és más specifikus előírásokat illetően. A hegyközségi szabályok készítése és azok végrehajtásának ellenőrzése által a szőlőtermesztés, a borászat és részben a kereskedelem elemeit szabályozza, amelyek legfontosabbak és legnagyobb hatással vannak a minőségre. A hegybíró adja ki a származási igazolást minden egyes megtermelt szőlőmennyiségre, amely alapján aztán a bor eredete is ellenőrizhető. A termelők termelésüket és készletüket a hegyközségeknek kötelesek jelenteni, amelyek az adatokat elektronikusan dolgozzák fel. A hegyközségek másik fontos tevékenységi köre az arculat kialakítására, vagy – ahol ez már létezik – annak védelmére irányul.¹⁷

A *Hegyközségek Nemzeti Tanácsa* egyben terméktanács is, vagyis a kormányzat partnere az ágazat szabályozásával, az arra vonatkozó piaci intézkedésekkel vagy egyéb témákkal kapcsolatos kérdések megvitatásában.

Hegyközségek Nemzeti Tanácsa 2010-ben:

1. Csongrádi borvidék Hegyközségi Tanácsa
2. Hajós-Bajai borvidék Hegyközségi Tanácsa
3. Kunsági borvidék Hegyközségi Tanácsa
4. Neszmélyi borvidék Hegyközségi Tanácsa
5. Badacsonyi borvidék Hegyközségi Tanácsa
6. Balatonfüred-Csopaki borvidék Hegyközségi Tanácsa
7. Balatonfelvidéki borvidék Hegyközségi Tanácsa
8. Etyek-Budai borvidék Hegyközségi Tanácsa
9. Móri borvidék Hegyközségi Tanácsa
10. Pannonhalma borvidék Hegyközségi Tanácsa
11. Nagy-Somlói borvidék Hegyközségi Tanácsa
12. Soproni borvidék Hegyközségi Tanácsa
13. Dél-balatoni borvidék Hegyközségi Tanácsa
14. Pécsi borvidék Hegyközségi Tanácsa
15. Szekszárdi borvidék Hegyközségi Tanácsa
16. Villányi borvidék Hegyközségi Tanácsa
17. Bükkü borvidék Hegyközségi Tanácsa
18. Egri borvidék Hegyközségi Tanácsa

¹⁷ KOVÁCS Gyula – MIKÓ Zoltán – SZABÓ György. 1995.

19. Mátrai borvidék Hegyközségi Tanácsa
20. Tokaji borvidék Hegyközségi Tanácsa
21. Zalai borvidék Hegyközségi Tanácsa
22. Tolnai borvidék Hegyközségi Tanács

IRODALOM

- BÚZA János – DRASKÓCZI István – HONVÁRI János – KAPOSI Zoltán – KÖVÉR György
 2002 Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig. Budapest
- CSOMA Zsigmond
 1993 A székelykeresztúri (Cristuru Secuiesc) hegyközség társadalma és élete a XX. század elején (1905–1921) In: Néprajzi Látóhatár 1993/3. sz. 189–203.
- CSOMA Zsigmond – NOVÁK László
 2009 Zalakaros szőleje és bora. Zalakaros
- DONÁTH Ferenc
 1976 A kisparaszti mezőgazdaság (1945–1949). In: A magyar mezőgazdaság a XIX–XX. században (1849–1949). Agrártörténeti Tanulmányok 4. Szerk: *Gunst Péter – Hoffmann Tamás*. 401–472. Budapest
- ESTÓK János – FEHÉR György – GUNST Péter – VARGA Zsuzsanna
 2002. Agrárvilág Magyarországon 1848–2002. Budapest
- ÉGETŐ Melinda
 1985 Szőlőhegyi szabályzatok és hegyközségi törvények a 17–19. századból. (Szöveggyűjtemény). Szerk.: Kovács Zsuzsa.
 1993 A szőlőskertek rendszerének kiépülése a Tiszántúlon a 18–19. század folyamán. In: Népi Kultúra – Népi Társadalom XVII. 37–56.
 1999 Írott és íratlan törvény nyugat-dunántúli szőlőhegyek életében a 17–18. században. In: Benedek Katalin – Csonka Takács Eszter (szerk.): *Démonikus és szakrális világok határán. Mentalitástörténeti tanulmányok Pócs Éva 60. születésnapjára*. Budapest. 555–572.
 2001 Szőlőhegyi szabályzatok és hegyközségi törvények a 17–19. századból. In: *Szőlőhegyek Történetének Forrásai. I.* Szerk.: Égető Melinda. Budapest
 2002 Hegytörvények forrásközléseinek gyűjteménye (1470–1846). In: *Szőlőhegyek Történetének Forrásai. II.* Szerk.: Égető Melinda. Budapest.
 2004 *Vagyon szép szőlőhegyünk...* Történeti-néprajzi elemzések közép- és nyugat-dunántúli magyar nyelvű hegytörvények körében. 1629–1846. Budapest
- HARRAY Kálmán
 1890 Peronospora Viticola. Szekszárd, 1890.
- KAPOSI Zoltán
 2004 A 20. század gazdaságtörténete. Budapest-Pécs

KOVÁCS Gyula – MIKÓ Zoltán – SZABÓ György

1995 Hegyközség, szőlészet, borászat. Kézikönyv a hegyközségek megalapításához, működéséhez. Budapest

LICHTNECKERT András

2006 Az arácsi szőlőhegy és szőlőhegyi önkormányzat története. Balatonfüred.

2008 A balatonfüredi szőlőhegy és szőlőhegyi önkormányzat története. Balatonfüred

LINHART György – MEZEI Gyula

1898 A szőlő peronoszpóra betegsége. Budapest

MÓD László – SIMON András

2010. „*A Becsületes Gazdaság egybe gyűlt...*” Adatok a szeged-szatymazi szőlőhegyi gazdaközösségek működéséhez. Szeged. Táj és Népi Kultúra. A Szegedi Tudományegyetem Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszékének kiadványsorozata 7. Szerk.: Juhász Antal.

PETERCSÁK Tivadar

2003 Nemesi és paraszti közbirtokosságok Heves megyében (XVIII–XX. század). Eger. *Studia Agriensia* 23.

SAJÓ Károly

1890 *Peronospora viticola*. Budapest

VÁSÁRHELYI Zoltán

1901. Hegyközségek közigazgatása. Budapest

SZÉKELY KÖZBIRTOKOSSÁGOK A 21. SZÁZAD ELEJÉN

Bárth János* beszélgetése *Kézdi József* és *Kánya Imre* csíkszentgyörgyi
közbirtokossági vezetőkkel

Bárth János:

Hol van Csíkszentgyörgy és miről nevezetes?

Kézdi József:

Csíkszentgyörgy a mai Románia közepén, Erdélyország keleti határán fekszik. Annyira a keleti határon vagyunk, hogy Trianon előtt adminisztratív területünkön két vámház létezett: egy az Úz völgyében és egy a Csobányos völgyében. Településünk lakossága ma is 100%-ban katolikus és magyar. A falu híressége volt az 1700-as évek elején Illyés András választott erdélyi püspök, aki rövid ideig Csíkszentgyörgyről irányította egyházmegyéjét. A csíkszentgyörgyi Bálint Ignác kapitány egész vagyonát a csíksomlyói kegytemplom felújítására szentelte. Az 1848/49-es szabadságharc nyergestetői ütközetének a vezetője Gál Sándor is Csíkszentgyörgyön született. Falunkból származik Márton Ferenc festőművész, aki többek között a kecskeméti Katona József síremléket és a szegedi fogadalmi templom freskóit alkotta. Orbán Balázs azt írta falunkról, hogy Csíkszentgyörgyön a hegyek között legszebb a harmat és legszebbek a nők.

Bárth János:

Ha valaki rendszeresen jár a Királyhágón túl, és beszélget is az emberekkel, akkor sokat hall – különösen a Székelyföldön – a 2000. évi I. törvényről. Ez a romániai törvény tette lehetővé az elkobzott régi közbirtokossági erdők visszaigénylését és a közbirtokosságok újra alakulását. A csíkszentgyörgyiek résen voltak, és visszaszerezték hajdani erdőiket. Megalakult és ma is működik a „nagy” közbirtokosság és három kisebb tizesközbirtokosság. *Kézdi József* úr a „nagy” közbirtokosság elnöke. *Kánya Imre* úr is jól ismeri a „nagy” közbirto-

---

* Bárth János írásai Csíkszentgyörgyről: Úz-völgyi magyarok, Kecskemét, 2004; Az eleven székely tizes. A csíkszentgyörgyi és csíkbánkfalvi tizesek működése a XVII–XX. században, Kecskemét, 2007; A csíkszentgyörgyi kepe 1809-ben. In: Barna Gábor (szerk.): Társadalom, kultúra, természet. Tanulmányok a 60 éves Bellon Tibor tiszteletére, 189–194. Karcag–Szeged, 2001; Az erdélyi egyházközség: a „megye”. In: Bánkiné Molnár Erzsébet (szerk.): Autonóm közösségek a magyar történelemben. 211–220. Kiskunfélegyháza, 2003; Hídközségek Csíkszentgyörgyön. In: Ujváry Zoltán (szerk.): Az Alföld vonzásában. Tanulmányok a 60 esztendő Novák László Ferenc tiszteletére, 153–157. Nagykovács–Debrecen, 2007; Egyéni birtoklás és közbirtoklás az alsóközépségi tizesekben. In: Bánkiné Molnár Erzsébet (szerk.): Föld és társadalom. 47–56. Kiskunfélegyháza, 2007; Kapuközségek Csíkszentgyörgyön. *Agria* XLIII. 157–162. Eger, 2007; Erdély és a Partium településnéprajzi viszonyai. *Ház és Ember* 20. 45–60. Szentendre, 2007; Tizesjegyzőkönyvek a Székelyföldön. In: Fülemlé Ágnes – Kiss Réka (szerk.): Történeti forrás – néprajzi olvasat. 150–153. Budapest, 2008.

kosságot, mert annak jegyzője, és egyben az un. Jenőfalva tizes „kis” közbirtokosságának az elnöke is. Arra kérem őket, hogy néhány mondatban mutassák be az általuk vezetett közbirtokosságokat!

Kézdí József:

A csíkszentgyörgyi közbirtokosságot 1949-ben az akkori kommunista rendszer megszüntette. A közbirtokosság vagyona az állam tulajdonába került. A 2000. évi I. törvénnyel a közbirtokosságok visszaállíthatók lettek. A törvény szépséghibája, hogy a régi közbirtokosságban részvénnel rendelkező egyházak vagyona különválasztották, és az új közbirtokosságnak nem adták vissza az egyházak és az iskolák *jókait*. Az I-es törvény szerint még létezett egy felső határ 20 hektárban. Tehát ha az én édesapámnak volt 22 hektár *jógok* után járó részvénye, nem adták mind vissza, csak 20-at. Ezt egy későbbi, a 2005-ben hozott 247-es törvény eltörölte és a felső határt megszüntette. Vagyis, ha valakinek volt 50 hektárnyi átszámított jóg tulajdona, mindet visszakarta.

A csíkszentgyörgyi közbirtokosságnak 3643 hektár területe van, amiből 3228 hektár erdő, a többi erdős legelő. A gazdasági szervezet 566 család közbirtokát kezeli. 1 hektár 30 ár közbirtok tulajdonra jut egy birtokossági *jóg*. A közbirtokosságban jelenleg 2643 örökgyógy van, akik 3691 *jógot* birtokolnak. Az a szépséghiba, hogy ma minden örökös részesedik a *jógokból*. A régi székely közbirtokosságban a *jógot* mindig a legkisebb gyermek örökölte, aki a szülővel maradt. A *jógot* a faluból kivinni nem lehetett. Most a csíkszentgyörgyi közbirtokosságnak Ausztráliától Amerikáig mindenhol vannak részvényesei. A *jógok* több mint 25%-át olyanok birtokolják, akik Csíkszentgyörgy község területén kívül élnek. Ez gondot jelent olyan esetben, amikor a közbirtokossági gyűlésen a tagság kétharmadának kell a teremben lenni. Ezért tavasszal az alapszabályunkat kénytelenek voltunk módosítani.

Kánya Imre:

Csíkszentgyörgy három tizesre oszlik: *Háromtizesre*, *Jenőfalva tizesre* és *Körösmény tizesre*. Mindhárom tizesnek van közbirtokossága. 2000 után a tizesközbirtokosságok is visszaigényelték és visszakapták a hajdani tizesbirtokokat, a tilalmasokat. A mai tizeseknek körülbelül 250–250 hektár területük van, amiből 150 hektár erdő és 100 hektár legelő. Háromtizesben 198, Jenőfalva tizesben 145, Körösmény tizesben 119 család lakik. A tizesek szervezik a hazajáró csordákat, amelyekben a fejős tehének legelnek. Van még ma is pásztorfogadás. Tizesenként külön-külön minden tavasszal megfogadjuk a pásztorokat. A pásztorbér, amelyet a tehentartó gazdák adnak, a következő alkotórészekből áll: 1 tehén után egy *tarisznya*, vagyis 1 tarisznyányi élelmiszer, ahányszor a tehének számától függően a gazdára rákerül a sor, valamint 1 tehén után 50 lej és 15 kg *pityóka*. Amikor visszakaptuk a területeket, majdnem minden tizesnek két-két hazajáró csordája volt. Ma már csak egy-egy van, mivel az utóbbi években nagyon lecsökkent az állatok száma.

Bárth János:

Hogyan gazdálkodik ma a „nagy” közbirtokosság? Milyen bevételekkel rendelkezik? Hogyan használja fel a jövedelmét? Hogyan támogatja tagjait?

Kézdí József:

A fenyőerdő ott él meg, ahol egy bizonyos klíma létezik: megfelelő hőmérséklet, magasság, nedvesség. A mi erdőink 80%-ban fenyőerdők. A fenyő az ültetés pillanatától 5 évig gondozást igényel. A fűvet minden nyáron lesarlózzuk, kaszáljuk, nehogy elnyomja a csemetét. A fa 5–30 éves korában éli az életét, 30–40 éves korában történik az első gyérités, ami még mindig költség, és a ráfordított összeget nem adja vissza. A második gyérités a fa 60 éves korában van, amikor a 25–30 cm vastagságú kivágott fa már pénzt hoz. A fővágást a fa 80 éves korában engedí meg az állam. A lombhullató erdőkben nincs ültetés, ott mindig makkfákat hagynak – egy hektáron 4–5 fát –, és a lehullott makkról gyarapodik az erdő. Ezeket a fákat 130–140 éves korukban engedik kivágni. Nekünk a fővágásunk évi 14 000 köbméter fa, aminek az értéke euróban számolva 500 000 euro. Ez sok pénz. Ennek 15%-át kötelezően egy bankszámlára kell letenni, ami egy újratermelési alap. Ebből finanszírozzuk a csemetéket és a munkások bérét. Csemeteültetés idején 80–100 ember dolgozik nálunk.

A kivágott fa értékesítése a legfontosabb bevételi alap. Ehhez jön még a 10 évre kötött vadászati bérlet jövedelme. A Keleti-Kárpátokban annyi a medve, hogy Csíkszentgyörgyre is bejönnek a 2–3 éves bocsok. Az erdei gyümölcsök, a *kokojsza* vagy a gombák is bevételt jelentenek, de ez aprópénz.

Nagy bevételt látunk az oxigénben. Arra is képesek vagyunk, hogy eladjuk az oxigént! Arról van szó, hogy egy nemzetközi egyezmény alapján a széndioxidot kibocsájtó nagy ipari üzemek az oxigént termelő cégektől (közbirtokosságok) kvótát vesznek. Ennek a lebonyolítását egy dán cég vállalta, de az így nyert pénz 50%-át kéri. Nekünk ez akkor érné meg, ha a mi részesedésünk legalább 60% lenne.

A kiadások listáját az erdészeti szakvállalattal végeztetett erdőőrzés vezeti. A bevételek egyharmad részét minden évben kiosztjuk a tagság között. A közbirtokosság a csíki télben lista alapján biztosítja a tűzifát (bükkfá) tagjainak. Utána még marad a számlán annyi, amiből pénzt oszthatunk a birtokolt *jógok* arányában. Például kapok én a *jógaim* után 30 millió (rég)i lej, ebből 12 millió értékű a tűzifa és még marad 18 millió lej pénzben. A csemetekertből mindenkinek jut egy tujafenyő karácsonykor.

Bárth János:

A „nagy” közbirtokosság olyan feladatokat is megold, ami nem is az ő dolga lenne, mint például a zenekar fenntartása, meg az egyház és az iskola támogatása.

Kézdí József:

Nagy támogatás volt a földgáz bevezetése a faluba, amit a közbirtokosság fizetett ki. Van egy 43 tagú fűvószzenekarunk, amelyet mi alapítottunk. Hangszereit, egyenruháit mi vásároltuk, működését mi finanszírozzuk. Évente 5–6 fiatal családnak nyújtunk 250 millió régi lej családonkénti építkezési támogatást. Segítjük az egyházat, például a tornyok megvilágításával, az oltárok aranyozásával,

püspöklátogatáskor új szőnyeg vásárlásával és a plébánia felújításával. Támogatjuk az iskolát is. Év végén az öregek és a gyerekek karácsonyi ajándécsomagot kapnak a közbirtokosságtól alapvető élelmiszerekből.

Bárth János:

Úgy tudom, a tizesközbirtokosságok másféle stratégiát alkalmaznak a bevételek hasznosításában.

Kánya Imre:

2002 táján a tizesközbirtokosságok is kísérleteztek azzal, hogy a keletkezett hasznot kiösszák tagjaiknak. A 2002. évi nagy erdei széldöntés után fát is osztottak. 2006–2007 táján kialakult az a gyakorlat, hogy a keletkezett hasznot a tizesek olyan közösségi célokra költik, amelyek a tizeslakók összességének érdekeit szolgálják. Az utóbbi években két hidat építettünk a Fiság patakon, amelyek az 1975. évi árvíz óta nagyon hiányoztak, mivel a falu két oldalát kötik össze. Ezek az építkezések 1,5 millió régi lej (40 000 euró) értékben történtek. A tizestemetőkből ravatalozót építettünk. Tavaly adtuk át az egyiket, és idén fejezzük be a másikat.

Kézdi József:

Az elmúlt tíz évben sok egyetemista járt a falunkban Bárth János jóvoltából, aki maga két könyvet írt vidékünkéről: *Úz-völgyi magyarok* és *Az eleven székely tizes* címmel. A harmadik könyve most készül a hajdani, „megyének” nevezett helyi egyházszervezet működéséről, gazdálkodásáról. Nekünk nagyon fontos, amit Bárth János végez kutatóként Csíkszentgyörgyön, ezért a közbirtokosság az idei közgyűlésen megszavazta, hogy 2011-ben dr. Bárth János legyen településünk díszpolgára.

Bárth János:

Köszönöm a megtiszteltetést. Fontosnak tartom elmondani, hogy a 2010. április 18-án tartott közgyűlésen, ahol 313 tag volt jelen, akik 1836 *jógot* képviseltek, titkos szavazással egyhangúan újraválasztották Kézdi Józsefet a közbirtokosság elnökének. Ennek a szavazásnak üzenete van. Azt bizonyítja, hogy Kézdi úr jól irányítja a közbirtokosságot. Azt kívánom, Isten éltesse erőben, egészségben, hogy tevékenysége a következő években is nagy hasznára legyen az általa vezetett székely közösségnek!

Bárth János beszélget a székely közbirtokossági elnökökkel

Lovas Kiss Antal

A RENDSZERVÁLTÁS UTÁN ÚJJÁALAKULÓ TERMELŐI SZERVEZŐDÉSEK DÉL-BIHARBAN¹

A lokális társadalmakban folyó mezőgazdasági termelés nem csak áru-előállítás, a gazdasági tevékenység jelentős társadalmi vonatkozásokat is hordoz. Ebben a tanulmányban két bihari társulási forma példáján keresztül mutatom be a gazdasági és társadalmi kapcsolatok változásának néhány jellemző vonását a rendszerváltozástól napjainkig terjedő időszakban.

Az első példa a korábbi szövetkezetből létrejött, a külső körülményekhez sikeresen alkalmazkodó társulás, a Bihari Táj Mezőgazdasági Termelő és Szolgáltató Kft. lokális társadalomban betöltött helyét és gazdasági–társadalmi szerepének néhány jellemző mozzanatát ismerteti. A másik forma pedig a már bevett gazdálkodási stratégiák termelői csoportba szervezésének és térségi szintű kiterjesztésének esettanulmánya, a Körösszakálban alakult Bihar Térsége Tejszövetkezet történetén keresztül.

Ezek a példák az 1989-es változásokat követő folyamatok egyedi jellegét demonstrálják. A rendszerváltozásnak nincsenek mereven kijelölhető kezdő és végpontjai. Az átalakulás fontos része a kísérletezés, amelyben a gazdasági szereplők kettős viszonyrendszerhez igyekeznek alkalmazkodni. A külső, felső elemként megjelenő,² főképpen jogszabályi úton realizálódó politikai hatalom feltételrendszeréhez igyekeznek hozzáigazítani a helyi lehetőségeket, a leginkább megfelelő módon átértelmezni és újjászervezni az erőforrásaikat. A kívülről megfogalmazott elvárásokra minden lokális térség a saját működési mechanizmusait adaptálja. Az eltérések nem véletlenszerű torzulások következményei, hanem a helyi viszonyokra formált és azok által determinált folyamatok okozatai, ezért nem beszélhetünk eleve működő, vagy alkalmas gazdasági–társadalmi stratégiákról.³ Új gazdaság-szociológiai kutatások éppen arra hívják fel a figyelmet, hogy a globalizáció nem összemossa, hanem kihangsúlyozza az egyes földrajzi körzetek sajátos vonásait a helyi tudást, a helyi kultúrát, az egyedi gazdasági tevékenységek jellegzetességeit.⁴ Így az írásomban szereplő két esettanulmány még akkor sem tipizálható forma, ha az ország több pontján nagyon hasonló gazdálkodási struktúrákra lelhetünk.

Kutatásom Hajdú-Bihar megye déli részének határ közeli településeire irányult. A vizsgált települések (Körössziget, Csökmő, Újiráz, Komádi, Magyarhomorog, Berekböszörmény, Körösszegapáti, Körösszakál) eltérő méretűek és térségi státuszúak, de térben egymáshoz közeliek, földrajzi adottságaikban és

---

¹ Ez a tanulmány az OTKA PD 73403 számú kutatási program támogatásával készült.

² WOLF, Eric 1966. 1–20.

³ GRABHER, Gernot – STARK, David 1996. 745–769.

⁴ GRABHER, Gernot – STARK, David 1996. 759–760.

táji–történeti hagyományaikban hasonlóak. A vizsgálatba vont dél-bihari települések közös jellemzője a hátrányos helyzet, amely a huszadik század elején alakult ki, amikor a trianoni határrendezés következtében elvesztették térszervező központjukat, Nagyváradot és az ország periferiájára szorultak. Az ötvenes évek elején lezajlott megyésítés tovább növelte a lemaradást, gazdasági és társadalmi vákuumot idézett elő. A szocialista területfejlesztési politika sem tudta biztosítani a kedvezőtlen adottságú régió felzárkóztatását.⁵

A 80-as években itt működő közös gazdaságok nem nyújtottak alapot a térség fejlesztésére. A bihari régió 27 mezőgazdasági nagyüzeméből 8 kedvezőtlen termőhelyi adottságúnak minősített téese ebben a térségben működött. A Hajdú-Bihar megyei mezőgazdasági nagyüzemek közül a megyei veszteséges nagyüzemek fele ezen a területen gazdálkodott. A bihari térség háztáji gazdaságait a sokirányú kiegészítő jellegű termelés jellemezte, amelyen belül az állattartás volt a meghatározó, ám elsősorban az önellátásra rendezkedtek be és csak másodlagosnak számított a jövedelemkiegészítő szerep.⁶ A halmozottan hátrányos helyzetű bihari térség a rendszerváltozásnak is a kárvallottja lett, gazdasági életében meghatározó volt a mezőgazdaság, ezért az agrárágazatot és a vidéket ért kedvezőtlen hatások fokozottan sújtották. Az alacsony kiépítettségű infrastruktúra és az ezzel járó gyengébb üzleti potenciál gazdasági ellehetetlenüléssel jár együtt, ami fokozza az elvándorlást, így az agrártermelők alkalmazkodási nehézségei miatt regionális válságterületé vált.

Mára a térség gazdasági palettájáról szinte teljesen eltűntek az agrárjellegű szövetkezesek. Az itt bemutatásra kerülő két példa piacbefolyásoló szerepe alig érvényesül, tevékenységük sokkal inkább kivétel, mint jellemző gyakorlat.

A családi vállalkozások

Valószínűleg közösségben dolgozni hatékonyabb és biztonságosabb, mégis amikor a rendszerváltást követően a kooperációs kapcsolatok jellegének és intenzitásának mértéke megváltozott, a helyi társadalmak az individualizálódás irányába mozdultak el. A tulajdonszerzés átrendezte a lokális társadalmak belső viszonyrendszerét. A kapitalizálódási folyamat keretében a bérmunka és a pénz szerepének átértékelődése ment végbe.⁷ Előtérbe kerül a bérmunka, háttérbe szorítva a viszonyossági alapon szerveződő kapcsolatokat.⁸ A bizonytalan és változékony feltételek között beszűkültek a bizalomra épülő gazdasági kapcsolatok, a csereügyletek. Viszont gyakran felértékelődtek a családi, a rokonsági kötelékek.⁹

Bár a 20. század végi, 21. század elei meglehetősen szerteágazó lokális életvezetési stratégiák értelmetlenné tesznek bármiféle tipizálási kísérletet, mégis a bihari régióban végzett kutatásaim eredményeként kirajzolódni látszik, hogy a

⁵ BÉRES Csaba – SÜLI-ZAKAR István 1990. 13.

⁶ BÉRES Csaba – SÜLI-ZAKAR István 1990. 80–87.

⁷ MACFARLANE, Alan 1993. 47.

⁸ PALÁDI-KOVÁCS Attila 1977. 104.

⁹ KUCZI Tibor – MAKÓ Csaba 1996. 176–189.

20 és 300 ha közötti gazdaságok munkaszervezésében gyakran kerülnek előtérbe a rokoni kapcsolatok. A rendszerváltás után gazdálkodásba kezdők körében az újra felértékelődő földtulajdon egyben tartása mindinkább az öröklésben érintettek bevonását indokolta. A vagyont szerző generáció tagjai igyekeznek a gazdálkodásba vonni szűk családi körüket. Gyakori, hogy a szoros gazdasági integráció a családi élet sikerének része.¹⁰ Vállalkozásaikban elsősorban a közvetlen öröklési struktúrába tartozó rokonokra (házastárs, gyerekek, szülők, testvérek) támaszkodnak. A családi gazdaságok üzemszervezetében a családtagok szerepe meglehetősen széles, az irányítástól a részfeladatokon át, a termelésben való alkalmi részvételig terjedhet.¹¹

Termelőszövetkezetek

A termelőszövetkezeti struktúrát a rendszerváltás után hatalomra került politikai elit közvetett módon kívánta megszüntetni. Egyrészt a termelőszövetkezeti vagyont visszaosztásával a termelés alapját számolta fel, másrészt a jogszabályi háttér megváltoztatásával működési kereteiket szűkítette be. Így a mezőgazdasági nagyüzemek földre és egyéb vagyontárgyra irányuló tulajdonosi jogát korlátozva jelentősen rontották gazdálkodási lehetőségeiket.¹² Az állami szabályozás piactorzító, versenykorlátozó, így hatékonyságromboló befolyása következtében a szövetkezetek jelentős része nem volt képes alkalmazkodni a rendszerváltással kialakuló piacgazdasági feltételekhez.¹³

Helyzetüket tovább nehezítette, hogy a demokratizálódási folyamat ellenére, a rendszerváltást követően is minden eddigi kormányzati erő jogszabályi és finanszírozási szinten beleszólt a piaci folyamatokba és valamilyen gazdasági méretet, termelési formát saját politikai céljainak megfelelően favorizált. Így a rendszerváltás idején a Magyarországon működő több ezer téészből a politikai és piaci viszonyok hatására, húsz év alatt mindössze 500–600 maradt, de a korábbi téészek gazdálkodási struktúráját gyakran csupán vagyongazdálkodó tevékenység váltotta fel.

A szövetkezetek megszűnését követően lokális szinten más-más időpontban, de alapvetően a kilencvenes években megjelenő „pangásra” egyedi válaszokat adtak a helyi társadalmak. A válaszok között azonban csak elenyésző a mezőgazdasági foglalkoztatás és még ritkább a közösségi jellegű társulási forma.

Termelői csoportok

A rendszerváltás előtt a mezőgazdasági nagyüzemek és a háztáji gazdaságok képezték a mezőgazdasági termelés két fő pólusát. A két alapvető üzemi forma között kialakuló viszonyrendszerben a téészek nyújtottak szervezett keretet a háztáji termelés számára. Vetőmaggal, tenyészállattal, takarmánnyal, szakirányí-

¹⁰ KUCZI Tibor 2000. 67–68.

¹¹ LOVAS KISS Antal 2007. 193–204.

¹² BURGERNÉ GIMES Anna 2006. 207–225.

¹³ FARKASNÉ FEKETE Mária 1999. 128–130.

tással és a felvásárló piac biztosításával segítették a háztáji gazdálkodást, ugyanakkor ennek a gyümölcsöző kapcsolatnak árnyoldalai is voltak. A szocialista rendszer ideológiai alapon gátat szabott a kisüzemek fejlődésének, szerepüket azokra a területekre korlátozta, ahol a nagyüzemek számára nem jelentettek jelentős konkurenciát.

A téeszek utódszervezetei a *termelői csoportok*, ma az együttes piaci megjelenés meghatározó formái.¹⁴ Ennek a formának is vannak azonban gyengeségei. A termelői csoportok mögül még hiányzik az a gazdasági erő, amelynek segítségével korábban a téeszek akár meg is tudták hitelezni a termék előállítását. Talán ezzel is magyarázható, hogy a hátrányos térségi helyzetű dél-bihari régióban alig alakultak még ilyen szerveződések.

A termelői csoportok a szervezett magántermelésnek biztosítanak keretet. A közös értékesítés és beszerzés előnye, hogy az elszigetelt termelők (kutatási területemen leginkább a családi gazdaságok) koncentrált beszerzésekkel csökkentik a termelési költségeket, és közösen léphessenek fel árujukkal a piacon. Ezzel az értékesítés során ténylegesen partnerei legyenek a tőlük nagy tételben vásárló nagykereskedőknek. A közösen értékesített, nagy tömegű termék pozícióelőnyt jelent a piacon. A termelői csoportokon keresztül a kistermelők integrálhatók a versenyszférába. Termelői csoportok bármilyen azonos termék előállítására és értékesítésére alakulhatnak.¹⁵

A csökmői Bihari Táj Termelő és Szolgáltató Kft.

Generációs Kft. földtulajdon nélkül

Az Európai Unió csatlakozás után a gazdálkodók egy része a földvagyonszerzésre koncentrált, míg mások bérelt földeken igyekeznek gazdálkodni. A két forma eltérő üzemszervezeti modellt preferál.

A kedvező áron vagy helyen vásárolható föld többnyire kínálkozó lehetőség, amelynek elszalasztását a későbbiekben esetleg veszteségként éli meg a gazdálkodó. Ugyanakkor földvásárlásra az 50–100 ha-os gazdaságméretnél sokan csak a már meglévő gazdaságuk bevételeiből tudnak átcsoportosítani. Gyakori, hogy egy-egy kedvező földvásárlási lehetőség kihasználása érdekében a működő gazdaságuk erőforrásait kockáztatják, vagy a már működő gazdaság fejlesztésétől vonnak el forrásokat a tulajdonosok. „... tudom, hogy gépesítenem kell, de sajnálom rá a pénzt, mert mindig az jut az eszembe, hogy abból a pénzből földet is lehetne venni.”¹⁶

A bérelt földön gazdálkodók bevételeiket a termelésből nyerik, ezért jelentős összegeket fordítanak gépesítésre. A kiépített géppark amortizációjából adódó veszteség csökkentésére gazdasági struktúrájukban többnyire fontos szerepet tölt be a szolgáltató tevékenység. Ugyanakkor a földbérlés nagyüzemi szinten nemcsak alternatíva, hanem kényszerhelyzet is lehet. Bérelt területen növénytermesztéssel (búza, napraforgó) és mezőgazdasági gépi szolgáltatásokkal foglal-

¹⁴ A zöldség és gyümölcsstermelés esetén a *TÉSZ*-ek (termelési-értékesítési szövetkezetek).

¹⁵ LACZKÓ András 2005. 25.

¹⁶ Gazdálkodó 2009. Komádi

kozik a csökmői Bihari Táj Termelő és Szolgáltató Kft. A társulás jogelődje a csökmői Dózsa Mgtysz volt. Egy 1994-ben hozott törvény jelentősen átformálta a működési struktúrájukat, a rendelet értelmében a termelészövetkezetek nem rendelkezhetek földvagyonnal és gazdasági társasággá kellett alakulniuk. Az átalakuló gazdasági feltételrendszerre mindeddig sikeresen reagáló szövetkezet bérelt földeken napjainkig nyereségesen folytatja tevékenységét.¹⁷ Az alkalmazkodás része, hogy a nagyüzemi szintű társas gazdaságokat sújtó törvényi szabályozás okozta hátrányok kivédésére 2006-ban Kft-vé alakultak. (Az akkori megkülönböztetések miatt, a 300 ha feletti gazdaságok támogatásuktól estek el.)

A 30 fővel és 62 milliós tőkével gazdálkodó Bihari Táj Kft. egyedi tulajdonosi struktúrát valósított meg. A korábbi szövetkezet dolgozói üzletrészükkel tulajdonosok lettek, így lényegében egyszerre tulajdonos és munkavállaló mindenki a Kft-ben. A speciális helyzet kialakítását a szövetkezet elnöke kezdeményezte. Döntését nem elsősorban üzleti szempontok befolyásolták, mert ez az összetétel alapvetően nem praktikus, többségi tulajdonos hiányában a nagyobb döntésekhez a taggyűlés hozzájárulása kell. (A vezetés számára komoly nehézséget jelent az érdekek és a vélemények összehangolása.). Ugyanakkor ebben a döntésben olyan sajátos koordinációs mechanizmus mutatkozik meg, amely túlmutat a piac és az állam által irányított lehetőségeken azzal, hogy a sikeresen működő Kft. vezetőinek döntését nem csak cél-racionális gazdasági szempontok, hanem a lokális kapcsolati háló és a helyi társadalmi szolidaritás figyelembevételével is jellemezte.¹⁸ A Kft-ben dolgozók azonos korosztályhoz tartoznak, mondhatni a Kft. egy lokális kortárs csoport tulajdonában van. „...*Együtt gyerekedtünk, meg együtt nőttünk fel, mindenki ismer mindenkit. Nem tudtam megtenni, hogy kicsesszek velük. Megtehettem volna, hogy többségi tulajdont szerezzek. Simán. De nem vitt rá a lelkiismeret, hogy azt a gyerekkori barátomat [eltasítózó mozdulattal int a távolba]: Mehetsz!*”¹⁹

Földbérlés

A részarány-tulajdon kiosztása után a szövetkezet bérbbe vette azokat a területeket, amelyeket új tulajdonosa nem kívánt művelni. Bár Csökmő határában minden táblában van egyéni gazdálkodók számára kimért rész, de jelentős területek maradtak osztatlan közös tulajdonban is. Ezeket a Bihari Táj Kft. műveli bérben. A társaság 1570 ha bérelt földön gazdálkodik, és több mint ezeregyszáz tulajdonossal van bérleti jogviszonya. A fölbérlésre kedvező lehetőséget kínál az, az egyébként szerencsétlen helyzet, hogy a kárpótlás nagy számban juttatott olyanokat földhöz, akik nem a falu terében laknak és nem akarnak gazdálkodni.

A Kft. működésének legfontosabb tényezői a földmoratórium fenntartásának kérdése és a helyi mezőgazdasági vállalkozók terjeszkedési szándékai. „...*mi jelen pillanatban 28 kg búzát adunk aranykoronánként. A külföldinek ez nem pénz, azt mondja: – Én adok ötven kilót. Abban a pillanatban odaadja (a földjét*

¹⁷ A termelészövetkezet átalakulásának részletes leírása: LOVAS KISS Antal 2006. 135–148.

¹⁸ BRUSZT László – STARK, David 1996. 183–203.

¹⁹ Tóth Sándor a Bihari Táj Kft. vezetője 2010.

bérbe) mindenki. Még akkor is olcsóbb ez a megoldás a külföldinek, mintha a hazájában venne vagy bérelne földet. Nem fog ide jönni termelni, csak a megtermelt profitot kiviszi.”Azonban a Kft. vezetése nem elsősorban a földmoratórium feloldása után Magyarországon földet vásárló külföldiektől tart. A csökmői területek mindössze 17 aranykoronásak, véleményük szerint ennél sokkal jobb földeket találhatnak a nyugati határhoz közelebb is a külföldi vásárlók. A Kft. fennmaradására nézve komolyabb veszélynek tartják a térség terjeszkedni kívánó nagygazdaságait. A Kft-nek tartania kell attól, hogy a továbböröklés során elaprózódott területek veszítenek értékükből, megteremtve az olcsó felvásárlás lehetőségét a könnyék növekedni kívánó gazdaságai számára.

A gazdálkodáshoz szükséges földterületek biztosítására növelni igyekeznek a bérleti időt. A kilencvenes évek közepén még három évre, napjainkban pedig már öt, tíz évre kötnek földbérleti szerződéseket. Az újonnan kötött megállapodások fontos kritériumává vált, hogy a tulajdonosváltás sem befolyásolja a bérleti szerződés időtartamát. Ez a kitétel legutóbb a szomszédos újírázi gazdák föld felvásárlási szándékát fogta némileg vissza.,... *2010 kora ősszel, nyár végén, volt egy örült földvásárlási láz. Vették a földet, jöttek. Akkor már meggondolta egy kicsit, amikor látta, hogy öt meg tízéves bérleti szerződés van rá, akkor inkább ment oda, ahol nem volt bérleti szerződés.*”²⁰

Földvásárlást azonban nem csak a magángazdaságok tervezhetik, igényt mutathatnak rá a közeli kft-k is. Valójában a földeket nem a társaságok, mint jogi személyek, hanem a bennük többségi tulajdonos magánszemélyek vásárolják fel. Ezt a stratégiát szerette volna a Bihari Táj Kft. megalakulásakor annak vezetése is alkalmazni, amikor arra próbálta rávenni a tagokat, hogy vásároljanak földet. A földtulajdonszerzésre tett kísérlet azonban kudarcot vallott. Bár a Bihari Táj Kft. tagjai üzletész-tulajdonossá váltak, magánemberként nem jellemezi őket vállalkozói magatartás. A Kft-ben végzett munkájuk mellett nem foglalkoznak más tevékenységgel, nem vállalkoznak, és nem kockáztatnak. Így annak ellenére, hogy nagyon kedvező konstrukciókkal igyekezett a tagok földvásárlását támogatni, a vezetőség minden próbálkozása hiábavaló maradt.

„...*Szóba jött, hogy nincs pénz és felajánlottam nekik, hogy a Kft. megelőlegezi, és majd letörleszti, kamatmentesen, csak vegye meg a földet, hogy itt maradjon (a faluból vegye meg valaki, ne idegen). Neki az lett volna az üzlet, hogy megveszi a földet, hitelezi a cég, itt hagyja tovább bérbe és bérleti díjat kap érte és a föld az övé marad.*”²¹ Ez a megoldás biztonságos hátteret jelentett volna a Kft-nek, azonban a tagok nem vásároltak földet. Ugyanakkor kétségtelen, hogy a Bihari Táj Kft. megbízható munkáltató, a dolgozók nem kényszerülnek rá, hogy földvásárlással túlbiztosítsák a helyzetüket.

Termelés és szolgáltatás a tévesz hagyományok tükrében

A szocialista érában még folyamatosan veszteséges csökmői tévesz fennmaradásának és a rendszerváltozás átalakuló viszonyrendszerében is nyereséges mű-

²⁰ Bihari Táj Kft. vezetője 2011. Csökmő

²¹ Bihari Táj Kft. vezetője 2011. Csökmő

ködésének egyik legfontosabb oka a rugalmasan alkalmazkodás. Lényegében a termelési hagyomány kiiktatásával, a piacorientált vállalkozói stratégiák érdekében végrehajtott gyors radikális váltások jellemezték a szövetkezetet gazdálkodását. A gazdasági formaváltást, gazdasági struktúraváltás is követte. Így szűnt meg a Bihari Táj szövetkezet 1992-es megalakulását követően az állattenyésztés. Annak ellenére számolták fel az 5000 db-os veszteséges birka állományt, hogy a térségben korábban jelentős hagyományai voltak a birkatartásnak, a juh és szarvasmarha tenyésztés hosszú ideig vezető ágazat volt.

Növénytermesztési struktúrájuk leegyszerűsödött, termőterületük meghatározó részén napraforgót és őszi kalászosokat (őszi búza, őszi árpa), termelnek. A társaság termelési stratégiájától máig nem áll távol a kísérletezés, az óvatos, ésszerű keretek közötti kockáztatás.

„Próbálgattunk ott váltani, a piachoz igazodni. Behoztuk a vetésszerkezetbe a repcét, a mi évtizedek óta nem volt a csökmei határban. Ezt két évig megpróbáltuk, de tényleg csak próbáltuk, mert 1,5 tonnás terméssel nem volt nyereséges, úgy döntöttünk, hogy visszaállunk a régi, hagyományosra...”²²

A Bihari Táj Kft. fontos bevételi forrása a szolgáltatás, amelyben a vezetés tudatosan igyekszik a termelőszövetkezeti hagyományok háztáji gazdálkodást segítő tevékenységének egy részét fenntartani. A háztáji intézményének hivatalos megszűnése óta úgy segítik a tagokat, hogy számukra kedvezményes bérműveléssel önköltségen nyújtanak szolgáltatást.

„A kukorica szinte csak ilyen nosztalgianövény, mert a régi szövetkezet idején voltak ezek a hagyományos háztáji kukoricák – takarmánynak. – és ragaszkodtak hozzá a régi tagjaink.”²³

A Kft. piaci alapon koordinálja a helyi magánszemélyek tulajdonában lévő birkatartást, biztosítja az állomány őrzését és a tartáshoz szükséges telephelyet.²⁴ Integrálja a csökmői kisgazdaságokat, vetőmagot biztosít, bér munkát végez, és ha a termelő igényli, az értékesítést is felvállalja.²⁵ A vetéstől a betakarításig mindent gépesített munkafolyamatot vállalnak, valamint bérszárítást végeznek. Bérszárító és 300 vagonos terménytároló kapacitásukkal²⁶ a térség több települését is ellátják, Újirázról, Komádiból is hoznak hozzájuk terményt. A szolgáltatás formáját és mértékét jelentősen meghatározza az igénylők gazdasági mérete.²⁷

Bár máig alapvető bevételi forrás, de egyre csökken a szolgáltatásból származó bevételük. A megrendelések egy részét más termelői csoportosulások szerzik meg. A kihasználatlan kapacitással, de teljes gépparkkal, kombájnnal rendelkező 200 ha-os gazdák mellett a település gazdálkodói palettáján megjelentek azok a

²² Hagományos alatt a kilencvenes évek természerkezetét értette a nyilatkozó kft-vezető.

²³ Bihari Táj Kft. vezetője. 2011. Csökmő

²⁴ „...Így tudjuk segíteni a gazdákat. (nem nevezhetők ezek igazán gazdáknak, hobbyból tenyésztettek).” Bihari Táj Kft. vezetője. 2010. Csökmő

²⁵ A Kft. által felvállalt értékesítés előnye, hogy a kisgazdaságok pár száz mázsás búza vagy napraforgó tételnél nem tudnak olyan áralkut kiharcolni, mint a nagy mennyiséget szállító Kft. Ugyanakkor a magánszemélyek terményét a társasággal azonos áron értékesítik.

²⁶ 1983-ban épült BE 15-ös szárító.

²⁷ Például a 80 ha-on csak növénytermesztéssel foglalkozó nagy teljesítményű gépekkel rendelkező gazdálkodók, leginkább kombájn hiányában fordulnak bérratásért a Kft-hez.

szakképzett 35 év alatti vállalkozók, akik fiatal gazdákat támogató pályázat keretében építették ki vállalkozásaikat.

A különböző üzemméretű gazdaságok versenyében a Bihari Táj Kft. gyakran azért marad alul, mert túl nagy szervezeti egység ahhoz, hogy a lavírozás rejtett gazdasági eszközeihez nyúljon, ezért nem versenyképes a feketegazdasági módszereket alkalmazó konkurenciával szemben. A kisebb vállalkozások mérete gazdasági hatékonyságtól függetlenül is esélyt kínál a jövedelemeltagadásra, így olcsóbban tudnak szolgáltatni.²⁸ A Kft vezetője, a kistermelők nézőpontjából, elfogadó a számla nélkül dolgozó versenytársakkal szemben.,, ...*nekünk ezt így kell csinálni (számlával), de annak a kiserbernek nem mindegy, hogy 14 ezer forintért vágok egy hektár búzát, plusz az áfa, azzal 17 ezer forint. Vagy valaki meg levágja mindennel együtt 14 ezerért, vagy még alá megy egy ezrest.*"²⁹

A Kft és a kisebb gazdaságok közötti konkurenciaharc elkerülése mögött a helyi társadalmakban hangsúlyos informális viszonyrendszer áll. A bizalom csökkenti a gazdasági tranzakciókban rejlő kockázatot. Ezekben a lokális üzleti kapcsolatokban az erősebb partner ritkábban használja ki a gyengébb partner sebezhetőségéből adódó lehetőségeket.³⁰

Szabályok közötti lavírozás és piaci lehetőségek

A Bihari Táj Kft. a működését szabályozó rendeletek fokozott betartására kényszerül, miközben kreatív és takarékos foglalkoztatás és munkaszervezés jellemzi, amellyel – jogszabályba nem ütköző módon – nyúl a lavírozási eszközhöz. Nem tehetik meg, hogy a béreken nyereszkedjenek. Az éjszakai munkáért éjszakai pótlékot, a vasárnapi műszakért 100% jövedelem kiegészítést fizetnek. Ugyanakkor, már a kezdetektől a téli időszakban, amikor a mezőgazdaságban nincs munka, megszüntetik a tagság munkaviszonyát. A dolgozók novemberben, decemberben szabadságon vannak, a januárt és februárt pedig munkanélküli segélyen töltik. Télen nincs gépkarbantartás, mert nem érné meg fűteni a gépműhelyüket. Helyette vetés után, május, június hónapban aratásig jó időben ki tudják javítani a munkagépeket. A tagok nem járnak rosszul, mert a munkanélküli juttatásnál a legmagasabb jövedelem 75%-át veszik alapul, így többet kapnak, mint amennyit télen a műhelyben keresnének.

A Kft. a piacon elsősorban, mint eladó jelenik meg, ezért a termelés rendkívül fontos eleme az értékesítés. Nagyon figyelnek a felvevőpiacra. Előre gondolkodnak, kamatoztatják kapcsolati tőkéjüket termékszerkezetük kialakításakor.³¹ A termelőszövetkezet megörökölt kapcsolati hálója mellett a rendszerváltás után kialakuló piaci verseny is kedvező alkupozíciót teremtett a Kft. számára.,, *Addig (a rendszerváltásig) ki voltunk téve, vagy a KITE-nek, vagy a Haj-*

²⁸ GÁBOR R. István 1994. 716.

²⁹ Bihari Táj Kft. vezetője. 2011. Csökmő

³⁰ KUCZI Tibor – MAKÓ Csaba 1996. 176–189.

³¹ CSITE András 1999. 151–172.

*dú Gabonának, aztán jöttek kisebb partnerek, felvásárlók. Utána már lehetett egy kicsit egyezni.*³²

A Kft. sikeres működésének biztosítója az ügyvezető igazgató településen kívüli összeköttetés-rendszere, amelynek révén a legelőnyösebb értékesítési és beszerzési csatornákat aknázza ki. A gabonafelvásárlóval kialakított kapcsolat fontos eleme a piaci bizalom. Telefonos egyeztetéssel állapodnak meg a mennyiségről, a minőségről és az árról, majd a vásárló átutalja a pénzt és csak utána szállítják a gabonát. „...soha nem látja az árut. Ha én azt mondom neki, hogy ez a búza ilyen minőségű, ennyi a mennyisége, mintha azt bele ütöttük volna a betonba.”³³ Jelentős mozgásteret biztosít, hogy az üzletfelek megbízható stabil partnernek tekintik a Kft-t, ezért nagyon fontos szempont, az adósságcsapdák elkerülése. Csak jól kontrollálható kölcsönügyletekbe bocsátkoznak és tartalékokat igyekeznek képezni. „... egy fillér adóságunk, egy fillér hitelünk nincsen, annak ellenére, hogy nagyon rossz évet zártunk.”³⁴

A Kft. működésében az ügyvezető személye meghatározó, mert rendszerváltás során jelentős szerepe volt abban, hogy az addig folyamatosan veszteséges téves nyereséges és versenyképes gazdasággá fejlődött. A poszt-szocialista átmenetben kamatoztatni tudta a korábban megszerzett vezetői gyakorlatát.³⁵ Az átalakulás során folyamatosan vezető szerepet töltött be, képzettsége és gyakorlati tudása alkalmassá tette kulturális tőkéjének átváltására, az új rendszerben is vezető pozíció betöltésére.³⁶

Társadalmi szerep és megítélés

Csökmön 2009-ben 14–16%-os munkanélküliség volt. A munkalehetőségek hiánya is magyarázza a lakónépesség folyamatos csökkenését, 2009-re a település lélekszáma nem érte el a 2000 főt. A Bihari Táj Kft. a jelentős leépítések ellenére is³⁷ (az önkormányzat után) a település második legnagyobb munkáltatója maradt. Szerepe a foglalkoztatási struktúrában számottevő, a 29 főnyi tagságon kívül néhány alkalmazottat is foglalkoztatnak. A Kft-n kívül csak egy 8-10 főt foglalkoztató olasz varroda és egy 3–4 főt alkalmazó mezőgazdasági vállalkozás biztosít tartós munkalehetőséget az itt élőknek. Munkalehetőség leginkább a környező nagyobb településeken van.

A Kft. megítélésében napjainkig a termelőszövetkezetekkel szemben megnyilvánuló ambivalens viszony tükröződik. Csökmön többen máig úgy gondolják, hogy a Kft. fennmaradása és működése a rendszerváltás utáni szabályozás

³² Bihari Táj Kft. vezetője. 2011. Csökmő

³³ Bihari Táj Kft. vezetője. 2010. Csökmő

³⁴ Bihari Táj Kft. vezetője. 2011. Csökmő

³⁵ RÓNA-TAS Ákos 1994. 65.

³⁶ BOURDIEU, Pierre 1986. 241–258.; SZELÉNYI Szonja – SZELÉNYI Iván – KOVÁCH Imre 1995.

³⁷ 1993-ban, amikor megszűnt a termelőszövetkezetek korábbi foglalkoztatási kötelezettsége, a még talpon lévők fennmaradásuk érdekében kivetették nyakukból a korábbi éra tsz-politikája által rájuk testált szociális szerepeket. (HARCSA István – SZELÉNYI Iván – KOVÁCH Imre 1994. 34.) Csökmön ekkor 300-ról 34 tagra csökkent a térszben dolgozók létszáma.

kijátszásának következménye, a korábbi téesz vezetése kapcsolatai és ügyeskedés révén tudott működőképes maradni.,... még a mai napig is nagyon sok el-lensége van ennek a Kft-nek. Mert az lebeg előttük, hogy a tszcs. Azért, mert a gyökereit onnan származtatja, onnan alakultunk át. Úgy mondják, megyek a tszcs irodára a mai napig is. Vagy azt mondják nekem, hogy tsz-elnök.”³⁸

Ugyanakkor a csökmőiek körében a téesz felé megnyilvánuló nosztalgia is megfogalmazódik.,,A mi generációnk téesztag volt, a téeszben dolgozott. Nekem ez az első munkahelyem, de nagyon sokan vagyunk így. Akikkel együtt végeztem az iskoláimat azok közül jó pár ember itt van, és azoknak is az első munkahelye. Innen mentünk ipari tanulóknak szakmunkásképzőbe és a többi iskoláinkba is.”³⁹

Ez a nosztalgikus hangvétel azonban lényegileg tér el azoktól az ezredfordulón gyűjtött visszaemlékezésektől, amelyekben az emlékezés a jelenbeli viszonyok megkérdőjelezésének alapjává vált, a magukat gyakran a rendszerváltás „vesztéseiként”⁴⁰ meghatározók nyilatkozataiban. A megkérdézett csökmőiek körében nem a jelen felett álló aranykorként jelenik meg a „téeszvilág”.⁴¹ Függetlenül a megfogalmazott értékítéletek jellegétől, a változás referenciapontját képviseli az átalakult, és a település társadalmi gazdasági struktúrájára máig ható társulás.

Körösszakáli tejszövetkezet

Előzmények: a minőség csapdája

A rendszerváltozás utáni piaci viszonyok a kistermelői üzemforma ellen hatottak. A kilencvenes évek második felében kialakuló tej-túltermelési válság kivédésére a nagyipari feldolgozó cégek jelentősen lecsökkentették a tej átvételi árát és megszigorították a tejminőségi követelményeket. Igyekeztek ellehetetleníteni a kisüzemi tejtermelést és ezzel helyet csinálni a piacon a nagyüzemben (gyakran külföldön) előállított tejnek. A bihari térség legnagyobb tejfeldolgozója, a Hajdútej Tejipari Részvénytársaság 1997-től bevezette az átvett tej komplex minőségi osztályozását.⁴² Az egyes minőségi fokozatok között jelentős árkülönbséget szabtak meg, csak az első osztályú és extra minőségű tej termelése fedezte az előállítás költségét. Az alacsonyabb minőségű tejért annyira keveset fizettek, hogy az nem biztosította a bekerülési költségeket sem és fel is függeszthették miatta az átvételt. A szigorú minőségi előírásokat azonban nem követte a tejárok következetes alakulása. A táblázatból kitűnik, hogy a szigorú tejminősítési eljárások ellenére 1998-ban jelentősebben növekedett az osztályon kívüli, mint az extra tej átvételi árfolyama.

³⁸ Bihari Táj Kft. vezetője 2011. Csökmő

³⁹ Bihari Táj Kft. tagja 2011. Csökmő

⁴⁰ Azok, az anyagi bázisukat, munkájukat veszítő, koruk, vagy képzettségük okán a társadalom peremére sodródott, szociális ellátásra vagy nyugdíjra kényszerülő tömegek, akik egész korábbi életük vonatkoztatási pontjait veszítették el.

⁴¹ ASSMANN, Jan 1999. 83–84.

⁴² Az új feltételrendszert az Állat-egészségügyi Szabályzat kiadásáról szóló 41/1997. (V. 28.) számú FM rendelet 743.§ (4) bekezdésében foglalt előírások határozzák meg.

Minőség	Tejár, Ft/l	
	1997	1998
Extra	47	55
I. osztályú	45	52
II. osztályú	36	45
III. osztályú	34	43
Osztályon kívüli	31	41

A meglehetősen költséges komplex vizsgálatot csak nagyobb tejtételekben végezték, településenként a teljes tejmennyiség minőségét összességében és nem termelőnként ellenőrizték. Így az ingadozó tejminőség miatt a jó minőségű tejet termelő gazdaságok is veszteségesekké váltak. Ez a folyamat oda vezetett, hogy a térség minden tejcarnoka (pl.: Ujiráz, Csökmő, Magyarhomorog) felszámolásra került. A feltételrendszer megszigorításának hatására a kistermelők piaci szerepe megingott, egyre több gazda hagyott fel a tejtermeléssel és a tehéntartással.

Térségi szerep, önkormányzati integráció

Ennek a jövedelemforrásnak az elvesztése a körösszakáli családok negyedét érintette volna, mert 150 tehenet tartó 60 család élt tejtermelésből. A felszámolás azzal a veszéllyel fenyegetett, hogy a halmozottan hátrányos helyzetű, csekély munkavállalási alternatívát nyújtó településen az országosnál magasabb helyi munkanélküliségi ráta tovább emelkedik. A magukra maradt forráshiányos kisgazdaságok számára az érdekvégyesítés egyetlen kínálkozó lehetősége az öszszefogásban rejlett. Megoldást azonban nem tudott nyújtani a rendszerváltás folyamatában fellazul lokális kapcsolati háló, nem jöttek létre a helyi társadalom által mozgatózott belső szerveződések.

A szorult helyzetből az önkormányzat kínált kiutat, a település tejtermelő gazdaságainak integrálásával. A helyi vezetés elsődleges célja Körösszakál népességmegtartó erejének növelése volt a piacépes családi kisüzemek létrejöttének segítségével.

A tejtermelő gazdák összefogására az önkormányzat termelői csoportot hozott létre. Az anyagi feltételek megteremtésével és a termelés koordinációjával próbálta biztosítani a termelés minőségi feltételeit és a felvásárlóval szemben egységesen érvényesíteni a kistermelők érdekeit. Hosszú távon pedig a meglévő gazdasági tradíciókra épülő ágazat, a kisüzemi tejtermelő állattartás életben tartásával igyekezett munkalehetőséget teremteni a térség lakossága számára.

Technológiaváltás, szövetkezetépítés

A versenyképesség biztosításához a higiénikus fejtés, tejhűtés és tárolás új szigorúbb feltételrendszerének kellett megfelelni. Mindez elsősorban technológiaváltást tett szükségessé. A tejtermelés korszerűsítése új tejház építését, új hűtőrendszer kialakítását, nyilvántartott, nemesített állatállományt igényelt. A termelőknek azonban sem megfelelő szaktudásuk, sem anyagi forrásuk nem volt. Az önkormányzat egyszerre mozgósította a gazdasági, kapcsolati, politikai tőkét.

jét, a település újfajta termelési szisztémájának kialakításához.⁴³ A gazdaságokba kannás tejhűtő berendezéseket helyeztek ki. A gazdák tanfolyamokon sajátíthatták el a berendezések kezelését és a tejtermelés higiéniai előírásainak betartását. Annak ellenére, hogy a higiénikus tejtermelés feltételeit leginkább gépi fejéssel lehet hatékonyan megvalósítani, ebben az időben még akadtak olyan gazdák is, akik kézzel fejtek. A tejkezelésről az önkormányzat gondoskodott miközben a program a termelőktől minőségi, extra vagy első osztályú tej termelését várta el. Tejsarnokot építtetett, a Debreceni Agrártudományi Egyetem szakértőinek bevonásával korszerű tejkezelési technológiát állított rendszerbe,⁴⁴ és magára vállalta az integrátor szerepét is.

A program tovább bővült, amikor a Munkaügyi Központ önfoglalkoztató programja is bekapcsolódott. A résztvevők az önfoglalkoztató támogatásból leginkább állatot vettek. Olyan gazdák láttak lehetőséget ebben a formában, akik saját földterülettel rendelkeztek és így önerővel megtermelve biztosítani tudták az állatok takarmányellátását.

1999. január 12-én 86 alapító taggal alakul meg Körösszakálban a „Körös-Körül” Összefogás Szövetkezet. Az igazgatótanács elnöke Samók Gyula polgármester volt, tagjai pedig a tejtermelő gazdák lettek. Az önkormányzat alapvetően a helyi gazdaságok termelési esélyeit igyekezett megteremteni, ám rövidesen több környező településről is kapcsolódtak tejtermelők, így 124 körösnagyharsányi, magyarhomorogi, körösszegapáti, bedői gazda is. A körösszakáli szövetkezetben szívesen láttak minden csatlakozó gazdát, mert, még így is csak az egyharmadát használták ki a beállított tejhűtő berendezésnek.

A Körösszakáli gazdálkodási forma gyorsan elterjedt az egész országban. 1998-ra már 61 településen 158 gazda 1664 tehene volt hasonló gazdálkodási szisztéma részese.⁴⁵

Szövetkezés, mint politikai program

„A Körös-Körülnek sokkal nagyobb volt a híre, nagyobb volt a csinnadratta az első időszakban.”⁴⁶ A program jelentős propagandát kapott, a körösszakáli szövetkezetben sokan az életképes gazdaösszefogás példáját látták. Azt a stratégiát, amely a talpraállás első jele és lehetősége a kisgazdaságok rendszerváltozás utáni összeomlását követően. Ez a gazdálkodási modell megfelelt az éppen hatalomba kerülő Független Kisgazda Párt ideológiájának, amely kisgazdaságokba szervezeten képzelte el a magyar mezőgazdaság jövőjét. Olvasatukban a körösszakáli példa azt bizonyította, hogy „... a magyar paraszt képes az EU-követelményeknek megfelelő modern tejjgazdálkodásra.”⁴⁷ Ugyanakkor a körösszakáli szövetkezet irányítási struktúrája új alternatívát kínált, a rendszerváltozás után átalakult önkormányzatiság szerepkörét a gazdaság működtetésének lehető-

⁴³ CSITE András 1999.

⁴⁴ Dairy Cool rendszerű kannás tejhűtő berendezést és 5000 literes ZD 6-019 típusú tejhűtőt vásároltak

⁴⁵ ÁT Kft. 1998.07. 28-i teljesítményvizsgálati adatsorából

⁴⁶ Tejtermelő gazda 2011. Körösszakál

⁴⁷ Bánk Attila az FKGP frakcióvezetője (NAGY Ottó szerk. 1999. 5)

ségével tágitotta. Kiterjesztette a lokális szintű politikai elit illetékességét a gazdaságirányítás és integráció területére is.

A termelői összefogás fontos feladatának tekintette a piaci függés felszámolását. Ehhez hosszútávon tejfeldolgozó üzem létesítését tervezte, ahol a tagok által megtermelt alapanyag feldolgozásával biotermékek helyben történő gyártását tűzte ki célul. A tervek szerint az előállított termékeket közvetlenül értékesítették volna kikerülve a feldolgozói a felvásárlói és a nagykereskedői kört, így lényegesen magasabb haszon elérésére számíthattak. A szövetkezet akkori vezetése központi telephely kialakítását is tervezte, amelyen többek között saját terményszárítóval biztosították volna az egységes biotakarmány-ellátást, amely megteremthette volna a biotej-előállítás lehetőségét.⁴⁸

A szövetkezet számára bevételt jelentett a tagság által fizetett tagdíj. A tagság feltétele 6000 Ft tagi részjegy megvásárlása, vagy a leadott tejből levont 3–4 Ft-os befizetés volt. 30 részjegynél többet nem lehetett venni. Több adatközlő is hangsúlyozta, hogy a vezetés méltán fontos döntései mellett viszonylag kevesebb szó esett a termelők közreműködéséről., ...*óriási áldozatokat hozott mindenki, az a 70 termelő is, aki vállalta, hogy a literenként lead négy forintot, hogy itt legyen egy csarnok kiépítve.*⁴⁹

Alkalmazkodás vagy lavírozás

A termelés a kilencvenes évek végére futott fel, rövidesen annyira megnövekedett, hogy az 5000 l-es tejhűtő kapacitása már kevésnek bizonyult. Az ambiciózus indítást azonban nem követte kiteljesedés. A megalakult szövetkezet igyekezett kihasználni a kínálgó pályázati lehetőségeket. A bevételek egy részét gépesítésre fordították. Ebben az időben jelentős összeget fizetett az állam a foglalkoztatásért.⁵⁰ A szövetkezet ennek a lehetőségnek a kihasználásával alkalmazott tizenhárom főt (csarnokosokat, inszeminátort, traktorosokat, portást stb.). Ez a döntés később túlvállalásnak bizonyult. „*ennek a pénznek helye volt, erre a pénzre szükség volt, a 13 emberre nem biztos*”⁵¹

Rövidesen működési nehézségek merültek fel, aminek az áthidalására másik szövetkezetet alapítottak *Körösi Gazdálkodók Tejszövetkezet* néven 2002-ben, és ebbe mentették át a tejtermeléshez kapcsolódó üzembrészt. Az átalakulást követően egy újabb fellendüléssel kecsegtető pályázati lehetőség kínálkozott, amit szintén ki akartak használni. Az elképzelések szerint a pályázat elnyerése lehetőséget biztosított volna egy tejfeldolgozó üzem létrehozására, amelybe a bihari térség területéről tejszállító autókkal hordták volna be a megtermelt tejet. A regionális szintű elképzelés megvalósításához azonban a korlátozott lehetőségekkel rendelkező szövetkezeti formát át kellett alakítani. 2003-ban jött létre a *Bihar Térsége Tejszövetkezet*, amely termelői csoportként már regionális szinten tudta összefogni a termelőket. Bár a tejszállítás és a szárító megvalósult, végül is

⁴⁸ NAGY Ottó (szerk.) 1999. 54.

⁴⁹ Tejtermelő gazda 2011. Körösszakál

⁵⁰ Alkalmazottanként egy millió forintot fizettek a munkálatónak.

⁵¹ Körösszakáli agrárszakember 2010.

az egyik legfontosabb elem, a tejfeldolgozó üzem kimaradt a pályázatból. A tejszövetkezet napjainkig működik, de egyre kisebb. 2011 elején 20 termelőt fogott össze és a napi tejtermelés már csak 900 liter volt.

A hanyatlás és a sikertelenség okai

Kétség kívül a tejtermelő szövetkezet létrehozása a lokális társadalom lakói számára több előnnyel járt. A munkanélküliséget hagyományos munkaforma támogatásával enyhítette. Rendszeres árbevétel biztosított a termelőknek, így nem igényelte a korábban havi fizetésből élők számára a jövedelemelosztási szokásaik átalakítását. Több település termelőinek összefogásával segítette a települések közötti kooperációt.

A sikeresnek induló szövetkezés hanyatlásának indoklására többféle magyarázattal szolgáltak a helybeliek. Az interjúalanyok közül sokak szerint az jelentette a problémát, hogy nem sikerült végig vinni az eredeti elképzeléseket, mert a program hosszú távú céljainak megvalósulása teremthette volna meg a működés egyensúlyát. *„Az összefogást az ölte meg, hogy nem sikerült elérni a kitűzött célokat. Ez a helybetopogás körülbelül öt éve zajlik.”*⁵²

A gazdálkodók tejtermeléshez fűződő motivációját a jövedelmezőség határozza meg, a tej ára alapján döntenek el, hogy megéri-e tejet termelni. Azonban egy tejelő tehenállomány kialakítása hosszadalmas és költséges dolog, ezért a tejtermelők csak a legvégső esetben válaszolhatnak a tej árának ingadozására tehenállományuk csökkentésével. *„... ezért vért kellett izzadni, mert aki életben tudott maradni az volt olyan, hogy háromszor is állományt kellett cserélni, vagy struktúráját kellett váltson, vagy genetikát váltott, mert így tudott életben maradni.”*⁵³

Gyakran olyan hosszabb periódusokat is át kell vészelnük, amikor a tej előállításának költsége magasabb, mint az átvételi ára. 2010 végén 76 forintot fizettek az extra minőségű tejért, de Köröszakálban a tejszövetkezeti tagokhoz a szállítási és működési költségek levonása után literenként csak 64 forint jutott el. Ugyanakkor 2010 végén a legszigorúbb takarékoság mellett sem lehetett a tej előállításának önköltségét 70 Ft alá szorítani és már látható volt, hogy a jelentősen megemelkedő kukorica árak miatt (6000 Ft/mázsa) a tejtermeléssel járó veszteség tovább növekszik. A gazdaságtalan termelést a paraszti tradíciókból jól ismert eszközökkel, önkiszákmányolással, a befektetett munka kalkulálatlan voltaival lehet ideig-óráig ellensúlyozni. A termelő szféra és a háztartás összeolvadása is lehetőséget nyújt a veszteséges időszak átvészelésére.⁵⁴

A fiatal generáció körében azért sem népszerű a tejtermelés, mert az életmód változásával felértékelődő szabadidő és saját munkaráfordítás kalkulálásával már nem tűnik vonzóknak a tejtermeléssel elérhető bevétel. Egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy a folyamatos, mindennapi elfoglaltsággal járó tehenápolás leginkább a létfenntartás fedezésére elegendő, vagy nagyon alacsony életszínvonalat

⁵² Agrárszakember 2010. Köröszakál

⁵³ Tejtermelő gazda 2011. Köröszakál

⁵⁴ GÁBOR R. István 1994. 709–719.

nyújt., itt hajnaltól éjszakáig dolgozni kell. Régen a parasztembernek nem volt ilyen problémája, mert az volt a dolga. Neki nem volt gond, hogy minden reggel fel kellett kelnie a sajátjához, de ahogy az emberek változnak ez igenis teher lett számukra, hogy nincs se szombat, se vasárnap, se karácsony, se szilveszter...⁵⁵

Egyes adatközlők a tejszövetkezet szétesését éppen ezért a fogyasztói társadalomban kiteljesedő életformaváltásban látták, amelynek hatására átalakultak a fogyasztási szokások. A megnövekedett igények kielégítésére egyre kevésbé volt elegendő csak a tejtermelésből beszerezhető jövedelem.,, ...*megnövekedett az emberek igény szintje a Trabantot Suzukira kellett cserélni.*⁵⁶ Voltaképpen a szocialista érában is kiegészítő jövedelemként, a második gazdaságban volt rentábilis a tejtermelés, ezért főfoglalkozásként, a fogyasztói társadalom életvezetési keretei között a megélhetésre különösen alkalmatlannak bizonyult.

Miután nem érezték arányban a befektetett munkát és az elért nyereséget sokan felhagytak a tejtermeléssel. „*Ezek az emberek nagyon sokat dolgoztak, de nem gazdag emberek.*”⁵⁷ Ezt leghamarabb a tejszövetkezetbe önfoglalkoztató program keretében bekapcsolódó termelők érzékelték, mert a rendelkezések értelmében ők öt évig nem vállalhattak más munkát. Ezért a tartási kötelezettséget vállalók jelentős része, ahogy véget ért a szerződéses időszak, igyekezett kilépni a szövetkezeti keretből. Többen a mezőgazdaság más, kevésbé intenzív élőmunka-ráfordítás mellett nagyobb jövedelmezőséggel kecsegtető ágazataival próbálkoztak. Néhányan áttértek hízómarhatartásra. Volt olyan gazda is, aki kihasználva az Európai Unió csatlakozás előtti, alacsonyabb földárakat, a felfejlesztett 10–20 tehenes állományát eladta és földet vásárolt belőle. 2006 és 2008 között a napi 5000 l-es termelés 2500 l-re csökkent, és szinte csak azok a termelők maradtak meg a szövetkezetben, akiknek volt más jövedelme is.

A külső piaci hatások mellett a tejtermelő gazdaságok belső szerkezetére ható tényezők is ott szerepelnek a vállalkozások felszámolásának okai között. Ahol a családtagok is részt vettek a termelésben, meghatározó a család létszámának és a családtagok egyéni életvezetési modelljének alakulása. A megváltozó családlétszám, a családtagok munkabírása, részvételük a gazdálkodásban is hat a termelés intenzitására. Azoknál a termelőknél, akik a kilencvenes évek végén a tejszövetkezet alakulásakor még intenzíven fejlesztették a gazdaságukat, az elmúlt évek során többnyire változott a gazdálkodás struktúrája, a háztartás és a termelés aránya és intenzitása. Olyan ciklusba ért családi gazdaságuk, amelyben a munka és fogyasztás már kisebb munkaráfordítással is egyensúlyban tartható.⁵⁸

Például egy adatközlőm 2008-ig intenzíven, napi 130 liter tejet adott le és ezzel a mennyiséggel a tejszövetkezet termelési struktúráján belül „közepesnél erősebb” termelőnek számított. A tejtermelés mellett folyamatosan volt munkahelye. Az állatállomány takarmányszükségletének jelentős részét saját tulajdonú 30 ha-os területén termelte meg, amelynek fele gyep, fele szántó volt. Az intenzív tejtermelésből származó jövedelmet lányai taníttatására fordította, mert el

⁵⁵ Gazdálkodó 2010. Magyarhomorog

⁵⁶ Mezőgazdasági szakember 2011. Körösszakál

⁵⁷ Mezőgazdasági szakember 2011. Körösszakál

⁵⁸ CHAYANOV, Alexander V. 1966. 53–55.

szerette volna kerülni, hogy gyermekei diákhitel felvételére kényszerüljenek. Miután két lánya befejezte felsőfokú tanulmányait, visszafogta a termelést. Az állattartáshoz fűződő erőteljes motivációja ellenére is úgy döntött, hogy felhagy az intenzív tejtermeléssel.

A tejtermelés nyereségességét jelentősen meghatározza a családi jövedelemstruktúrában betöltött súlya és szerepe. Arra is akad példa, hogy a tejszövetkezetben veszteséget termelő gazdaság, kiegészítő jövedelemként, feketegazdasági eszközökkel működtetve nyereséges.

Egyik interjúalanyom évekig tejtermelésből igyekezett megélni. Az alacsony jövedelmezőség miatt 2010-ben munkahelyet keresett. A közeli városban egy 80 alkalmazottat foglalkoztató állami cégnél lett biztonsági őr. Korábbi tehénállományát azonban nem számolta fel, csak lecsökkentette. Napi 60 liter tejet termel és feldolgozza. Sajtot, túrót készít és a munkatársai körében értékesíti. Így már egy liter tej előállításán 130 Ft-ot keres. Valójában a gazdálkodásnak alárendelt munkavállalással nem csak biztos állami jövedelemhez, hanem állandó kiterjedt vevőkörhöz jutott. A főfoglalkozás nyújtotta vevőkör megeremelésével jól jövedelmező mellékfoglalkozássá tette a korábban éppen csak a létminimumot biztosító tejtermelést. Önálló tejtermelő-gazdaként saját rendszeres vásárlókört nem tudott volna kialakítani. Ugyanakkor a „több lábón állás” hagyományos paraszti modelljét adaptálva és új elemekkel kibővítve tudja működtetni alkalmazott termelési stratégiáit.

Összefoglalás

A rendszerváltást követően a korábbi termelőszövetkezetek döntő többsége megszűnt, csak töredékük maradt fent valamilyen társulási formába szerveződve. Ugyanakkor még meglehetősen kevés az újfajta termelési és értékesítési szövetkezetek száma. Így a 21. század elején a magyar mezőgazdaságot az egyéni vagy családi vállalkozások túlsúlya jellemzi. A gazdálkodás individualizálódó jellegét gyakran elfedi, hogy különböző társulási formák keretei között tevékenykednek. Mindhárom forma esetében meghatározó kérdés, hogy gazdasági tevékenységét hogyan integrálja a helyi társadalom működésébe. Kétség kívül a lokális társadalmak tagjaiból építkező szövetkezetek, társulások kedvezőbb lehetőséget teremtenek a csoportérdekek érvényesítésére, de jelentős szerepük lehet a lokális identitás építésében is.

Vizsgálati terepemen, a dél-bihari régióban alig akad olyan jelentős gazdasági potenciállal rendelkező vállalkozás, amely a korábbi téeszek gazdaságszervezeti szerepét és ezen keresztül a helyi társadalom belső kohéziójának újrateremtését fel tudná vagy fel akarná vállalni. A gazdasági szereplők üzleti szempontjából döntenek, és így nem érdekeltek a helyi társadalom működésének támogatásában, a társadalmi vagy hatalmi struktúrák pedig forráshiányosak.

A csökmői Bihari Táj Kft. tevékenységét a kettősség jellemzi. Egyrészt jogelődje, a Dózsa Termelőszövetkezet háttájit segítő hagyományait követve támogatja a helyi kisgazdaságokat, másrészt fennmaradását óvatos és rugalmas, de teljesen modern piacorientált vállalkozói tevékenységének köszönheti. Annak ellenére, hogy a törvényi szabályozás a rendszerváltás óta folyamatosan hátrá-

nyos helyzetbe szorítja,⁵⁹ a Kft. vezetése megtanulta kihasználni a privatizáció gyengeségeit is. Felismerték, hogy a magánosítás gyakran olyanokat juttatott földvagyonhoz, akik valójában nem akarnak földműveléssel foglalkozni, így nagy bérelhető területek állnak rendelkezésre. A Kft. termeléshez fűződő viszonyában a helyi földvagyon és a kisgazdaságok integrációja terén egyaránt a társulás vezetésének lokális identitása fogalmazódik meg.

Körösszakál önkormányzata a hiányzó lokális gazdaságszervező szerep felvállalására tett kísérletet a Bihar Térsége Tejszövetkezet létrehozásával. Mint térségi szervező erő, a politikai, a társadalmi és a gazdasági tőke együttes működtetésével próbálkozott. Bár nem tekinthető elsődleges célnak, mégis gazdasági alapon összehangolta több település termelőit, elősegítette a települések térségi kohézióját. A Bihar Térsége Tejszövetkezet leépülése ugyanakkor jelzi, hogy az életképesség mértéke nem abszolút és változatlan. A környezet határozza meg, mi számít életképesnek, ezért a tevékenységi formák folyamatos változását és alkalmazkodását, a gazdasági társadalmi környezet állandó kontrollálását kívánja meg a rentábilis működtetés, mert egy szervezeti forma virulenciáját a körülötte kialakuló gazdasági, politikai és kulturális összefüggés-rendszer adja.⁶⁰

Kétség kívül a szocialista érában létrejött termelőszövetkezetek nem feleltek meg a piacgazdaság feltételeinek, ám ezek a szövetkezetek a helyi viszonyokhoz, hosszú kísérletező időszak alatt alkalmazkodtak. Az átfogó privatizáció és piacosítás révén felszámolt formák helyére az Európai Unióból átvett modellek lépnek, amelyeknek azonban szintén hosszú évekre lesz szükségük, hogy adaptálódjanak a helyi viszonyokhoz, mert az erőforrások egyedi helyzethez alkalmazott felhasználása nem választás, hanem sokkal inkább szükségszerűség.

IRODALOM

ASSMANN, Jan

1999 A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrában. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 83–84.

BÉRES Csaba – SÜLI-ZAKAR István

1990 Bihar. Térbeli hátrányok – társadalmi problémák. Debrecen – Berettyó-újfalú

BOURDIEU, Pierre

1986 The Forms of Capital. In: Richardson J. G. (szerk.): Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education. (New York, Greenwood Press) 241–258.

BRUSZT László – STARK, David

1996 Vállalkozói tulajdonosi hálózatok a kelet-európai kapitalizmusban. Közgazdasági Szemle, XLIII. évf., március 183–203.

⁵⁹ A rendszerváltozás során a mezőgazdasági nagyüzemek hegemoniája a tulajdonviszonyok átalakulása miatt, törvényi úton és nem versenyhelyzetben szűnt meg.

⁶⁰ GRABHER, Gernot – STARK, David 1996. 749.

BURGERNÉ GIMES Anna

- 2003 Földhasználati és földbirtok – politika az Európai Unióban és néhány csatlakozó országban. *Közgazdasági Szemle*, L. évf., 9. 819–832.

CHAYANOV, Alexander V.

- 1966 [1925] *The Theory of Peasant Economy*. (Szerk.: D. Thorner, B. Kerblay, R. E. F. Smith.) Homewood, Illinois

CSITE András

- 1999 Gazdasági rendszerek és társadalmi folyamatok a poszt szocialista vidéki átalakulásban. In: Borsos Endre – Csité András – Letenyei László (szerk.): *Rendszerváltozás után. Falusi sorsforduló a Kárpát-medencében*. MTA Politikai Tudományok Intézete–SZÁMALK Kiadó. 151–172.

FARKASNÉ FEKETE Mária

- 1999 A földhasználat és az agrárpolitika összefüggése az Európai Unióban. Angliai tapasztalatok. Mezőgazda Kiadó, Budapest

GÁBOR R. István

- 1994 Kisvállalkozás Magyarországon. Virul vagy satnyul? (Történeti és kontextuális meghatározottságok összehasonlító nézőpontból). *Közgazdasági Szemle*, XLI. évf., 7-8. 709–719.

GRABHER, Gernot – STARK, David

- 1996 A szervezett sokféleség – evolúcióelmélet, hálózatelemzés és a poszt szocialista átalakulás. *Közgazdasági Szemle*, XLIII. évf., 9. 745–769.

KUCZI Tibor

- 2000 Kisvállalkozás és társadalmi környezet. Replika Kör, Budapest

KUCZI Tibor – MAKÓ Csaba

- 1996 *Towards Industrial Districts? Small-Firm Networking in Hungary*. G. Grabher – D. Stark (eds.): *Restructuring Networks in Post-Socialism*, Oxford: Oxford University Press, 176–189.

LACZKÓ András

- 2005 Földhasználat, földtulajdon Magyarországon. In (szerk.: Kovács László Miklós): *Szakmai füzetek Magyar Agrárkamara, Szaktudás Kiadó Budapest*,

LOVAS KISS Antal

- 2006 *Piaci túlélés – kisüzemi lavírozás*. *Studia Folkloristica et Ethnographia* 49. Debrecen
- 2007 „Itt már nem férfi és nő szerepről, hanem pénzről van szó” A rendszerváltást követően kialakult két sajátos női szerep: A családfenntartó nő és a vállalkozó felesége. In (szerk.: Ujváry Zoltán): *Az Alföld vonzásában. Tanulmányok a 60 esztendő Novák László Ferenc tiszteletére*. Az Arany János Múzeum Közleményei XII. Nagykőrös–Debrecen. 193–204.

MACFARLANE, Alan

- 1993 *Az angol individualizmus eredete*. Századvég Kiadó- Hajnal István Kör, Budapest

NAGY Ottó (szerk.)

- 1999 Higiénikus tejtermelés a kisgazdaságokban. Egy lehetséges út – Körös-szakál Mezőgazdasági Szaktudás Kiadó Bp.

PALÁDI-KOVÁCS Attila

- 1977 Munkaerő és munkaszervezet a magyar parasztok rétgazdálkodásában. Népi Kultúra- Népi Társadalom X. 103–137.

RÓNA-TAS Ákos

- 1994 The First Shall Be Last? Entrepreneurship and Communist Cadres in the Transition from Socialism. *American Journal of Sociology*, 100 (1), 40.69.

SZELÉNYI Szonja – SZELÉNYI Iván – KOVÁCH Imre

- 1995 The Making of the Hungarian Post-Communist Elites: Circulation in Politics and Reproduction in the Economy. *Theory and Society*, (24) 5, 697–722.

HARCSA István – SZELÉNYI Iván – KOVÁCH Imre

- 1994 A poszt szocialista átalakulási válság a mezőgazdaságban és a falusi társadalomban. *Szociológiai Szemle*, 3. 15–44.

WOLF, Eric R.

- 1966 Kinship, Friendship, and Patron-Client Relations in Complex Societies. in Banton, Michael (ed.): *The Social Anthropology of Complex Societies*. ASA Monograph 4. London: Tavistock Publications. 1–20.

Gecse Annabella

A RENDSZERVÁLTÁS UTÁNI SZÖVETKEZÉSI FORMÁK AZ ELTÉRŐ ADOTTSÁGÚ GÖMÖRBEŒ ÉS MÁTYUSFÖLDÖN

Konferencia előadásom és jelen tanulmányom témáját olyan kutatási eredményekből merítettem, amelyeknek valójában nem a szövetkezetek, szövetkezési formák vizsgálata volt az alapvető célja. Mind a Mátyusföldön¹, mind Gömörben nagyjából 2001 óta foglalkozom valamelyest a családi gazdaságok jellegzetességeinek, típusainak rögzítésével, az 1989 utáni új lehetőségek és korlátok hatásával. Ennek kutatása során lépten-nyomon felbukkan a szövetkezés mint lehetőség kérdése. Egyrészt a gazdálkodás hatékonysága, mérhető haszna, piackereső lehetőségei, társadalmi megbecsültsége kapcsán, másrészt a múltra – ebben az esetben az 1989 előtti, sokhelyütt ún. tsz-korszakra – való visszautalás állandó kényszere miatt. Minden, a jelenlegi családi gazdaságok miatt megszólított beszélgetőtársam szükségét érezte, hogy az életformaválasztás okait az időrendiséghez igazított gyökerek – következmények koordináták mentén magyarázza. A múlt fogalmába mindenképpen beletartozik a rendszerváltást követő privatizáció, de az esetek nagy többségében a tsz-gazdálkodás korszaka is, főként azok megszűnése miatt, illetve néhány esetben, természetesen a legidősebb korosztálynál, a tsz-szervezés, az 1950-es évek is. A gazdálkodást életformaként választó emberek, családok a szövetkezetekről, azok szerepéről legtöbbször az egész település életlehetőségeit tekintve beszéltek, a jelenből nézve a közelmúltat értékelték azok szerepét és jelenlegi hiányukat.

A két kistáj maximálisan eltérő adottságai ellenére előrebocsátható, hogy a mátyusföldi és gömöri gazdálkodással foglalkozók közös jellemzője, hogy jelenleg a szövetkezésnek még a gondolatát is távol tartják maguktól. Rövid írásomban leginkább arra a kérdésre kerestem választ, hogy honnan, milyen nézőpontból, milyen tapasztalatok birtokában ítélik meg azt a kérdést, mi húzódik a szövetkezés elképzelésének megítélése mögött.

Magyarországon az 1989-ben kezdődő, a mezőgazdaságot is újrendező időszak mára a kutatás figyelmének fókuszába került. A témával foglalkozó néprajzi (és más jellegű) szakirodalom egy jelentős része köti össze a magángazdaság újraindulását az azt megelőző, a szocialista államrendben megtúrt „háztáji-zással”, a földhöz, a mezőgazdasághoz való kötődés olykor rejtettebb, majd

---

¹ Mátyusföldi gyűjtésemet a Fórum Kisebbségkutató Intézet által szervezett kutatás résztvevőjeként, annak szervezett keretei között végeztem. „A két Szeli a XX. században” című kutatási program több intézmény, kutató bevonásával zajlott. Eredményei az „Alsó- és Felsőszeli a 20. században I.” című kötetben, Szarka László és Tóth Károly szerkesztésében jelentek meg. A kötetben írások „... megélünk – jól élünk – tönkrementünk” címmel szerepel. SZARKA László – TÓTH Károly (szerk.) 2010., GECSE Annabella 2010.

1989-ben újra felszínre kerülő megnyilvánulásaival², nemegyszer a kutatást, több tudományágat egyaránt hosszú ideig foglalkoztató polgárosodás – elméletekkel,³ a Szelényi Iván nyomán „harmadik útnak” nevezett magyarországi változattal.⁴ A gazdálkodás létező formái a kutatási eredményeket is meghatározzák: kevés a ma létező és működő szövetkezet, tehát kevés az ezt célzó elemzés is, Magyarországon is, Szlovákiában is. Sokkal nagyobb tere van a családi gazdaságok kutatásának. Számptalan esettanulmány, elméleti – módszertani írásokkal kiegészítve látott napvilágot az utóbbi években.⁵ E tanulmányok állandó közös jellemzőjének tűnik számomra, hogy kiterjesztik figyelmüket az 1989 előtti időszakra, valamint felhasználják ugyan a friss mezőgazdasági összeírások adatait, de inkább hidat képeznek a hivatalos felmérések és a valóság között. A rendszerváltás utáni tulajdonrendezés már önmagában is produkált olyan jelenségeket, amelyek – helyszíni megfigyelés, „terepmunka” hiányában – a hivatalos nyilvántartások előtt rejtve maradnak. Magyarország és Szlovákia csatlakozása az Európai Unióhoz ebben a tekintetben pedig ismét olyan szakasz, amelyben az önmagában is változó gyakorlati gazdálkodás egy új keretbe kénytelen illeszkedni, amelynek azonban (összeírásainak, statisztikáinak) nincs elég „ablaka” ahhoz, hogy a valóság minden szelete és a „papír” mögött, alatt megbúvó arca megmutatkozhassék.

A két általam vizsgált vidék adottságai, a gazdálkodás, a szövetkezés szempontjából fontos jellemzők tekintetében is erősen eltérőek, és ez nem csupán a természeti környezet különbözőségében mutatkozik meg. Gaucsik István kutatásainak köszönhetően tudjuk, hogy a magyarországi vidékektől egész Dél-Szlovákiában eltérő múltú szövetkezetek alakításában, működésében már a 20. század első évtizedeiben is markánsak voltak a táji különbségek, a mai Szlovákia területének nyugati részei sokkal nagyobb mértékben voltak érintettek ebben. Gaucsik István Hunyadi Attila megfogalmazását idézi, aki a 20. század eleji szövetkezetalapítási hullámot „középosztályteremtő funkcióval” jellemezte.⁶ Az 1920-as években, az akkori Csehszlovákia magyarok lakta vidékein a szövetkezeti típusok közül a fogyasztási-és hitelszövetkezetek, a mezőgazdasági, ipari, valamint „kulturális” (pl. könyv- és lapkiadó) szövetkezetek voltak a legjellemzőbbek.

„A magyarság, mivel a déli agrárvidéken többen élt, és köreiben tovább éltek az 1918 előttről eredeztethető öröklött minták, illetve a nagy tapasztalattal rendelkező magyar szövetkezeti vezetők (például Nagy Ferenc) is a mozgalom rendelkezésére álltak, főképpen a fogyasztási szövetkezetek hálózatát tudta sikeresen kiépíteni és fejleszteni. Az első világháború után szlovákiai magyar szem-

² Pl. HANN, Chris 2005. , KOVÁCS Katalin – VÁRADI Mónika Mária 2005., KEMÉNY Márton 2003.

³ A polgárosodás fogalma, definiálása körül kialakult termékeny vitát áttekintően rendszerezi, tömören összefoglalja Csité András 1997-es tanulmánya. CSITÉ András 1997.

⁴ SZELÉNYI Iván 1992.

⁵ SZILÁGYI Miklós 2002, SCHWARCZ Gyöngyi – SZARVAS Zsuzsa – SZILÁGYI Miklós 2005.

⁶ GAUCSÍK István 2008. 72.

*pontból ez volt az egyetlen olyan típus, amely töretlen fejlődési ívet tudott felmutatni... .. A legjelentősebb magyar szervezeti hálózatot, a fogyasztási szövetkezetekét, 1925-től a galántai székhelyű Hanza Szövetkezeti Áruközpont alakította ki.*⁷

Gaucsík István, másokra is hivatkozva ugyanitt állapítja meg, hogy talán egyetlen hátránya az volt, hogy csak a magyarok lakta vidék nyugati részére terjedt ki, a középső és a keleti rész teljesen kimaradt belőle. Ahol működni tudott, „...a Hanza-tagság a jövedelmet, a vásárlóerő és az adózóképesség növekedését biztosította, fontos szociálpolitikai kedvezményeket, előnyöket nyújtott, emellett egy új, kisebbségi szövetkezeti identitást is jelentett.”⁸ Ez a jelenség az ország közepére eső Gömört is érintette, de korántsem olyan erővel, amilyennel a Mátyusföldet formálta. A következő politikai fordulat, az 1938 körüli időszakban a fogyasztási szövetkezetek számát illetően kiemelkedik a Galántai és a Vágsellyei járás. (Alsó – és Felsőszeli jelenleg a Vágsellyei járáshoz tartozik, de Galántához is olyan közel van, hogy vonzáskörzetébe esik.) 1936-ban a szövetkezetek száma a Galántai járásban volt a legmagasabb, 29, a hatodik volt a sorban a Vágsellyei járás. A tagok számát illetően is hasonló volt helyzet.⁹

„A nyugat – szlovákiai régió volt a szlovákiai szövetkezeti mozgalom központja. Az 1936-os statisztika szerint az összes fogyasztási szövetkezet 29,2%-a, a tagságának 36,4%-a itt tömörült. ... .. A legtöbb magyar szövetkezetet három járás területén találjuk (Dunaszerdahelyi, Galántai, Somorjai), a legtöbb magyar szövetkezeti tag négy járásban szerveződött (Dunaszerdahelyi, Galántai, Somorjai, Vágsellyei). A tagság tekintetében a magyarok több mint 9 ezerrel szárnyalták túl a szlovákokat. ... .. Korabeli szlovák vélemények szerint is a Hanza – irányítás alatt álló szövetkezetek vezetése szakszerű volt és mintagazdálkodást folytattak”¹⁰

Jóllehet, látszólag nincs köze ennek az időszaknak a rendszerváltás utáni szövetkezeti viszonyok alakulásához, a tereptapasztalatok azt mutatják, hogy a mai gazdálkodás gyökerei sok esetben idáig nyúlnak vissza, a gazdálkodók tapasztalataikat ebben a keretben is értelmezik. Az 1938-cal záruló korszak néhány jellegzetessége párhuzamával találkozunk az 1989 utáni Csehszlovákiában, de inkább a már önálló Szlovákiában. A vállalkozói környezetet és aktivitást vizsgáló tanulmányában Lelkes Gábor megállapította, hogy gyakorlatilag minden vállalkozástípus – Dél-Szlovákia-szerte – leképezi a nyugat – keleti lejtőt. A Dunaszerdahelyi járásban 66 lakosra jut egy vállalkozás, ez a legmagasabb dél – szlovákiai érték, míg a legalacsonyabbat a Rimaszombati és a Nagyrőcei járás – tehát az egykori Gömör – mutatja. Fontos hozzáfűzni, hogy az északi részhez viszonyítva Dél – Szlovákia egységesen lemaradást mutat.¹¹ A magángazdaságokat is ez a tendencia jellemzi. 2007-es adatok alapján, Lelkes Gábor szerkesztett adatsoraiból válogatva a következőket látjuk:

⁷ GAUCSÍK István 2008. 77.

⁸ GAUCSÍK István 2008. 78.

⁹ GAUCSÍK István 2008. 79.

¹⁰ GAUCSÍK István 2008. 79.

¹¹ LELKES Gábor 2008. 5.

A magángazdák számának alakulása az egyes járásokban¹²

ÉV	Vágsellyei járás	Rimaszombati járás	Nagyrócei járás
2001	207	622	82
2002	210	627	76
2003	216	414	54
2004	209	409	49
2005	198	387	46

Ugyanitt összegzi a szerző, hogy Dél- Szlovákiában „...az egyéni vállalkozások 5,3%-a magángazdaként tevékenykedik (szám szerint 4666, ami az országban tevékeny magángazdák 49,3%a). Országos viszonylatban a magángazdák részaránya 2,6%.¹³ A mezőgazdaságot, annak szövetkezési formáit is erősen érintő kis- és középvállalkozói szféra országos helyzetét úgy ítéli meg, hogy szlovákiai magyarokként szenvednek ezek a vállalkozók hátrányokat. Egyik okként említi, hogy a szlovákiai magyar vállalkozók a szlovákiai szlovák vidékeken élőkhez képest kevésbé jól informáltak. (Ezt a jelenséget 1998 előtről eredezteti, amikor a vállalkozási formát támogató intézményrendszer, a kifejezetten magyarelles kormányzás alatt kialakult. Ezt erősítette, erősíti az információáramlás csatornáinak egyre erősebb eltolódása az internet felé, amelyeknek szempontjából a teljes déli régió elmaradott. Sem a gazdasági környezet, sem az ott élők képzettsége nem lehetőségteremtő, hanem inkább visszahúzó erő.) Másik okként a vállalkozások jellegét említi, ugyanis azok nagyrészt manuális munkára tudnak csak épülni, alacsony az értékképző funkciójuk. (Ez is az 1990-es években gyökerezik, főként abban, hogy a privatizációból a szlovákiai magyar vállalkozók nem kis része kimaradt.)¹⁴

Ilyenek tehát – nagyvonalakban – a két vizsgált vidék gazdasági adottságai.

Gömör

Az egykori Gömör megye általam vizsgált vidékén – a Rimaszombat–Tornalja közötti részének déli sávjában – napjainkban gyakorlatilag kétféle szövetkezési forma fordul elő a mezőgazdaságban. Az egyik a „régí”, tehát a szocializmus idején keletkezett szövetkezetek továbbélő formája. A munkanélküliséggel, szegénységgel, vállalkozói kedv hiányával – mint láttuk az adatokból – országos viszonylatban is leginkább sújtott vidéken szerencséseeknek mondhatók azok a települések, amelyeken így vagy úgy, de működik ilyen „maradvány”. Szlovákiában is, mint Magyarországon, a rendszerváltás előtt szövetkezetként

¹² Forrás: LELKES Gábor 2008. 9.

¹³ LELKES Gábor 2008.11.

¹⁴ LELKES Gábor 2008. 13-14.

működő társulások, kényszerszövetkezetek 1989 után vagy hamar megszűntek, vagy többször is átalakultak, működési formát váltottak. Sok szövetkezetet érintett itt is, hogy a benne dolgozók akarata ellenére összekapcsolták azokat másokkal, vagy állami gazdaságokká alakították. Jelen tanulmányban nem térhetek ki részletesebben a működő szövetkezetek vagy egyéb formák gazdálkodásának jellemzőire, mindössze arra van mód, hogy megművelt területük nagyságával valamelyest jellemezzem azokat, saját gyűjtéseim adatai alapján.

Ma ezen a vidéken a legeredetibb formában – ez azt jelenti, hogy csak egyszer kényszerült átalakulásra – a sajoszentkirályi szövetkezet (Poľnohospodárske podielnícke družstvo so sídlom v Králi)¹⁵ működik, 2100 hektáron gazdálkodik, ebből 1900 a szántóföldje, 200 hektár a legelője. A rimaszécsi (Agrodružstvo Rimavská Seč)¹⁶ többször is átalakult, de működése folytonos, ma 2166 hektáron gazdálkodik, amiből 1109 a szántó. Sajólénártfalva szövetkezete is többször átalakult, ma (nem szövetkezeti formában) 1350 hektáron folytat gazdálkodást, amiből 1070 a szántó. Bottovo szövetkezete (Roľnícka spoločnosť)¹⁷ 2500 hektáron gazdálkodik, ebből 2000 a legelő. Ma ez a környék egyik legsikeresebbnek tartott szövetkezete. Érdekessége, hogy egy 1921-ben mesterségesen létrehozott, telepített faluban működik.¹⁸ 2010-ből nézve már beszélhetünk sok évtizedes gazdálkodói tapasztalatokról, de a többi településhez képest ez rövid idő. A tájhoz való másféle viszonyulás nem jelent hátrányt, a nagybirtokból kihalított településterület eltartóképessége máig nem szűnt meg.

Nem szövetkezeti formában, de folytonosan működnek olyan településeken kft-k, mezőgazdasági vállalkozások, amelyek lakosságát nem szippantották el a városok – pl. Méhi (Družstvo podielníkov Včelince)¹⁹. Ezeknek a települések életképességét erősen befolyásoló szerepük van, hiszen azokon belül – az iskolától, óvodától, polgármesteri hivataltól eltekintve – nemegyszer egyetlen munkaadói. Azok a középvállalkozások is ezekhez hasonlóak, amelyek esetében a tulajdonosok személye, mezőgazdaságban töltött évtizedeik jelentik a folytonosságot. Ennek talán legtipikusabb példája Hanva (Agrárius Chanava)²⁰.

A vidék sok településének életében egy olyan nagy mezőgazdasági vállalkozás, mezőgazdasági komplexum játszik szerepet, amely önállóan gazdálkodó szövetkezeteket szüntettet meg – beolvasztással – még az 1970-es években. A ma AGROS néven létező vállalkozás alapját az egykori Bátkai ÁG jelenti, amely 1976-ban kebelezte be a környező települések – Bakti, Baraca, Füge, Dulháza, Nemesradnót, Balogújfalu, Uzapanyt, Rakottyás – szövetkezeteit.²¹

¹⁵ [http://www.zoznam.sk/katalog/Priemysel-](http://www.zoznam.sk/katalog/Priemysel-polnohospodarstvo/Polnohospodarstvo/Polnohospodarske-druzstva/Banskobystricky-kraj)

[polnohospodarstvo/Polnohospodarstvo/Polnohospodarske-druzstva/Banskobystricky-kraj](http://www.zoznam.sk/katalog/Priemysel-polnohospodarstvo/Polnohospodarstvo/Polnohospodarske-druzstva/Banskobystricky-kraj)

¹⁶ [http://www.zoznam.sk/katalog/Priemysel-](http://www.zoznam.sk/katalog/Priemysel-polnohospodarstvo/Polnohospodarstvo/Polnohospodarske-druzstva/Banskobystricky-kraj)

[polnohospodarstvo/Polnohospodarstvo/Polnohospodarske-druzstva/Banskobystricky-kraj](http://www.zoznam.sk/katalog/Priemysel-polnohospodarstvo/Polnohospodarstvo/Polnohospodarske-druzstva/Banskobystricky-kraj)

¹⁷ <http://www.orsr.sk/vypis>

¹⁸ Bottovo az 1921-ben 447,1 hektárnyi határra telepített Gernyőpuszta (Gerňov) és 264 hektáron gazdálkodó Leánymező (Dievčenské pole) egyesítésével jött létre. SIMON Attila 2008. 236–237.

¹⁹ [//www.slovenskefirmy.sk](http://www.slovenskefirmy.sk)

²⁰ www.gemernet.sk/chanava

²¹ MÁCS József 1986.9.

Nincs most mód hosszabban foglalkozni ezzel, de az említett falvakban ez az erőszakos egyesítés volt a települések népességmegtartó képességének a halálos ítélete. Ezzel függ össze az is, hogy a vidéken a szövetkezeteket, még akkor is, ha erőszakkal hozták létre azokat, sikeres gazdálkodási formának tartják ma is, megszüntetésüket sajnálják, kudarcként élték meg. Ez a gazdaság 1976-ban 7700 hektáron gazdálkodott, ma is ennyit tart nyilván, de 1700 hektárt a tulajdonosok kimérettek, maguk művelik. (Azért nem lehet azt visszaigénylésnek nevezni, mert nem az eredeti tulajdont kapják ilyenkor vissza, mint Magyarországon sem, hanem az aranykorona-értékből ítélt pótföldeket kevesebb darabban.) Ebből a földmennyiségből 4510 ha a megművelt terület, amelynek egy része – 2935 ha – szántó, 1353 ha legelő. A szántó részeként tartják nyilván az 1970-es évek végén telepített, teraszos művelésre beállított gyümölcsöst és szőlőt, amely azonban ma nem terem, nem áll művelés alatt.

A szocializmus idejében gyökerező formák mellett létező másik, mezőgazdaságra épülő, valamennyire szövetkezést igénylő forma a családi gazdaság. Ilyen az életképesebb települések mindegyikén működik – pl. a nemesradnóti P.L. gazdasága, a rimaszécsi G. F.-é, a zádorházi B. Cs.-é, a dulházi S. S.-é. Valamennyinek közös jellemzője, hogy működtetik a szocializmus évtizedei alatt is a mezőgazdaságban dolgoztak, jellemzően szülőhelyükről sem mozdultak el. A szövetkezés gondolata annyiban érinti őket, hogy a gazdálkodás tulajdonképpen újraesztli a tágabb körű családot. Elhamarkodott kijelentés lenne ezt a vidék egykori nagycsaládos-hadas jellemzőivel határozott összefüggésbe hozni, de nem biztos, hogy független attól. Ezek a gazdálkodók a szövetkezésnek a kölcsönmunka-formáját is alkalmazzák – a nagy munkák idején. Ám azt, hogy a célszerűség, ésszerűség, a nagyobb haszon, a könnyebb beszerzés miatt szövetkezzenek – a családi és rokonsági kereteken túl – elképzelhetetlennek tartják.

Mátyusföld

A két mátyusföldi település, Alsó – és Felsőszeli szövetkezeteiket tekintve lényegesen különböznek egymástól. Alsószeliben ma is működik a szocializmusban alakult szövetkezet, többszöri átalakulás után, Felsőszeliben megszűnt.

A „szocialista típusú” termelőszövetkezetek 1949-ben alakultak. 1975-ben a két Szelei szövetkezeteit (a hozzájuk tartozó egykori majorokkal és a körtvélyesi szövetkezettel együtt) összekapcsolták. *„A társult gazdaságok a következő összterülettel rendelkeztek: Felsőszeli 2046, Alsószeli 1991, Dögös 421, Körtvélyes 91 hektár. Összesen 4751 ha.”*²²

Alsószeli

Az alsószeli ma (2006-os adat) saját bemutatkozó oldala szerint 1755,4 ha mezőgazdasági területen gazdálkodik, amelyből 276 ha saját tulajdona, 109,5 ha a szlovák állami földalap tulajdona, 207,5 ha-t az egyháztól, 1162,4 ha-t pedig

²² DANAJKA Lajos 1993. 178.

magánszemélyektől bérel.²³ A mai magángazdálkodók ezt a szocializmusban keletkezett szövetkezetet nem tartják pozitív jelenségnek.

Beszédes példája ennek a jelenleg 300 hektáron gazdálkodó P. F. véleménye, indoklása. Saját gazdaságának indításában az is szerepet játszott, hogy nemcsak családi hagyományból, hanem saját szerzett ismereteiből is merít, mezőgazdász a szakmája is. Ugyanakkor nagyon fontos szerepe van a nagyszülői mintának, 1895-ös születésű nagyapjának leginkább. Ő az 1920-as években a szeli gazdálkkal közösen, részvénytársaság formában gőzmalmot épített, hogy jobban tudják értékesíteni a termésüket. Ebben nem volt társtalan, sok gazda gondolkodott hozzá hasonlóan, de élére állt ennek a törekvésnek, mikor az egybeesett az országos iparosítási hullámmal. A részvénytársaság fő részvényese a dédnagypapa volt, ügyvezetője a nagyapa. A malmot 1948-ban államosították. A környék legnagyobb malma volt, P. F. emlékezete szerint 24 tonnás teljesítményű. A másik jelenség, amely szövetkezést igényelt, egy Szelitől távolabb eső terület birtoklása volt. Az alsószelei gazdáknak Alsóhatáron volt egy 336 hektáros közös legelőjük, sok részre osztva, amelyek közül egy-egy 35–36 ár volt. Természetesen szabályozták a kihajtható számosállatot (500 kg élő állat) és a kaszálható területet. *„Itt érdemes volt állattartással is foglalkozni, a két világháború között működött is, hentes is, konzervgyár is volt Alsószeleibe. Adtak is el, de fel is dolgoztak a húsból. Nagyon olajozottan működött a piackeresés, minden árujuknak kialakult a kereslete.”* Amit eladtak, a 20. század elején főleg, azt leginkább Bécsben, kisebb mértékben Pozsonyban. A nagyapa a bécsi tőzsdén kereskedett a liszttel, ezt bizonyosan tudja, és mind a három szükséges nyelvet is beszélte. A Galánta – Érsekújvár – Pozsony – Vágsellye vasútvonal is sokat segített az értékesítésben, ezen Sellye 6-7, Galánta 12 km, onnan már akárhová el lehet jutni. Tehát a földrajzi adottság is előnyére vált a településnek.

1946-ban 200-nál több családot telepítettek ki Alsószeleiből, ez meghatározta a gazdálkodást is. *„A húzó réteget elvitték.... ... A szövetkezet, mint elképzelés nem volt idegen és erőltetett Szeleiben, csak a kolhoz típus. ... ..Ha egy közösség önszántából szerveződik, maga dönti el, hogy mit akar, mi a jó neki, az szövetkezet, de ha jönnek az ukázok, a direktívák, az már nem szövetkezet, az kolhoz.... ...Egyébként a mezőgazdaság alaptermészetéből adódik, hogy a terület növelésével a befektetések hamarabb megtérülnek. A szövetkezet – ha saját akarat hozza létre – ilyen területnövelés, hasznos eljárás.”* Az 1950-es évek szövetkezetei, – P. F. szóhasználatával kolhozai – nem így jöttek létre, Alsószeleiben sem, hanem erőszakos módon.

Jóllehet, a szövetkezet működik ma is, ő a negatív tapasztalatai miatt – és meglévő anyagi erejének, szakismeretein alapuló önállóságának köszönhetően – nem tartja magára nézve jelenleg hasznosnak. Gazdaságát három állandó alkalmazottal családja működteti (minden családtag benne dolgozik). Azt azonban látja, hogy még az olyan erős gazdaságnak is, mit az övé, szüksége lenne, legalábbis némely területen az összefogásra. Leginkább a raktározás, tárolás ilyen probléma, amelynek legmegbízhatóbb eleme ma az intervenciós raktár. Saját magát és más gazdálkodókat is úgy látja e tekintetben, hogy nincs meg bennük –

²³ www.pddsaly.sk

már nincs meg – az ehhez nélkülözhetetlen bizalom. Ugyanezzel a problémával küzdenek a zöldségtermesztő L-ék, a zöldséget is, gabonát is termeszto Pa.-ék.

Felsőszeli

A szövetkezet Felsőszeliben, 1949-ben viszonylag könnyen jött létre – a belépési szándék tekintetében, ugyanis zömmel az 1947-ben Szelibe költöztek alapították. A mai helybeli (nem ezekből a családokból származó) szeli gazdálkodók, különösen M. Z. beszélgetőtársam szerint más volt a viszonyuk a földhöz, ugyanis ők csak két évig használták és birtokolták azokat a földeket, amelyekkel be kellett lépniük. A szövetkezeti tagok többsége közülük került ki, amit ez a speciális helyzet is megmagyaráz. Ezek a földek sok esetben nem is valóságos tulajdonként kerültek a szövetkezet használatába. Az áttelepültek „hoztak” is magukkal földet, azaz annyit kaptak az új lakóhelyen is, amennyivel az eredetiben rendelkeztek, de emellé ún. „pridel”-t, tkp. juttatott földeket is kaptak az államtól. Ezekért nem fizettek egy összegben, csak valamennyi illetéket. Hosszú idejük volt arra, hogy rendezzék a tulajdonjogot, de miután beléptek a szövetkezetbe, ez már egyáltalán nem állt érdekükben, hiszen nem maguk használták a földeket. *„Ilyen viszonyok között könnyebb volt belépni a szövetkezetbe.”* (Ebből 1991-ben, a tulajdonrendezés során adódtak problémák, amikor az áttelepítési hivatal irataihoz is vissza kellett nyúlni. Ez az egyik oka annak is, hogy a felsőszeli határban sok a nevesítetlen föld. A másik az, hogy sokan elköltöztek 1946–47-ben „fehér lap” nélkül is, leszármazottaik vagy ők maguk ma már, esetleg magyarországi állampolgársággal nem tudják, talán nem is akarják érvényesíteni tulajdonjogukat.) A szövetkezetnek bizonyos szempontból őse volt egy traktorállomás, 1949 körül. Először ez alakult, aztán a szövetkezet része lett.

Korábban gazdaszövetkezet-forma Felsőszeliben nem volt. Ilyen igény talán lett volna a gazdáknak, de a deportálások miatt nem valósulhatott meg. A legnagyobb gazdákat telepítették Csehországba is, Magyarországra is. A szövetkezet vezetői 1949-ben az áttelepítettek közül kerültek ki, de voltak közöttük olyanok, akik Tótkomlóson is nagygazdának számítottak. Tehát voltak gazdálkodói tapasztalataik. Felsőszelivel kapcsolatos emlékeik is voltak, ugyanis idénymunkára gyakran jártak ide, a dögösi Szold-szeszgyárba, de aratni is. Már ideköltözésükkor ismerték a szeli gazdákat az egyes családok gazdasági adottságait. *„Még nagygazdákat is könnyebb volt így beszervezni, ha nem régen kötődtek a földjeikhez.”* A tótkomlósiak választhattak, hová költöznek Csehszlovákia kijelölt helyein belül, tapasztalatból tudták, hogy Szeliben nagyon jó a föld.

Kezdetben a felsőszeli tsz is nehezen gazdálkodott, de hamarosan, már az 1950-es évek első felében igen sikeresre fordult. Ekkorra a falu, mint közösség is kissé összekovácsolódott. *„100-as tehénistálló, sertéstelep épült (ma is működőképes), az 1960-as évek elejére ... már komoly erőt jelentett és megélhetést is a falunak”.* 1975-ben egyesítették a két Szelet, Körtevényes szövetkezeteit (utóbbi eredetileg Szold – major volt) a Szold – szeszgyár helyén létesült állami gazdasággal. A forma szövetkezet maradt, ettől kezdve 4800 hektáron gazdálkodott.

A szövetkezet nagyon sokáig volt sikeres, de *„...már az 1970-es években olyan beruházásokba kezdtek, amelyekhez hitelre volt szükségük. Ezek a folya-*

matok éppen 1990-re értek be, akkor kellett volna törleszteni, de a fordulat miatt minden bizonytalanná vált. Tehát valójában nem kifejezetten a rendszerváltás tette tönkre, mert a hitelek ettől függetlenül keletkeztek ...”, mégis ez fordította kevésbé sikeresre, majd válságosra a helyzetét. „Nagyon pozitív jelensége volt a településnek, mindenkinek megélhetést biztosított, de a különböző állami „támogatások”, adókedvezmények miatt az egyéni anyagi gyarapodást is viszonylag könnyen tette lehetővé.” Ráadásul – a határok átjárhatatlansága miatt, azért, mert külföldi párhuzamot, mintát tkp. nem is láthattak – az emberek úgy élhették ezt meg, mint egyenesvonalú, nagyon gyors előrehaladást. „Ez a lendület vitte bele a szövetkezet vezetését is a különféle fejlesztésekbe. „Központi” dolgokkal bővítették a szövetkezetet, pl. egy központi műhely, amelyek a többi szövetkezet 1991-es kiválása, önállósulása után a felsőszelei egykori központ „nyakán maradt”. Ez a műhely 12 millió koronát ért, de nem működik.” Más bővítések, új ötletek sem feltétlenül voltak hasznosak, pl. a szőlő. 12 hektáron. 15 asszony dolgozott ezen a területen egész évben, ez nem volt nyereséges. A zöldség is az 1970-es években kezdődött, a szövetkezetben is, a magángazdaságokban is. 1968 után jelent meg a fólia, de ez a szövetkezetekre nem volt jellemző, csak a szabadföldi, kertészeti forma. Kb. 20 hektáron működött. Dögös volt az ennek megfelelő terület. (Ma M.Z. ezt a területet műveli, de nem zöldséget, hanem gabonát termeszt rajta.) A kertészet a palántanevelő üvegházzal együtt a restitúció „áldozata” lett, mert azon a területen érvényesítette a Földalap valamelyik tulajdonos (egy nyit-rai vállalat) tulajdonjogi igényét. Az új tulajdonos nem működtet rajta üvegházat sem, kertészetet sem, ez a teljes dögösi major területe.

„A menekülés útja egy kft. lett volna.”

Már a rendszerváltás után nevesítették a szövetkezet vagyonát, megkülönböztették a behozott érték, a föld és a ledolgozott évek után járó részeket. Így mérhetővé vált a tagok vagyónrésze. Kapcsolódott ehhez egy másik törvény is, amely megszabta, hogy mi az, amit a tulajdonosoknak ki kell adni. „Aki magángazda akart lenni, annak a földjét azonnal ki kellett adni, olyam formában, ahogyan kérte. Ez még a jól menő szövetkezeteket is alapjaiban rengette meg. A kft. ott játszott (volna) szerepet, hogy amit a szövetkezet kiad, azt a kft. átveszi, és 8 év alatt – kötelezi magát erre – kifizeti a tulajdonos vagyónrészét.” M. Z. is tagja volt az ezzel próbálkozó kft-nek, de nem sikerült megmenteni a szövetkezet maradványát. Az épületekre azonnal rátette a kezét az adóhivatal. A tehenészet működött talán a legtovább, kb. 800 tehénnel, de az ott dolgozók munkamorálja törvényszerűen nem hozhatott nyereséget. „Nem tudták kigazdálkodni azt, amit ki kellett volna fizetni, hanem minden év végén ki kellett venni az alaptőke egy részét, így az fokozatosan fogyatkozott. Adósság nem maradt, semmi és senki nem maradt kifizetetlen, de erre ráment a vagyon. A megkapott vagyónrészrel viszont senki nem tud mit kezdeni. Ha 8 éven keresztül kapta, fokozatosan, főleg nem érezte meg. Sokkal jobb lett volna együtt tartani a vagyont, közösen gazdálkodni. A '90-es évek elején még az állami támogatás is az újként induló farmgazdaságokat segítette. Tetézte a nehézségeket a földalap működése is: a szövetkezet szerződéses alapon bérelte tőle a nevesítetlen földeket, de a szerződést egy idő

után a földalap nem hosszabbította meg. 6-700 hektárnak volt ismert a tulajdonosa, a többi tkp. kihúzták a lábunk alól. A felsőszei földek általában 80-120 000 korona értékűek.”

Azt a szövetkezetet vagy annak maradékát megmenteni akarók végig látták, hogy az állattenyésztés nem viszi előre a szövetkezetet, inkább visszahúzza a földművelést. A felsőszei határban nagyon jó a föld, magas az aranykorona-értéke. Mindig búzát, árpát, kukoricát és cukorrépát termesztettek. A cukorrépa nagyon hasznos volt, a környéken cukorgyár is volt, emiatt is. Általában 100 hektárnyi volt belőle. Az őszi árpával is többször döntöttek országos rekordot, átlagosan 60–70 mázsás hektárhozamok voltak. Búzát is nagyon jól terem, átlagosan 50–60 mázsát hektáronként. Ez valóban átlag, a 80 mázsás is, a 40 mázsás is benne van. Hatalmas volt az állatállomány is, mert nem tudtak annyit termelni, hogy elég legyen az állatok etetésére. Szlovák tarkát tartottak, vágómarhának is, fejősnek is jó volt. Vágómarha mellett még sertést tartottak. *„Külön telepe volt mindennek, a baromfinak is. A baromfitelep a kendergyár helyén volt, a kendergyárat pedig „a harmincnyolcas Magyarország” idején alapították.”*

Önmagában (az 1975-ös egyesítéssel hozzácsatolt részek nélkül) 2500 hektáron gazdálkodott a felsőszei tsz, 50–60 traktora volt, 7 kombájnja, betakarítógépei, 3 silózógépe, répafelszedője, répafejelő, hordozható és húzható gépei, fogsok, ekék, permetezők – a traktorokhoz. Négy pótkocsis teherautója is volt. Nagyon sokat kértek ki ezekből a tulajdonosok.

Abban, hogy a szövetkezet sikeres gazdálkodása ellenére tönkrement, annak is nagy szerepe volt, hogy idővel a fiatalabb generáció jelentette a munkaerőt. *„Itt egyfajta törés következett be, mert ők csak munkahelynek látták a szövetkezetet... .. akik az első, alapító tagok voltak, teljesen másképp viszonyultak hozzá és másképp is dolgoztak benne.... ..A tehenészetet konkrétan ez tette tönkre. Nem tudtak a 10 literes tejhozamon javítani, ez előrejelezte, hogy nem fog sikerülni. Ami elromlott, nem lehet felhozni a régi szintre.”*

A jelenlegi gazdálkodók – M. Z. meglátása szerint, aki maga is érintett ebben – korábbi tapasztalataikat és kapcsolataikat hasznosítják, főleg raktározás tekintetében. Azt, hogy milyen nagy szükség van a raktárra, minden gazdálkodó korábbi tapasztalataiból tudja. M. Z. úgy látja, hogy a mai gazdaságok működtetőit nem motiválták a családi hagyományok. Motiválnák, de ez kevés a működtetéshez. Egy régen 10 hektáros gazda családjának lehet ilyen motivációja, de ma ilyen nagyságon gazdálkodni lehetetlen. *„Sokkal nagyobb szerepe van annak, hogy a szövetkezet romjaiból valamit, pl. egy istállót megvev-e.”* Ahhoz földet szerezni, bérelni könnyebb. Az ő eredeti szakmája is villanyszerelő, de a nagyszülei „kétlovas” gazdák voltak. Ez nem tudta komolyan befolyásolni az ő jelenlegi, 100 hektáros gazdálkodását, kissé mégis része van benne.

A jelenlegi gazdáknak komolyan oda kell figyelniük a gazdálkodásra, nem lehet laza munkaerkölccsel dolgozni. Kb. 10 gazdából 2 olyan van, aki meggondolta magát, feladta a gazdálkodást. Lényegében a gazdaságok nagyon lassan, de felfelé tartanak. Az uniós csatlakozás, a támogatások javították a helyzetet, gyakorlatilag 800 koronáról 3000-re nőtt a földalapú támogatás. Véleménye szerint pozitív változásokat hozott. A cukorrépa nem volt támogatott, mégis megérte termesztetni. Az is jó lehetőség manapság, hogy vetőmagot, néha mást is hitelez-

nek. Megkönnyíti a tervezést. M. Z. gazdaságába az éves haszon kb. 50%-át kell visszaforgatni, hogy az előzőnél újabb és jobb gépekkel tudjon dolgozni. Ezek nem újak, csak az előzőeknél újabbak. Az új gépek vásárlását nem támogatják. Hitelből venni pedig mégis kockázatos, mert a földek béreltek. Nem terhelheti le az ilyen alapon álló gazdálkodást, mert a földtulajdonosok nem kötnek hosszú távú bérleti szerződést. Európai uniós pályázatok támogatják az új gépek vásárlását, de az önrész, ami hozzá szükséges, szintén nagy kiadás. Külföldi gépeket is lehet és meg is éri venni, vannak, akik ezzel kereskednek. Még ez is túl nagy kiadás. Pl. kombájnt még ekkora földnagysághoz sem biztos, hogy megéri tartani, nem hozza be a hasznot. Esetleg ha bérbe adja, de ahhoz már munkaerő is kell, tehát végeredményben nem éri meg. Inkább saját és családja erejére támaszkodik. A tavalyi (2005) éve pl. úgy végződött, hogy a tiszta haszna annyi volt, mint a támogatás, tehát ha az nem lett volna, nullával zárta volna az évet. „A jól élünk – megélünk – tönkrementünk nagyon közel van egymáshoz... ...Ha '89 után nem kezelték volna a szövetkezeteket szocialista csökevénynek, másképp alakult volna. Abban az időben mintha a felbomlásnak, rombolásnak örültek volna.... Nem maradt meg az a folyamat sem a természetes útján.”

Úgy tűnik, a kulcsszó mindkét tájegység esetében a folytonosság. Gömörben ez úgy ölt alakot, hogy a szocializmus idején alakult formák továbbélése is jobb lenne a felbomlott, mai kuszaságot eredményező viszonyoknál. A két Szeliben a folytonosság hiányát két részben is megsínylik. Ott a szocialista típusú tsz-alapítás megakasztott egy természetesebb szövetkezési folyamatot, egyfajta folytonosságot. Akár az alsószeli, 1920-as években eredő, akár a felsőszeli, kényszerrel hasznosra váltó szövetkezeti ötlet mai valóságát tekintjük, mindkettőnek más-más okból kifolyólag, de mégis azonos dolog okozta a vesztét: az egyszer megszakított természetes folytonosság nem feltámasztható.

IRODALOM

DANAJKA Lajos

1993 Felsőszeli története. Községi önkormányzat Felsőszeli.

GAUCSÍK István

2008 A szlovákiai magyar szövetkezeti mozgalom a hálózatépítés és a központosítás tükrében (1918–1938). In: Fórum Társadalomtudományi Szemle 2008/3. 71–91.

GECSE Annabella

2010 „... megélünk – jól élünk – tönkrementünk. Gazdálkodi szándékok és lehetőségek a Dudvág menti kistérségben. In: SZARKA László – TÓTH Károly (szerk.): Alsó- és Felsőszeli a XX. században I. Társadalomrajz két magyarlakta településről Szlovákiában. Lokális és regionális nomográfiák 6. Sorozatszerk.: LISZKA József. Fórum Kissebbségkutató Intézet, Somorja – Komárom, 183–214.

HANN, Chris

2005 Utóparasztok a Futóhomokon: az „egyszerűbb” mezőgazdasági szövetkezetek bonyolult társadalmi öröksége. In: Schwarcz Gyöngyi – Szar-

vas Zsuzsa – Szilágyi Miklós szerk.: Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ, 19–37.

KEMÉNY Márton

2003 Magángazdálkodás Cegléden az 1989-es rendszerváltás után. In: Schoblocher Judit szerk.: Mi leszünk a jövő kultúrakutatói? Öndefiníció az új évezred küszöbén. A Kárpát-medence néprajz és kulturális antropológia szakos hallgatóinak konferenciája. Domaszék, 2001. szeptember 27–30. Fialat Kultúrakutatók Szervezete, 163–215.

KOVÁCS Katalin – VÁRADI Mónika Mária

2005 Utóparaszti hagyományok egy mezővárosban. In: Schwarcz Gyöngyi – Szarvas Zsuzsa – Szilágyi Miklós szerk.: Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ, 75–89.

LELKES Gábor

2008 Területi különbségek a dél-szlovákiai vállalkozói térben. In: Fórum Társadalomtudományi Szemle 2008/3. 3–18.

MÁCS József

1986 Obor Blžskej doliny. Balog-völgyi óriás. Pozsony.

CSITE András

1997 Polgárosodáselméletek és polgárosodásviták. In: Szociológiai Szemle 3, 117–137.

SCHWARCZ Gyöngyi – SZARVAS Zsuzsa – SZILÁGYI Miklós szerk.

2005 Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ.

SIMON Attila

2008 Telepesek és telepes falvak Dél-Szlovákiában a két világháború között. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja.

SZARKA László – TÓTH Károly (szerk.)

2010 Alsó- és Felsőszeli a 20. században. I. Társadalomrajz két magyarlakta településről Szlovákiában. Lokális és regionális nomográfiák 6. Sorozatszerk.: LISZKA József. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja – Komárom

SZELÉNYI Iván

1992 Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon. Budapest, Akadémiai Kiadó.

SZILÁGYI Miklós (szerk.)

2002 Utak és útvesztők a kisüzemi agrárgazdaságban 1990-1999. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ.

www.dolnesaliby.sk – 2010. október.1-i letöltés

www.gemernet.sk/chanava – 2010. október.1-i letöltés

www.slovenskefirmy.sk – 2010. október.1-i letöltés

www.orsr.sk/vypis – 2010. október.1-i letöltés

www.zoznam.sk/katalog/Priemysel-

[polnohospodarstvo/Polnohospodarstvo/Polnohospodarskedruzstva/Banskobystricky-kraj](http://www.zoznam.sk/katalog/Priemysel-polnohospodarstvo/Polnohospodarstvo/Polnohospodarskedruzstva/Banskobystricky-kraj) – 2010. október.1-i letöltés

A KÖTET SZERZŐI

Bánkiné Molnár Erzsébet MTA doktora

Bács-Kiskun Megyei Múzeumi Szervezet Tudományos Tanácsának
elnöke

Bárth János dr. univ.

Szegedi Tudományegyetem, c. egyetemi docens

Bihari-Horváth László

Hatvany Lajos Múzeum, muzeológus

Csoma Zsigmond MTA doktora

Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Eszterházy Károly Főiskola,
egyetemi tanár

Fehér György PhD.

Magyar Mezőgazdasági Múzeum, főigazgató

Fodor Ferenc PhD.

Móra Ferenc Múzeum, muzeológus

Gaucsík István PhD hallgató

Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete
(Historický ústav SAV), tudományos munkatárs

Gecse Annabella PhD.

Damjanich János Múzeum, muzeológus

Kocsis Lajos PhD.

Kereskedelmi és Idegenforgalmi Középiskola, Tokaj, középiskolai
tanár

Lovas Kiss Antal PhD.

Debreceni Egyetem, egyetemi docens

Mód László PhD.

Szegedi Tudományegyetem, egyetemi tanársegéd

Nagy Molnár Miklós PhD.

Győrffy István Nagykun Múzeum, múzeumigazgató

Oroszi Sándor DSc.

Magyar Mezőgazdasági Múzeum, főmuzeológus

Örsi Zsolt

Győrffy István Nagykun Múzeum, muzeológus

Paládi-Kovács Attila MTA rendes tagja

Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézet kutatóprofesszora

Petercsák Tivadar MTA doktora

Eszterházy Károly Főiskola, egyetemi tanár

Schlett András PhD.

Pázmány Péter Katolikus Egyetem, egyetemi docens

Simon András PhD.

Szegedi Egyetem, egyetemi docens

Szilágyi Miklós DSc.

Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézete, tudományos tanácsadó